

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ТДУ: 347.73 (575.3)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТБК: 67.99 (2Т) 2

К- 23

КАРИМЗОДА ХУРШЕД САФОМУДИН

МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ МУОМИЛОТИ САРВАТҲОИ АСЪОРИ ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз
рӯйи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи
оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ

Роҳбари илмӣ:

**доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор Мирзозода П. З.**

Душанбе – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА	4-18
БОБИ 1 МОҶИЯТИ САРВАТҶОИ АСЪОРӢ ВА ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ	
МУОМИЛОТИ МАДАНИИ ОН	19-79
1.1. МоҶияти ҳуқуқии сарватҶои асърӢ ва таснифи онҳо	19-62
1.2. Табиати ҳуқуқии муомилоти мадания сарватҶои асърӢ	63-79
БОБИ 2. АСОСҶО ВА ОМИЛҶОИ МУОМИЛОТИ МАДАНИИ	
САРВАТҶОИ АСЪОРӢ	80-113
2.1. АсосҶои ҳуқуқии муомилоти мадания сарватҶои асърӢ	80-98
2.2. ОмилҶои молу мулкию ҳуқуқии муомилоти мадания сарватҶои	
асърӢ	98-113
БОБИ 3. УҲДАДОРИҶО ОИД БА САРВАТҶОИ АСЪОРӢ ВА ҲИФЗИ	
ҲУҚУҚУ МАНФИАТҶОИ ИШТИРОКЧИЁНИ ОН	114-182
3.1. МоҶияти уҳдадориҶо оид ба сарватҶои асърӢ	114-149
3.2. Ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҶои иштирокчиёни муомилоти мадания	
сарватҶои асърӢ	149-178
ХУЛОСА.....	179-182
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ	
ТАҲҚИҚОТ.....	183
РӢҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҶО).....	184-208
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ	
ИЛМӢ.....	208-211

НОМГҶӢИ ИХТИСОРАӢО ВА (Ӣ) АЛОМАТӢОИ ШАРТӢ

ӢТ – ӢумӢурии ТоӢикистон

КМ ӢТ – Кодекси маданияи ӢумӢурии ТоӢикистон

КГ ӢТ– Кодекси гумруки ӢумӢурии ТоӢикистон

КГ ӢТ – Кодекси граждани

ИМА – Штатиҳои МутаӢидаи Америка

ХБА – Хазиная байналмилалии асӢор

БМТ – Бонки миллии ТоӢикистон

ДМТ– ДонишгоӢи миллии ТоӢикистон

АМО ӢТ– Ахбори МаӢлиси Олии ӢумӢурии ТоӢикистон

ИДМ – ИтиӢоди ДавлатӢои Мустақил

СММ – Созмони миллали муттаӢид

ФБА – Фонди байналмилалии асӢор

Ниг. – нигаред

Қ. – қисм

Қ.Қ. – қисмӢо

М. – модда

М.М – модда, моддаӢо

Б. – банд

Б.Б. – бандӢо

Ғ. – ғайра

С. – сол

с. – саӢифа

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Масъалаҳои танзими асър дар низоми ҳуқуқӣ мавқеи калидӣ доранд, зеро онҳо маҷмуи мураккаб ва бисёрсатҳаи муносибатҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқиро дар бар мегиранд. Муносибатҳои ҳуқуқии асър доираи васеи ҳамкорихоро фаро мегиранд, аз ҷумла амалиёт байни субъектҳои соҳибкорӣ, инчунин муомилоти шахсони воқеӣ, ки ба воридот ва содироти асари хориҷӣ, идоракунии сарватҳои асарӣ дар дохили кишвар алоқаманданд. Илова бар ин, сохторҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ки назорати муомилоти асарро амалӣ мекунанд, дар ин соҳа нақши муҳим доранд, ки аҳаммияти хоси ин мавзуро таъкид мекунад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми худ ба Парлумон аз 26 апрели соли 2013 зарурати такмили сиёсати макроиқтисодӣ, коҳиши фоизҳои бонкӣ, рушди бозорҳои қарзӣ ва асарӣ, инчунин таҳкими захираҳои байналмилалиро қайд карда буд. Дар тули ҳафт соли охир ҳаҷми амалиётҳои байнибонкии асарӣ 836 маротиба афзоиш ёфта, захираҳои асарии кишвар 4,3 маротиба зиёд шудааст. Бо вучуди ин пешрафтҳо, навсозии бахши бонкӣ вазифаи муҳим боқӣ мемонад. Самтҳои асосии ислоҳот иборатанд аз ҷорӣ намудани технологияҳои молиявии рақамӣ, таҳкими шаффофияти амалиёти бонкӣ ва гузаронидани мониторинги молиявӣ, ки ба қонунӣ гардонидани фаъолияти хоҷагидорӣ, коҳиши гардиши сармоя ва кам кардани хатарҳои коррупсионӣ мусоидат мекунад.[3].

Ҷанбаи ҳуқуқи маданияи муносибатҳои асарӣ дар танзими амалиёти молумулкӣ байни субъектҳои иқтисодӣ зоҳир мегардад. Чунин муносибатҳо соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории арзишҳои асариро, инчунин ҳолатҳои муомилоти пули миллӣ ва коғазҳои қиматноки давлатиро дар бар мегиранд. Аз нуқтаи назари тахассуси ҳуқуқӣ, ин муносибатҳо хусусияти молумулкӣ дошта, тибқи қонунгузори маданӣ

танзим мешаванд. Дар ин ҷо унсурҳои калидии танзими асър “амалиётҳои асърӣ” ва “муомилоти асърӣ” мебошанд, ки дар онҳо ҳам резидентҳо ва ҳам ғайрирезидентҳо иштирок мекунанд.

Тибқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асър ва назорати асър” (аз 13 июни соли 2013, №964), таҳти мафҳуми “асър” воситаҳои қонунии пардохт, ки дар кишварҳои дигар амал мекунанд, фаҳмида мешавад. Дар навбати худ, пули миллии Тоҷикистон, ки сомонӣ ном дорад, ба 100 дирам тақсим мешавад, ки ин дар қонунгузори муқаррар шудааст [2]. Илова бар ин, моддаи 149-и Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар таҳрири 24 декабри соли 2022, №1918) муқаррар мекунад, ки сомонӣ воситаи расмии пардохт буда, бояд дар тамоми кишвар бо арзиши номиналии худ қабул шавад ва устувории ҳисоббаробаркуниҳоро таъмин кунад. [1].

Пояи ҳуқуқи танзими асър тағйироти назаррасеро ба худ дидааст, ки ба такмили низоми муомилоти арзишҳои асърӣ нигаронида шудаанд. Аз ҷумла, ба КМ ҚТ муқаррарот дар бораи усулҳои нави таъмини уҳдадориҳо, аз ҷумла гарав гирифтани ҳуқуқҳо тибқи шартномаҳои бонкӣ, ворид карда шуданд. Тағйирот инчунин ба таснифи воситаҳои пулӣ дахл дошт: пули нақд ҳамчун дороии моддӣ эътироф шуд, дар ҳоле ки пули ғайринақдӣ ҳамчун ҳуқуқи молумулкӣ. Ислоҳоти қонунгузори асър ба бекор кардани як қатор маҳдудиятҳо оид ба ҳаракати сармоя, захираҳои захиравӣ ва дигар ҷанбаҳои муомилоти асър оварда расонд.

Таҳқиқи қонунгузори амалкунанда дар соҳаи муносибатҳои асърӣ имкон медиҳад, ки камбудии ҳуқуқӣ ошкор ва роҳҳои бартараф кардани онҳо пешниҳод гарданд, ки ин барои эҷоди механизми муассир, мутавозин ва пайдарпайи танзим хеле муҳим аст. Таҳлили принципҳои ҳуқуқи ҷамъиятӣ ва хусусӣ, ки дар ин соҳа татбиқ мешаванд, нақши

калидӣ дорад, зеро маҳз ин категорияҳои ҳуқуқӣ ҳадафҳо ва хусусияти меъёрҳои қонунгузорию муайян мекунаанд.

Ҳамин тавр, таҳқиқи муносибатҳои асбӯрӣ аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ саривақтӣ ва муҳим ба назар мерасад, зеро натиҷаҳои он метавонанд ба такмили танзими ҳуқуқии ин соҳа ва баланд бардоштани самаранокии назорати давлатӣ бар амалиётҳои асбӯрӣ мусоидат намоянд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Масъалаҳои марбут ба муомилоти арзишҳои асбӯрӣ дар байни муаллифони ватанӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Аммо дар кишварҳои хориҷӣ ин масъалаҳо дар сатҳи рисолаҳои илмӣ омӯхта шудаанд. Масалан, дар корҳои Р. Г. Абдулвагапов [17, с. 166], Ю. П. Калинин [19, с. 171], А. В. Степанченко [26, с. 204], М. Г. Степанян [27, с. 213], С. А. Приходин [22, с. 206], Р. А. Ражков [23, с. 220], Д. А. Узойкин [28, с. 195], А. Ж. Харатьян [29, с. 207] ва дигарон.

Дар илми ҳуқуқии ватанӣ моҳияти ҳуқуқии пул, аз ҷумла асбӯри хориҷӣ, дар давраҳои гуногун қисман омӯхта шудааст. Масалан, дар корҳои Ш. К. Ғаюров (Ш. К. Ғаюрзода) [14, с. 424], Г. Н. Ғоибова [18, с. 166], А. В. Золотухин [4, с. 596], Ш. М. Исмоилов [5, с. 632], Ф. А. Маҳмадшозода [21, с. 201], М. А. Маҳмудзода [6, с. 632], [15, с. 19-23], Ҷ. С. Муртазозода [7, с. 206], [16, с. 516], М. З. Раҳимов (М. З. Раҳимзода) [8, с. 638], [10, с. 392], [9, с. 557], М. Г. Рашидӣ [24, с. 158], Б. О. Самадов [25, с. 213], Д. Ш. Сангинов (Д. Ш. Сангинзода) [12, с. 296], [11, с. 144], Н. Ш. Қурбонализода [20, с. 340], Қ. Ш. Қурбонов [13, с. 488], С. Д. Ҳисайнов [30, с. 332] ва дигарон ин масъалаҳо қисман баррасӣ шудаанд.

Бо вучуди ин, то ҳол таҳқиқоти ҳамаҷониба оид ба танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯрӣ мувофиқи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом дода нашудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи мавзуи кори илмӣ-таҳқиқотии кафедраи

ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷоратии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (минбаъд – ДМТ) дар мавзӯҳои “Танзими шартномавӣ ва иҷрои уҳдадорӣҳо дар баҳши соҳибкорӣ” барои солҳои 2016-2020 ва “Таҳқиқи назариявӣ ва амалии танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳибкорӣ ва сайёҳӣ” барои солҳои 2021-2025 анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Бо назардошти аҳаммияти мавзуи баррасишаванда, ин таҳқиқот ба гирифтани донишҳои нав тавассути таҳлили муфассали ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии танзими ҳуқуқии муомилоти асбӯрӣ дар доираи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудааст. Диққати махсус ба ошкор кардани хусусиятҳои татбиқи ҳуқуқ ва самтҳои эҳтимолии такмили пойгоҳи меъёрию ҳуқуқӣ дода мешавад. Таҳқиқот ба таҳияи равишҳои илман асоснок, ки ба такмили пойгоҳи меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи соҳаи муносибатҳои асбӯрӣ мусоидат мекунанд, равона шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда вазифаҳои зерини таҳқиқотӣ муайян карда шуданд:

- гузаронидани таҳлили ҳамаҷониба ва низомбанд кардани сарватҳои асбӯрӣ аз нуқтаи назари табиати ҳуқуқии онҳо;
- ошкор кардани хусусиятҳои танзими ҳуқуқии муомилоти мадании арзишҳои асбӯрӣ;
- омӯзиши асосҳои қонунгузорӣ, ки муносибатҳои асбӯриро танзим мекунанд, ва ошкор кардани камбудиҳои эҳтимоли дар пойгоҳи меъёрӣ;
- таҳқиқи ҷанбаҳои ҳуқуқи молумулкӣ, ки ба муомилоти асбӯрӣ дахл доранд;
- муайян кардани уҳдадорӣҳое, ки дар робита ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои асбӯрӣ ба миён меоянд, инчунин механизмҳои иҷрои онҳо;

– баррасии кафолатҳои ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муомилоти асбобӣ;

– таҳияи пешниҳодҳо ва тавсияҳо оид ба такмили қонунгузорӣ дар ин соҳа.

Ин таҳқиқот ба таҳлили амиқи масъалаҳои калидии назариявӣ ва амалии танзими ҳуқуқии муомилотҳои асбобӣ, инчунин ба таҳияи механизмҳои муассири танзими онҳо нигаронида шудааст, ки аҳамияти онро ҳам дар муҳити илмӣ ва ҳам дар амалияи татбиқи ҳуқуқ таъкид мекунад.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти мазкур муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки ба танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбобӣ тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманданд. Ин муносибатҳо механизмҳо, меъёрҳо ва воситаҳои ҳуқуқиро, ки тартиби муомилоти арзишҳои асбобиро дар иқтисоди кишвар муайян мекунад, фаро мегиранд.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот. Мавзӯи таҳқиқотро концепсияҳои илмӣ, назарияҳои ҳуқуқӣ ва дидгоҳҳои доктриналии олимони, ки ба масъалаҳои танзими муомилоти асбобӣ бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд. Илова бар ин, таҳқиқот санадҳои меъёрию ҳуқуқии миллӣ ва байналмилалӣ, ки амалиётҳои асбобиро танзим мекунад, инчунин амалияи татбиқи онҳо дар Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷиро фаро мегирад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Ин кори диссертатсионӣ раванди ташаккул ва рушди танзими ҳуқуқии муомилотҳои асбобӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро аз замони истиқлолият то имрӯз фаро мегирад. Давраи омӯхташуда 34 солро дар бар мегирад, ки дар он ташаккул ва таҳаввули пойгоҳи меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи муомилоти арзишҳои асбобӣ сурат гирифтааст. Дар

ҷараёни таҳлил се марҳилаи асосии рушди қонунгузории асбӯрӣ ҷудо карда шуданд:

– Солҳои 1991–1998 – марҳилаи ибтидоӣ, ки бо эҷоди нахустин меъёрҳои ҳуқуқӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва ташаккули механизмҳои асосии танзими асбӯрӣ тавсиф мешавад.

– Солҳои 1999–2012 – давраи таҳкими пойгоҳи меъёрию ҳуқуқӣ, тавсеаи назорати давлатӣ бар амалиётҳои асбӯрӣ ва ҷорӣ кардани воситаҳои мониторинги молиявӣ.

– Аз соли 2013 то имрӯз – марҳилаи такмили қонунгузорӣ, ки ба мутобиқсозии низоми ҳуқуқии миллий ба шароити тағйирёбандаи иқтисодӣ, рақамисозии равандҳои молиявӣ ва ҷорӣ кардани стандартҳои байналмилалӣ танзими асбӯрӣ нигаронида шудааст.

Дар доираи таҳқиқот таҳлили ҳамаҷонибаи рушди қонунгузории асбӯрии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла омӯзиши муқоисавии асосҳои меъёрии танзими амалиётҳои асбӯрӣ дар кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ва иқтисодҳои пешрафтаи хориҷи дур анҷом дода мешавад. Чунин равиши муқоисавӣ ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки нуктаҳои қавӣ ва заифи қонунгузории миллий ошкор, самтҳои эҳтимоли барои навсозии он муайян ва роҳҳои оптимизатсияи механизмҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои асбӯрӣ пешниҳод гарданд.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот. Асоси назариявӣ таҳқиқотро корҳои илмӣ олимони ватанӣ ва хориҷӣ, ки ҷанбаҳои гуногуни танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯриро мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мекунанд, ташкил медиҳанд. Хусусан, дар корҳои муҳаққиқон, аз қабилӣ Р.Г. Абдулвагапов, Ю.П. Калинин, А.В. Степанченко, М.Г. Степанян, С.А. Приходин, Р.А. Ражков, Д.А. Узойкин, А.Ж. Харатьян, Ш.К. Ғаюрзода, А.В. Золотухин, Ш.М. Исмоилов, М.А. Маҳмудзода, Ҷ.С. Муртазозода, М.З. Раҳимзода, Б.О. Самадов, Д.Ш. Сангинзода, Қ.Б. Қурбонов, Ш.Н. Қурбонализода,

Т.И. Султонова ва дигарон таҳлил шудаанд. Консепсияҳо ва хулосаҳои назариявии онҳо пойгоҳи муҳим барои таҳлили масъалаҳои калидии танзими асбӯрӣ дар Тоҷикистон гардиданд.

Асоси методологии таҳқиқот. Методологияи таҳқиқот ба омузиши усулҳои умумиилмӣ ва махсуси шинохт асос ёфтааст, ки имкон дод таҳлили ҳамаҷониба ва воқеъбинонаи мавзӯ таъмин карда шавад. Хусусан, усулҳои зерин истифода шуданд: усули диалектикӣ, ки имкон медиҳад муносибатҳои асбӯриро ҳамчун падидаи динамикӣ баррасӣ шавад; усули мантиқию забоншиносӣ, ки барои таҳлили формулаҳои ҳуқуқӣ ва ошкор кардани муҳтавои ҳуқуқии онҳо истифода мешавад; усули омӯрӣ, ки ба омӯзиши хусусиятҳои миқдории муомилотҳои асбӯрӣ ва танзими ҳуқуқии онҳо мусоидат мекунад; усули расмию ҳуқуқӣ, ки ҳангоми таҳлили санадҳои меъёрий ва амалияи татбиқи ҳуқуқ истифода мешавад; усули муқоисавии ҳуқуқӣ, ки барои ошкор кардани фарқиятҳо ва монандиҳо дар танзими муносибатҳои асбӯрӣ дар Тоҷикистон ва дигар кишварҳо истифода мешавад; усули таърихӣ-ҳуқуқӣ, ки имкон медиҳад таҳаввули қонунгузорӣ дар соҳаи муомилотҳои асбӯрӣ пайгирӣ шавад.

Истифодаи ҳамаҷонибаи усулҳои зикршуда таҳлили амиқ, низомнок ва воқеъбинонаи мавзӯи таҳқиқотро таъмин кард, ки имкон дод ба вазифаҳои дар кор гузошташуда ноил шавем.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқот Пойгоҳи таҷрибавии таҳқиқотро зеринҳо ташкил медиҳанд:

- Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- Қонунгузорӣ дар соҳаи соҳибкорӣ ва танзими асбӯр;
- Дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ки муомилоти сарватҳои асбӯриро дар кишвар танзим меkunанд.

Ғайр аз қонунгузории миллӣ, дар кор санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва муқаррароти қонунгузории баъзе кишварҳои хориҷӣ, ки амалиётҳои асбобро танзим мекунанд, истифода шудаанд.

Нақши махсус дар таҳқиқотро Паёмҳои солони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Парлумон бозиданд, ки самтҳои стратегии рушди сиёсати иқтисодӣ ва ҳуқуқии кишвар, аз ҷумла дар соҳаи танзими асбобро дар бар мегиранд.

Барои таҳлили амалияи татбиқи ҳуқуқ санадҳои судӣ, ки ба танзими муносибатҳои асбобӣ дахл доранд, омӯхта шуданд, ки имкон дод мушкилоти мавҷуда ошкор ва роҳҳои эҳтимолии ҳалли онҳо пешниҳод гарданд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Ин таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳлили ҳамаҷониба ва мукаммали танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбобӣ дар доираи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро ифода мекунад. Дар ҷараёни таҳқиқот тавсияҳои мушаххас барои такмили муқаррароти меъёрию ҳуқуқии амалкунанда дар ин соҳа таҳия шуданд.

Навгонии кор аз он иборат аст, ки то имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷанбаҳои ҳуқуқии танзими сарватҳои асбобӣ ба таври муфассал ва монографӣ омӯхта нашуда буданд, ки ин таҳлилро дар рушди илми ҳуқуқ муҳим мегардонад. Дар шароити таҳаввулоти муосири ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ зарурати омӯзиши муфассали механизмҳои танзими ҳуқуқии муомилотҳои асбобӣ дар доираи низоми ҳуқуқии миллӣ ба миён меояд. Ин кори илмӣ таҳқиқоти пешрав аст, ки бори аввал омӯзиши амиқ ва ҳамаҷонибаи мушкилоти танзими ҳуқуқии сарватҳои асбобиро аз призмаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом медиҳад.

I. Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Аз нигоҳи муаллиф, асбоб воситаи универсалии пардохт аст, ки дар ҳисоббаробаркунӣ ҳангоми хариди мол, иҷрои корҳо, пешниҳоди

хидматҳо ва инчунин иҷрои уҳдадориҳо тибқи созишномаҳои қарзӣ истифода мешавад. Танзими муассири ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯрӣ дар таъмини устувории пули миллӣ нақши калидӣ дорад.

2. Муомилоти асбӯрӣ падидаи мураккаби ҳуқуқӣ аст, ки дар низоми танзими асбӯрӣ мавқеи марказӣ дорад. Ин раванд маҷмуи мураккаби қадамҳои ҳуқуқӣ ва амалиро, ки аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои асбӯрӣ барои ба даст овардан, табдил ё аз даст додани ҳуқуқ ба захираҳои асбӯрӣ анҷом дода мешаванд, ифода мекунад. Дар доираи он ҳамкориҳои молиявӣ байни субъектҳои маҳаллӣ ва хориҷӣ, интиқоли байналмилалии пул ва муомилот бо коғазҳои қиматноки давлатӣ сурат мегиранд.

3. Аз нигоҳи табиати ҳуқуқӣ, асбӯри рақамӣ дороии сармоягузорӣ аст, ки ба воситаҳои анъанавии асбӯрӣ монанд аст. Он метавонад берун аз гардиши тиҷоратӣ истифода шавад ва ба субъектҳои хоҷагидор имкон медиҳад, ки онро дар қарздиҳӣ, сармоягузорӣ ва дигар амалиётҳои молиявӣ истифода баранд.

4. Зарур аст, ки мафҳуми “дороҳои асбӯрӣ” маҳдуд карда шавад, ки танҳо он объектҳоеро дар бар гирад, ки дар кишварҳои хориҷӣ вазифаи пардохтиро иҷро мекунанд. Ин ба асбӯри хориҷӣ ва коғазҳои қиматнок, ки бо асбӯри хориҷӣ ифода шудаанд, дахл дорад, аммо металҳо ва сангҳои қиматбаҳо, ки мақоми воситаи байналмилалии пардохтро аз даст додаанд, дар бар намегирад.

5. Унсури асосии механизми танзими асбӯрӣ чораҳои маҳдудкунанда дар соҳаи амалиёҳои асбӯрӣ мебошанд, ки ба нигоҳ доштани тавозуни пардохтҳо, таҳкими мавқеи воҳиди пулии миллӣ ва ҷамъовариҳои асбӯри хориҷӣ дар захираҳои давлатӣ нигаронида шудаанд. Ин чораҳо маҷмуи воситаҳои меъёриро, ки аз ҷониби мақомоти давлатӣ барои танзими равандҳои марбут ба гузаронидани амалиётҳои асбӯрӣ таҳия шудаанд, ифода мекунанд. Аз нигоҳи қонунгузорӣ, чунин

махдудиятҳо ҳамчун маҷмуи амалҳои давлатӣ барои назорат бар амалиётҳо бо воситаҳои пулии хориҷӣ хосанд, ки ба устувории иқтисодӣ мусоидат мекунад ва аз ҳаракати беназорати ҷараёнҳои молиявӣ ҷилавгирӣ менамояд.

6. Арзишҳои асбӯрӣ мафҳуми хеле чандир аст, ки вобаста ба сиёсати иқтисодӣ ва қонунгузорӣ муайян мешавад. Ба ғайр аз тилло ё нуқра, дар амалияи ҷаҳонӣ метавонанд сангҳои қиматбаҳо, алмос, марвориди нодир ё дигар сангҳо зикр шаванд. Дар робита ба давлати мушаххас дар ҳар ҳолат муқаррароти хос муқаррар мешавад – қаблан алмосҳо дар Тоҷикистон сарвати асбӯрӣ ҳисобида намешуданд, вале баъдан ба арзишҳои молӣ табдил ёфтанд. Аммо ин имкон дод, ки мониторинги гардиши шабакавӣ осонтар шавад, ки ин аз як тараф, тамоюли мақомот ба соддагардонӣ аст. Аз тарафи дигар, чунин тасмим ниёз ба мутобиқсозии қоидаҳои умумӣ ба иқтисодҳои гуногуни кишварҳо дар ҳолатҳои ғавқулоддаро ба назар мегирад.

7. Бозорҳои асбӯрӣ – мавзуи марказии тиҷорати байналмилалӣ – роҳи тезтарин ва қулайтарин барои табдили асбӯр мебошанд. Илова бар ин, барои бонкҳои марказӣ ин ҳамчунин роҳи ташаккули захираҳо ва идоракунии пули милли аст. Дар он тамоми рӯйхат ва иштирокчиёни бозор – биржаҳо, брокерҳо, ширкатҳои трансмиллӣ дохил мешаванд. Пардохтҳо асосан дар як асбӯр сурат мегиранд, аммо дар сарҳадоти кишварҳо табдил зарур аст, ки ин боиси ба миён омадани масъалаҳои марбут ба бозорҳои беруна мегардад. Маҳз ҳамин мураккабӣ нақши калидии бозорҳои асбӯрии байналмилалиро ҳамчун воситаи татбиқи низоми тиҷоратӣ дар миқёси ҷаҳонӣ таъкид мекунад.

8. Дар натиҷаи таҳлили ҳамаҷонибаи ҷанбаҳои гуногуни мавзуи баррасишаванда, муаллиф як қатор пешниҳодҳо барои такмили қонунгузории мавҷуда пешниҳод кардааст. Ин пешниҳодҳо ба омӯзиши муфассали санадҳои меъёрӣ ва амалияи татбиқи онҳо асос ёфтаанд, ки

имкон медиҳад соҳаҳои мушкилоти калидӣ, ки ба тағйирот ва навшудӣ ниёз доранд, ошкор гарданд.

8.1. Баррасии имкони навшудии пойгоҳи истилоҳот дар доираи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асбоб ва назорати асбоб” аз 13 июни соли 2013, №964 низ зарур аст. Иваз кардани ибораи “амалиётҳои асбобӣ” ба “ҳаракати захираҳои асбобӣ” бо сабабҳои зерин пешниҳод мешавад: формулировкаи истилоҳи “амалиётҳои асбобӣ” дар маънои маҳдуд ба сурат гузоштани саволро инъикос мекунад, ки ба ҳавасмандсозии соҳибдорӣ дар ин раванд нигаронида шудааст.

8.2. Пешниҳод мешавад, ки моддаи 8.1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асбоб ва назорати асбоб” №964 бо тарзи зерин ислоҳ карда шавад: Ҳаракати захираҳои асбобӣ ба категорияҳои зерин тақсим мешавад: 1) муомилотҳои, ки камтар ба созишномаҳои асбобӣ алоқаманданд; 2) муомилотҳои, ки омили нарх дар онҳо мавқеи аввалро ишғол мекунад; 3) муомилотҳои, ки тавассути онҳо захираҳои асбобӣ нақши санадҳои пардохтиро иҷро мекунанд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Ин таҳқиқот барои мақомоти давлатӣ, ки танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбобиро тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мекунанд, ва барои субъектҳои хоҷагидоре, ки бевосита дар муомилотҳои асбобӣ иштирок мекунанд, арзиши илмӣ ва амалӣ дорад.

Хулосаҳои ин кори илмӣ метавонанд ҳамчун роҳнамо барои навшудии меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ва соҳибдорӣ хидмат кунанд, инчунин амалияи баррасии парвандаҳо дар судҳои иқтисодӣ ва судҳои салоҳияти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ғайр гардонанд. Ғайр аз ин, баъзе қисматҳои диссертатсия метавонанд асос барои таҳқиқоти ояндаи академӣ дар соҳаи ҳуқуқи маданӣ ва соҳибдорӣ гузошта, ба дарки амиқтари механизмҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои гуногуни хусусӣ мусоидат намоянд.

Арзиши амалии таҳқиқот инчунин дар истифодаи он дар муҳити таълимӣ, хусусан ғангоми таълими донишҷӯён ба фанҳои “Ҳуқуқи маданӣ” ва “Ҳуқуқи соҳибкорӣ”, инчунин дар таҳияи курсҳои махсус барои факултетҳои ҳуқуқшиносии донишгоҳҳо зоҳир мегардад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои бадастомада бо дурустии маълумоти истифодашуда, мутобиқати маводи таҳқиқшуда ба қонунгузории амалкунанда, коркарди амиқи илмӣ натиҷаҳо, ҳаҷми асарҳои илмӣ нашршуда ва истифодаи равишҳои методологии ҳамаҷониба таъмин карда мешавад. Хулосаҳо ва тавсияҳои дар кор пешниҳодшуда бар асоси таҳлили илмӣ ҳамаҷонибаи маълумоти назариявӣ ва амалӣ таҳия шудаанд, ки асоснокии илмӣ ва қобилияти амалии онҳоро кафолат медиҳад.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсия «Масъалаҳои асосии танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асъорӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи гражданин; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мувофиқ аст.

Саҳми шахсии доктараи дарачаи илмӣ дар таҳқиқоти илмӣ. Навовари илмӣ диссертатсия, муқаррароти асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшуда бо нашрияҳои муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ, баромадҳо дар конференсҳо ва семинарҳои илмӣ-амалӣ ва иштирок дар таҳияи лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ворид кардани тағйирот ва иловаҳо ба қонунгузории амалкунанда тасдиқ карда мешавад. Сохтор ва услуби кор, возеҳии гузоштани мушкилот ва усулҳои ҳалли онҳо, инчунин равиши системавӣ ба таҳқиқот аз саҳми назарраси муаллиф дар таҳияи мавзӯи баррасишаванда шаҳодат медиҳанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсияи мазкур дар ҷаласаи кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ муҳокима шуда, баъдан барои Ҷимоя дар Шурои диссертатсионии 6D.KOA – 018 назди ДМТ тавсия шудааст. Довталаби дараҷаи илмӣ оид ба мавзуи интиҳобнамудааш дар давраи таҳқиқот дар конференсияҳои байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ, семинарҳои илмӣ ва дигар чорабиниҳои илмӣ баромад намуда, ҳамчунин дар амалӣ намудани сиёсати ҳуқуқии ҚТ фаъолона иштирок намудааст.

Натиҷаҳои асосии таҳқиқот дар чунин ҷамоиишҳои илмӣ баён карда шудаанд:

а) байналмилалӣ:

– Конференсияи байналмилали илмӣ-назариявӣ дар мавзуи “Конститутсияи ҚТ ва низоми ҳуқуқи миллӣ, заминаҳои рушд ва дурнамои илми ҳуқуқшиносӣ” бахшида ба 25-солагии қабули Конститутсияи ҚТ ва “70-солагии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ” – маъруза дар мавзуи “Моҳияти иқтисодӣ ва ҳуқуқии сарватҳои асрорӣ” (ш. Душанбе, ДМТ, соли 2019);

– Конференсияи шашуми байналмилалии илмӣ-амалии донишҷӯён дар мавзуи «Масъалаҳои актуалии ҳуқуқшиносӣ» – маъруза дар мавзуи «Танзими ҳуқуқи асрор» (ш. Душанбе, ДСРТ, 26-уми апрели соли 2019);

б) ҷумҳуриявӣ:

– Конференсияи ҷумҳурияви илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ 2019-2021) ва “400-солагии Миробид Сайидо Насафӣ” – маъруза дар мавзуи «Танзими ҳуқуқи асрор» (ш. Душанбе, ДМТ, 2019);

– Конференсияи илмию амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи “Масъалаҳои мубрами қонунгузорӣ оид ба рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” (8-уми октябри соли 2020). – маъруза дар мавзуи

“Мафҳум ва моҳияти пул ҳамчун арзиши асърӣ” (ш. Душанбе, ДМТ, соли 2020);

– Конференсияи илмӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба “30-солагии Истиқлолияти давлатии ҚТ ва 80-солагии доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон Шомурат Менглиев” – маъруза дар мавзӯи “Омилҳои амволи ҳуқуқии муомилоти маданияи арзишҳои асърӣ” (ш. Душанбе, ДМТ, 2021)

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Рушди қонунгузори Тоҷикистон оид ба самтҳои алоҳидаи соҳибкорӣ” аз 7-уми октябри соли 2021”. – маъруза дар мавзӯи “Ҳимояи ҳуқуқу манфиатҳои иштирокчиёни муомилоти маданияи арзишҳои асърӣ” (ш. Душанбе, ДМТ, соли 2021);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳаёати устодони кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ бахшида ба “75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон”, “115-солагии академик Бобоҷон Ғафуров, “Соли 2023 – соли забони русӣ” ва “соли 2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо”. – маъруза дар мавзӯи “Танзими ҳуқуқии асър” (ш. Душанбе, ДМТ, 2023);

– Конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявии ҳаёати устодону кормандони факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба “30-юмин солгарди қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон шудани соли 2024” ва “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020 – 2040)” – маъруза дар мавзӯи “Оид ба баъзе масъалаҳои танзими ҳуқуқии асър дар ҚТ” (ш. Душанбе, ДМТ, 2024).

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳо, хулосаҳо, тавсияҳо ва пешниҳодҳо, ки дар диссертатсия баён шудаанд, дар 1 воситаи таълимӣ ва 13 мақолаи илмӣ нашр гардидаанд. Аз инҳо 4

мақола дар маҷаллаҳои баррасишавандае, ки ба феҳристи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дохиланд, чоп шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Бо назардошти ҳадафҳо, вазифаҳо ва мантиқи таҳқиқот, диссертатсия аз муқаддима, се боб, ки шаш зерфаслро муттаҳид мекунад, хулоса ва рӯйхати манбаъҳо иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 211 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. МОҲИЯТИ САРВАТҲОИ АСЪОРӢ ВА ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ МУОМИЛОТИ МАДАНИИ ОН

1.1. Моҳияти ҳуқуқи сарватҳои асрӣ ва таснифи онҳо

Иқтисодиёт асос ва гавари ҳасти давлат аст. Фаъолияти иқтисодӣ бошад баҳри қонеъ гардонидани талаботи мардум аз ҳисоби истеҳсол ва истифодаи неъматҳои моддӣ равона шудааст. Дуруст ва самаранок ба роҳ мондани фаъолияти иқтисодӣ омили муҳимтарини расидани дилхоҳ давлат ва ҳукумат ба мақсадӣ олии он, баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва некӯаҳволии аҳолии кишвар мебошад [88, с. 250]. Ҳамин аст, ки ҚТ аз солҳои аввали ба даст овардани истиқлоли давлатӣ ба ин масъала таваҷҷуҳи зиёд намуда, гуфтан мумкин аст, ки таъмин ва амалисозии фаъолияти иқтисодӣ яке аз вазифаҳои асосии давлат мебошад. Аз ин рӯ, дар давраи истиқлолияти давлатӣ дар соҳаи иқтисодии давлат тағйироти зиёд ба амал омад. Чуноне П. 3. Мирзозода менависад: «дар раванди иқтисодии кишвар тағйироти зиёд ба амал омад, дар самтҳои асосии муносибатҳои иқтисодӣ, аз ҷумла фаъолияти истеҳсоли-тиҷоратӣ, моделҳои нави идоракунии ва пешбурди ҳамаҷанма амалӣ шуданд» [95, с. 11].

Бояд қайд намуд, ки асосҳои иқтисодиёти ҚТ-ро шаклҳои гуногуни моликият, аз ҷумла моликияти хусусӣ ташкил медиҳанд, ки ин аз муқаррароти меъёри м. 12 Конституцияи ҚТ [1] бармеояд. Ин меъёрҳои конституционӣ сатҳӣ набуда, дар заминаи омӯзишҳои пайвастаи илмӣ ба даст омадаанд. Зеро бе истифодаи молу мулк машғул шудан ё амалӣ намудани фаъолияти иқтисодӣ, аз ҷумла фаъолияти соҳибдорӣ имконнопазир буда, дар амалӣ намудани ин фаъолият мавҷуд будани молу мулки дар муомилотбуда бисёр муҳим аст. Гузашта аз ин, дар сатҳи қонунгузори миллии иҷозат дода шудааст, ки соҳибмулк аз истифодаи молу мулки дар ихтиёр доштааш имкони ба даст овардани фоида дорад. Ҳамин аст, ки истифода намудан аз молу мулк ҳамчун як шакли

фаъолияти иқтисодӣ дар замони имрӯза арзёбӣ шуда, дар навбати худ онро фаъолияти соҳибкорӣ эътироф менамоянд.

Шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони воқеӣ дар доираи ҳуқуқи ба онҳо тааллуқдошта ва андозаи имконияте, ки қонун ба онҳо додааст, бо истифода аз молу мулки худ дар муомилоти маданӣ иштирок намоянд. Ҳама гуна фаъолиятро, ки қонун маън накардааст, онҳо метавонанд анҷом диҳанд. Махсусан, онҳо ҳуқуқ дорад, ки ҳама гуна аҳдҳои бо асър алоқамандро банданд. Ин ҳуқуқро онҳо танҳо метавонанд бо риояи маҳдудиятҳои муқаррарнамудаи қонунгузорӣ амалӣ намоянд.

Бояд қайд намуд, ки истифодаи молу мулк бо мақсади амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ бо баҳисобгирии он алоқамандии зич дорад. Мақсади татбиқи ташкили баҳисобгирии идоракунии аз инҳо иборат аст:

- а) банақшагирии хароҷотҳо барои нигоҳдории молу мулк;
- б) дурнамои ҳаҷми фоида ва маблағҳо барои андоз;
- в) ташаккули фонди захиравӣ ва иҷтимоӣ;
- г) барои ҳисоботи муҳосибӣ, ки ба истифодабарандагони беруна зарур мебошад.

Субъектоне, ки фаъолияти соҳибкорию амалӣ менамоянд, фаъолияти онҳо дар доираи қонун маҳдуд мебошад. Меъёрҳои қонунгузории танзимкунандаи фаъолияти соҳибкорӣ ба муносибатҳои ҷамъияти татбиқ карда мешавад, ки ба сифати объекти онҳо молу мулки шахсони ба фаъолияти соҳибкорӣ машғулбуда баромад менамояд. Ҳамзамон ба сифати ҷунин объект унсурҳои алоҳидаи молу мулки шахсони ба фаъолияти соҳибкорӣ машғулбуда баромад карда метавонад. Ҷунин ҳолат аз лиҳози ҳуқуқӣ имконияти истифодаи молу мулкро дар муомилоти маданӣ, аз ҷумла дар муомилоти соҳибкорӣ таъмин менамояд, ки аз рӯи ҳуқуқи молу мулк вобаста аст.

Қайд намудан ба маврид аст, ки режимҳои ҳуқуқӣ ин тартиби ҳосаи

танзими ҳуқуқист, ки дар пайванди муайяни воситаҳои ҳуқуқӣ ифода шуда, барои қонунгардонидани манфиатҳои субъектҳои ҳуқуқ ҳолати матлуби иҷтимоӣ ва дараҷаи мушаххаси мусоид ё носозгорро ба вуҷуд меорад. Реҷаҳои ҳуқуқӣ ба шакли ҳуқуқӣ мавзуният ва мувофиқати комил баҳшида, барои нисбатан возеҳтар дарёфтани тафовутҳои равобити иҷтимоии гуногунранг, аниқтар ба назари эътибор гирифтани хусусиятҳои объекту субъектҳои гуногун ва омилҳои маконӣ фазоӣ ба соҳаҳои амалиёти ҳуқуқ дохилкардашуда имконият медиҳад [97, с. 188-189].

Реҷаи ҳуқуқии молу мулки соҳибкор аз маҷмуи меъёрҳои қонунӣ иборат аст, ки тартиби соҳиб шудан, истифода намудан ва ихтиёрдорӣ кардани дороиҳои соҳибкдорро танзим менамояд. Хусусиятҳои ин реҷа ба се унсури муҳим тақия мекунанд:

- шакли ташкилии ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ;
- навъи дороиҳо (масалан, ашёи моддӣ, маблағҳои пулӣ, коғазҳои қиматнок ё дороиҳои ғайримоддӣ);
- намуди ҳуқуқи моликият, ки соҳибкор барои истифодаи ин дороиҳо дорад.

Реҷаи ҳуқуқии молу мулкро метавон ба ду категория – умумӣ ва махсус, тақсим кард, ки ҳар яке хусусиятҳои хоси худро дорад. Реҷаи ҳуқуқии дороиҳои соҳибкорӣ ба гурӯҳи реҷаҳои махсус дохил мешавад, зеро он ба хусусиятҳои фаъолияти тиҷоратӣ мутобиқ карда шудааст. Ин реҷа тавассути яке аз се намуди ҳуқуқҳои моликият муайян мегардад: ҳуқуқи моликият, ҳуқуқи пешбурди хоҷагӣ ё ҳуқуқи идоракунии амалиётӣ.

Бояд қайд кард, ки реҷаи ҳуқуқии молу мулки соҳибкор на танҳо аз қонунгузорӣ, балки аз амалияи тиҷоратӣ ва хусусиятҳои иқтисодии фаъолияти соҳибкор вобаста аст. Масалан, истифодаи дороиҳои ғайримоддӣ, ба монанди брендҳо ё патентҳо, дар муқоиса бо ашёи моддӣ

танзими махсусро талаб мекунад. Аз ин рӯ, фаҳмиши амиқи ин реча барои таъмини фаъолияти самараноки соҳибкорӣ муҳим аст [108, с. 133].

Таҳлили қонунгузории маданияи муосир шаҳодат аз он медиҳад, ки қонунгузор ҳамеша сайъ менамояд, то ки низоми махсуси ҳуқуқи сарватҳои асбори дуруст муқаррар намояд. Масалан, дар м. 1 Қонуни ҶТ «Дар бораи танзими асбор ва назорати асбор» аз 4 ноябри соли 1995, №112, низоми сарватҳои асбори чунин муқаррар шуда буд:

- асбори хориҷӣ;
- коғазҳои қиматнок дар шакли асбори хориҷӣ;
- фулузоти қиматбаҳо;
- сангҳои қиматбаҳои табиӣ.

Бояд қайд намуд, ки дар м. 136 КМ ҶТ [4] объекти ҳуқуқҳои маданӣ ба неъмату ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайримолу мулкӣ ҷудо шудааст. Ба неъмату ҳуқуқҳои молу мулкӣ дар баробари дигар объектҳои пули нақд, аз ҷумла асбори хориҷӣ, коғазҳои қиматноки ҳуҷҷатӣ, воситаҳои пулии ғайринақдӣ ва коғазҳои қиматноки беҳуҷҷат дохил карда шудааст. Пул ва коғазҳои қиматнок объекти паҳнғаштарини ҳуқуқи маданӣ мебошанд ва ба низоми сарватҳои асборӣ дохил мешаванд. Дараҷаи махсуси моликиятро дар ҳуқуқи маданӣ пул, сарватҳои асборӣ ва коғазҳои қиматнок ташкил медиҳанд. Дохилнамоии пул, асбор ва коғазҳои қиматнок ба низоми объектҳои ҳуқуқи маданӣ ҳамонро ифода менамояд, ки объектҳои номбаршуда дараҷаи махсуси моликиятро дар ҳуқуқи маданӣ соҳиб гардидаанд. Мафҳумҳои “молу мулк” ва “неъмат” дар меъёрҳои қонунгузории маданӣ низ муайян нашудааст. Фақат дар илми ҳуқуқи маданӣ ин мафҳумҳо аз ҷониби олимони ба тарзҳои мухталиф пешниҳод шудаанд.

Аммо мафҳуми «объект» дар ҳуқуқи маданӣ ба маънои ягона фаҳмида намешавад. Ин истилоҳ дар назарияи ҳуқуқи маданӣ бо ибораҳои гуногун, аз қабилӣ: «объектҳои ҳуқуқи маданӣ», «объектҳои

ҳуқуқи субъективӣ», «объектҳои танзими ҳуқуқӣ» [64, с. 231-235], «объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ» [123, с. 178], [55, с. 40], «объекти ҳуқуқ» [93, с. 139], «объекти муомилоти мол (моликияти)» [58, с. 314] ва ба монанди инҳо истифода мешавд. Чунин тарзи истифодабарии ин истилоҳҳо боиси ба вучуд омадани ақидаҳои гуногун дар адабиёт гардидааст, ки баъзан ақидаҳо ба ҳам бармехӯранд, ки ин хоси илм аст. Ҳанӯз О. С. Иоффе зикр карда буд, ки: «ҳадди ақал ду олиме, ки тарафдори ақидаҳои монанд бошанд дар миёни олимони сивилистии ғарбӣ ёфтан мушкил аст» [70, с. 582].

Чуноне дар боло ишора шуд, доир ба мафҳуми объект ё объекти ҳуқуқ дар адабиёт ақидаҳои мухталиф ҷой дорад. Объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ яке аз масъалаҳои мубоҳисаноки илми ҳуқуқшиносист. Оид ба объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ ду назария пешбарӣ ва истифода мешавад: назарияи ягонаи объект (назарияи монистӣ) ва назарияи гуногунии объект. Тибқи назарияи ягонаи объект (назарияи монистӣ), муносибати ҳуқуқӣ як объект дорад – амали субъектони ҳуқуқ. Тибқи назарияи гуногуни объект, муносибатҳои ҳуқуқӣ якчанд объект дорад, ки ба доираи онҳо: амали субъект, натиҷаи рафтор, неъматҳои моддӣ, неъматҳои ғайримоддӣ ё маънавӣ ва монанди инҳо дохил мешаванд. Вобаста ба ин ду назария мафҳумҳои гуногуни объекти ҳуқуқ ва доираи объектҳои ҳуқуқ муайяну пешбинӣ мешаванд [126, с. 286]. Дар адабиёт аксарияти олимони мафҳуми объекти ҳуқуқро ба маънои дуюм шарҳ додаанд. Г. Ф. Шершеневич ба сифати объекти ҳуқуқ ашёҳо ва ҳаракати дигар субъектнро номбар менамояд [149, с. 73] Н. М. Коркунов бошад ба сифати объекти ҳуқуқ ашёҳо ва қудрати дигар одамон дар симои амал ва хизматҳоро мешуморад [88, с. 250]. Ба ақидаи Д. И. Мейер объекти ҳуқуқ гуфта он чизе, ки боиси ҳукмронии шахс ҳамчун субъекти ҳуқуқ мегардад, фаҳмида мешавад: ашёҳо ва амалҳои бегона, ба объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ дар баробари ашёҳо амали бегонаи

шахсҳоро низ мутаалиқ менамуд [93, с. 137].

Ифодаи чунин мафҳум дуруст аст, зеро объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ он чи, ки ба он ҳуқуқу уҳдадориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ нигаронида шудаанд ва бо сабаби он онҳо вориди равобити ҳуқуқӣ мегарданд. Чӣхати дар амал қонун кардани манфиатҳои ҳеш одамон ҳамеша вориди муносибатҳои ҳуқуқӣ мешаванд. Мақсади муайяншуда бо роҳи ҳуқуқ ва уҳдадорӣ ба даст меояд, ки соҳибгаштан ба манфиати муайянро дар равобити ҳуқуқӣ таъмин мекунанд.

Объекти муносибати ҳуқуқӣ он чизест, ки дар иртибот бо он муносибатҳои ҳуқуқӣ ҷой дорад. Азбаски ҳуқуқҳои субъективӣ низ, масалан, ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайри молу мулкӣ тибқи қонунгузориҳои маданӣ объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошанд, пас объекти муносибатҳои ҳуқуқиро он чизе ташкил медиҳад, ки дар иртибот бо онҳо на ҳуқуқу уҳдадорӣ, балки муносибати ҳуқуқӣ ҷой дорад. Бо объект, масалан, бо ҳуқуқҳои субъективӣ на худӣ ҳамин ҳуқуқҳо, балки муносибати ҳуқуқи арзи вучуд дорад. Илова ба ин, объекти муносибатҳои ҳуқуқиро ҳуқуқҳои субъективӣ (на уҳдадорӣ) ташкил медиҳанд [126, с. 303].

То ин лаҳза мо танҳо маънои этимологии истилоҳи объект ва мафҳуми объекро дар илмҳои фалсафа ва ҳуқуқшиносӣ баррасӣ намудем. Бояд қайд намуд, ки илми ҳуқуқи маданӣ ҳамчун як соҳаи мустақили илми ҳуқуқшиносӣ дорои объекти худ мебошад. Масъалаи объекти ҳуқуқи маданӣ яке аз масъалаҳои баҳсноки илми ҳуқуқи маданӣ мебошад. Баҳсҳо оид ба масъалаи дар сохтори муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ будан ё аз он баромадани объект меравад [171, с. 66]. Инчунин, дар адабиётҳо ҳам истилоҳи объекти ҳуқуқи маданӣ ва ҳам истилоҳи объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ истифода мешавад, ки як маъноро ифода мекунанд.

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ мафҳуми объекти ҳуқуқи маданияро ба маънои субъективӣ ва объективӣ баррасӣ менамоянд. Ба андешаи онҳо объекти ҳуқуқи мадания ба маънои объективӣ – ин муносибатҳои ҷамъиятии эътироф карда мешавад, ки аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқи мадания ба танзим дароварда мешавад. Объекти ҳуқуқи мадания ба маънои ҳуқуқи субъективии мадания як қатор неъматҳо ва ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ғайри молу мулкӣ, ки дар қонунгузориҳои ҚТ, аз ҷумла КМ ҚТ, муқаррар карда шудааст, баромад менамоянд. Пас, хулоса кардан мумкин аст, ки объекти ҳуқуқи мадания (ба маънои ҳуқуқи субъективии мадания) ин неъматҳо ва ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ғайри молу мулкӣ, ки субъектон баҳри бо воситаи онҳо қонун намудани манфиатҳои худ дар муносибатҳои ҳуқуқи мадания ширкат меварзанд, баромад менамояд [145, с. 122-123].

Инчунин, дар адабиётҳои дигар мафҳумҳои дигари объекти ҳуқуқи мадания ҷой дорад. Объекти муносибатҳои ҳуқуқии мадания он чизест, ки муносибатҳои ҳуқуқии мадания ба он раван карда шудаанд [81, с. 488]. Объектҳои ҳуқуқи мадания ин неъматҳои моддӣ ва ғайримоддӣ мебошанд, ки дар атрофи онҳо муносибатҳои ҳуқуқи мадания ташаккул меёбанд. Ба ибораи дигар, онҳо он чизҳоеанд, ки нисбат ба онҳо байни шахсон ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои мадания ба миён меоянд. Ин объектҳо метавонанд хусусияти ғуногун дошта бошанд: аз ашёи моддӣ, ба монанди манзил ё воситаҳои нақлиёт, то дороиҳои ғайримоддӣ, аз қабيلي ҳуқуқи муаллифӣ, патентҳо ё тамғаҳои тиҷоратӣ. Хусусияти асосии онҳо дар он аст, ки онҳо ҳамчун асоси муносибатҳои ҳуқуқии байни субъектҳо хизмат мекунанд. Масалан, хариду фурӯши мол ё интиқоли ҳуқуқ ба моликияти зеҳнӣ маҳз тавассути ин объектҳо сурат мегирад. Бояд таъкид кард, ки аҳамияти объектҳои ҳуқуқи мадания на танҳо дар арзиши иқтисодии онҳо, балки дар нақши онҳо ҳамчун омили танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ зоҳир мегардад. Аз ин рӯ,

омӯзиши хусусиятҳои ин объектҳо барои фаҳмидани моҳияти ҳуқуқи маданӣ ва татбиқи он дар амал зарур аст [51, с. 428].

Дар сатҳи қонунгузории миллию байналмилалӣ, амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ ва дар илми ҳуқуқ дер боз оид ба мавзӯ (предмет) ва объектҳои ҳуқуқи маданӣ аз ҷониби олимони соҳаи ҳуқуқ дар алоҳидагӣ суҳан меравад. Байни ин ду категория дар ҳақиқат тафовут гузаронидан мумкин аст. Аммо дар марҳилаи ибтидоии омӯзиши ҳуқуқи маданӣ, хусусан ҳангоми омӯхтани муносибатҳои ҳуқуқи алоҳида (шартномаҳо) фаҳмиши ҳаммаъноӣ категорияҳои объект ва мавзӯи муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ мувофиқи мақсад мебошад. Ба ҳар ҳол ҳамчун объектҳои ҳуқуқи маданӣ неъматҳои моддӣ ва ғайримоддӣ фаҳмида мешавад, ки вобаста ба онҳо муносибатҳои ҳуқуқӣ ба миён меоянд ва вуҷуд доранд.

Гуфтан мумкин аст, ки мафҳумҳои объекти ҳуқуқи маданӣ, ки дар боло ишора кардем, хусусиятҳои умумӣ ва хусусиятҳои махсус доранд. Аз ин рӯ, чунин хусусиятҳои объекти ҳуқуқи маданиро номбар намудан мумкин аст: а) неъматҳо ва ҳуқуқҳои молумулкӣ ва ғайри молумулкӣ мебошанд; б) ба чизе, ки зери ҳукмронии шахс ҳамчун субъекти ҳуқуқ қарор дорад; в) субъектони ҳуқуқи маданӣ баҳри бо воситаи онҳо қонун намудани манфиатҳои худ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ширкат меварзанд, баромад менамояд; г) он чизе, ки ба он ирода ва амали субъектон равона карда шудааст ва зери таъсири субъект қарор дорад.

Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки объекти ҳуқуқи маданӣ гуфта – ин неъматҳо ва ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ғайри молу мулкиеро меноманд, ки субъектони ҳуқуқи маданӣ баҳри бо воситаи онҳо қонун намудани манфиатҳои худ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ширкат меварзанд, ба он ирода ва амали субъектон равон карда шудааст ва зери таъсири субъект қарор дорад.

Дар навбати худ, яке аз объектҳои ҳуқуқи маданӣ ашё мебошад.

Мафҳуми ашё дар КМ ҶТ дода нашудааст. Аз ин рӯ, мо мафҳуми ашёро дар адабиётҳои илмӣ ҷустуҷӯ менамоем. Дар илм атрофи мафҳуми ашё андешаҳо гуногун аст. Ҳанӯз дар Рими қадим ашёро чунин таъриф медоданд. Ашё он қисмати табиати зинда ё ғайризиндае гуфта мешавад, ки аз нигоҳи ҷисмонӣ ё фазоӣ аз дигар унсурҳои олами моддӣ ҷудошаванда ё ғайриҷудошаванда буда, хусусияти муайяне дорад. Мафҳуми ашё на танҳо ашёи моддӣ (*res corporales*), яъне ҷизҳои ламсшавандаро, балки ашёи ғайримоддӣ (*res incorporales*), яъне унсурҳои ғайриламсиро низ дар бар мегирад. Тибқи манбаъҳои ҳуқуқии Рими қадим, аз ҷумла Дигестҳо, ашёи ғайримоддӣ муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳуқуқҳоро, аз қабилӣ мерос, узуфрукт ва уҳдадорӣҳо, фаро мегирад [63, с. 325]. Гай, ҳуқуқшиноси маъруфи Рими қадим таъкид намудааст, ки ашёҳо ба ду гурӯҳ – моддӣ ва ғайримоддӣ – тақсим мешаванд. Вай мерос, узуфрукт ва уҳдадорӣҳоро мисол оварда, онҳоро ашёи ғайримоддӣ номидааст. Ҳуқуқи моликият дар ин рӯйхат зикр нагардидааст, зеро римӣ онро аз ҳуди ашёи ҷисмонӣ ҷудо намекарданд ва чун ашёи моддӣ меҳисобиданд. Улпиан низ изҳор доштааст, ки дар доираи даъвоҳои марбут ба мерос ҳама намуди ашё, аз ҷумла ҳуқуқҳо ва ашёи ҷисмонӣ, дохил мешаванд. Ашёи ғайримоддӣ, ки хусусияти ғайриламсӣ ва ғайривоқеӣ доранд, дар низоми муосири ҳуқуқӣ низ истифода мешаванд. Масалан, дар ҳуқуқи муосири Фаронса талаби гарав ҳамчун объекти ҳуқуқи ашёӣ, яъне ашё, баррасӣ мегардад. Дар ҳуқуқи Англия низ уҳдадорӣҳои молиявӣ аксар вақт ҳамчун шакли молу мулк арзёбӣ мешаванд. Ин нишон медиҳад, ки мафҳуми ашё дар ҳуқуқи маданӣ на танҳо ба ашёи воқеӣ, балки ба унсурҳои абстрактии ҳуқуқӣ низ татбиқ мегардад.

Фаҳмиши дурусти мафҳуми ашё ва тақсими он ба моддӣ ва ғайримоддӣ барои танзими муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ аҳамияти калон дорад. Ин тақсимои на танҳо дар таърихи ҳуқуқи Рими қадим,

балки дар низомҳои ҳуқуқии муосир низ асоси фаъолияти ҳуқуқиро ташкил медиҳад, зеро он муайян мекунад, ки кадом унсурҳо метавонанд ҳамчун объекти ҳуқуқ хизмат кунанд [196, с. 16]. Дар замони имрӯза бошад атрофи мафҳуми ашё андешаҳо гуногун аст. Ба андешаи А. Л. Сергеева, [53, с. 278-288] объектҳои моддӣ, ки оид ба онҳо муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ба вуҷуд меоянд, ашё мебошанд. Ашё объекти ҳуқуқи ашёӣ ва предмети ҳуқуқи уҳдадорӣ аст. Инчунин, дар адабиётҳо мафҳуми дигари ашёро муайян намудан мумкин аст. Ашёҳо гуфта тамоми неъматҳои моддӣ, ки мо онҳоро истифода бурда метавонем дар назар дошта мешаванд. Неъматҳои моддӣ, ки сифати ғоиданок надоранд, ин сифаташон дарк нагардидааст, ё ин ки дар айни замон дастнорас мебошанд, объект шуда наметавонанд [196, с. 17]. Дар баробари ин қайд намудан мумкин аст, ки ашё яке аз объектҳои муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба ҳисоб меравад. Фаҳмиши ашё ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ дар ҳаёт ба маънои васеъ ифода карда мешавад.

Ҳамчунин ба сифати ашё ҳама гуна предметҳои моддӣ, қисми фазои маҳдуди табиат дохил мешавад, барои ҳамин ба онҳо предметҳои моддӣ, ки дар ҳолати табиӣ ва аз тарафи инсон офаридашуда дохил мешавад. Муносибати инсон бо ашёҳо тасодуфӣ ё худсарона нест, балки аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқӣ танзим карда мешавад, ки дар ҷомеаи муосир муносибатҳои байни инсонҳоро муайян мекунад. Ин меъёрҳо шартҳо ва тартиби соҳиб шудан, истифода намудан ва ихтиёрдорӣ кардани ашёҳо, инчунин роҳҳои ба даст овардан ё аз даст додани онҳоро муқаррар менамоянд. Маҷмуи ин қоидаҳо дар ҳуқуқи маданӣ ҳамчун рёҷаи ҳуқуқии ашёҳо шинохта мешавад.

Аммо бояд таъкид кард, ки ягон рёҷаи ягонаи ҳуқуқӣ барои тамоми ашёҳое, ки муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ бар асоси онҳо ба миён меоянд, вуҷуд надорад. Рёҷаи ҳуқуқии ашёҳо бо назардошти хусусиятҳои

табиин онҳо, аз қабилӣ моддӣ ё ғайримоддӣ будан ва аҳаммияти иқтисодии онҳо дар ҷомеа муайян мегардад. Аз сабаби он ки хусусиятҳои ашёҳо барои гурӯҳҳои мухталифи онҳо яксон нестанд, речаҳои ҳуқуқии марбут ба онҳо низ гуногунанд. Масалан, танзими ҳуқуқии ашёи ғайриманқул аз танзими коғазҳои қиматнок ё дигар сарватҳои асбобӣ ба кулӣ фарқ мекунад.

Ба хулосае омадан мумкин аст, ки гуногунии речаҳои ҳуқуқии ашёҳо на танҳо аз хусусиятҳои онҳо, балки аз мақсад ва нақши онҳо дар муносибатҳои иқтисодиву иҷтимоии ҷомеа вобаста аст. Аз ин рӯ, фаҳмиши дақиқи ин речаҳо барои таъмини муносибатҳои одилона ва самараноки ҳуқуқӣ дар доираи ҳуқуқи маданӣ муҳим мебошад. Ашё дар ҳуқуқи маданӣ мафҳуми ҳуқуқӣ аст, бо баъзе предметҳои моддӣ на ҳама вақт мувофиқат мекунад. Масалан, ҷисми кайҳонӣ ё сайёраҳо ба маънои ҳуқуқӣ ашё намебошанд ва баръакс коғазӣ қиматноки беҳуҷҷат, ки шакли моддӣ надорад, аз лиҳози қонун ашё аст. Таҳти мафҳуми ашё ҳамчун объекти ҳуқуқ ва уҳдадорихои маданӣ предметҳои олами моддӣ фаҳмида мешавад, ки дар шакли дурушт, моеъ, газмонанд ва дигар ҳолати физикӣ қарор доранд. Дар муқоиса аз дарки маъмули ашё ҳамчун предмети визуалӣ, мафҳуми ҳуқуқии ашё дорои муҳтавои нисбатан васеъ мебошад. Ҳамзамон бо дигар объектҳо он низ шаклҳои мухталифи нерӯро дар бар мегирад: нерӯи барқӣ, атомӣ, гармӣ ва ғ. Эътироф намудани ашё ба сифати объектҳои ҳуқуқ ва уҳдадорихои маданӣ ин аз таъмини эҳтиёҷоти шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва давлат дар соҳаҳои мухталифи фаъолияти онҳо иборат аст, ки хусусияти хоси ашёро ҳамчун объекти ҳуқуқ ва уҳдадорихои маданӣ ифода мекунад. Ашёе, ки ба инсон ва ҷамъият ҷиҳати истифода барои мақсадҳои амалӣ дастнорас намебошад, наметавонад объекти ҳуқуқи маданӣ эътироф карда шавад.

Ҳамин тавр, дар зери мафҳуми ашё предмети моддӣ, ки оид ба он муносибатҳои ҳуқуқии шахсони воқеӣ ба вуҷуд меояд, маҳсулоти табиӣ,

предметҳои бунёднамудаи инсон фаҳмида мешавад [115, с. 205]. Таҳти мафҳуми ашё ҳамчун объекти ҳуқуқ ва уҳдадориҳои маданӣ предметҳои олами моддӣ фаҳмида мешаванд, ки дар шакли дурушт, моеъ, газмонанд ва дигар ҳолати физикӣ қарор доранд. Мо ин андешаро дастгирӣ менамоем, чунки олим ашёро ҳамчун асоси бавучудорандаи муносибатҳои ҳуқуқӣ арзёбӣ мекунад.

Мувофиқи назарияи “ашёӣ” объекти муносибати ҳуқуқи маданӣ ашё, яъне объекти олами моддӣ мебошад. Алалхусус, ба сифати ин объект метавонанд сарватҳои асбобӣ, ки худ объектҳои ҷаҳони моддиянд: асбоби хориҷии нақдӣ ва коғазҳои қиматноки ҳуҷҷатӣ баромад намоянд. Тарафдорони ин назария М. М. Агаркова, А. А. Зеленина, В. А. Тархова, Р. О. Халфина мебошанд. Дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ манфиатҳои субъект на танҳо тавассути ашёҳои моддӣ, балки бо роҳи иҷрои амалҳои муайян, аз қабилӣ кор ё хизматрасонӣ низ қонеъ карда мешаванд. Тибқи таҳлилҳои мустақил, натиҷаи кор дар аксари мавридҳо ба вуҷуд овардани ашёи моддӣ аст, ки воситаи қонеъ гардонидани ниёзҳои субъективӣ мегардад. Дар ҳамин ҳол, хизматрасонӣ бо хусусияти ғайримоддии худ фарқ мекунад, зеро манфиатҳои субъект на аз ҳисоби ашё, балки бевосита тавассути амалҳои иҷрошаванда, яъне раванди хизматрасонӣ, таъмин мегарданд. Масалан, агар кор ба сохтмони бино равона шуда бошад, натиҷаи он ҳуди бино хоҳад буд, ки манфиати субъекти муносибатҳои ҳуқуқиро қонеъ мекунад. Аммо дар мавриди хизмат, чун машварати ҳуқуқӣ ё хизматрасонии тиббӣ, манфиат аз ҳуди раванди амал, на аз ашёи моддӣ, ба даст меояд. Ин фарқияти бунёдӣ нишон медиҳад, ки хизматрасонӣ ба сифати амали ғайримоддӣ дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ нақши муҳим дорад ва ба тариқи худ манфиатҳои субъектиро таъмин менамояд. Бояд қайд кард, ки дар амал на ҳама вақт хизматрасонӣ комилан аз ашё ҷудо аст. Баъзан хизмат метавонад бо истифода аз ашёҳои моддӣ анҷом дода

шавад, вале натиҷаи ниҳони он ба амали иҷрошаванда вобаста аст, на ба худӣ ашё. Масалан, дар хизматрасонии нақлиётӣ воситаи нақлиёт ашёи моддӣ аст, аммо манфиати субъект аз раванди интиқол, яъне амали хизматрасонӣ, ба даст меояд. Хулоса, манфиатҳои субъекти муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ метавонанд бо роҳҳои гуногун қонеъ гарданд: тавассути ашёҳои моддӣ, ки натиҷаи кор мебошанд, ё тавассути амалҳои ғайримоддӣ, ки хусусияти хизматрасонӣ доранд. Ин гуногунрангӣ имкон медиҳад, ки муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ самаранок ва мувофиқи талаботи субъектҳо амалӣ гарданд.

Бояд қайд кард, ки тибқи КМ ҚТ ба ҳайати ашё, инчунин молу мулк дохил мешаванд, ки истилоҳи мазкур ба таври васеъ дар қонунгузориҳои маданӣ истифода бурда мешавад. Дар адабиёти илмӣ муосир маънидодкуниҳои дигари моҳияти истилоҳи “молу мулк” мавҷуд аст. А. П. Сергеев ба сифати молу мулк инҳоро дохил менамояд: 1) ашёи алоҳида ва маҷмуи он; 2) ашё, пул ва қоғазӣ қиматнок; 3) ҳуқуқҳои молу мулкӣ; 4) маҷмуи ашё, пул, қоғазӣ қиматнок, ҳуқуқҳои молу мулкӣ, инчунин уҳдадорӣҳои субъект [51, с. 189].

Тибқи таҳлилҳои Н. Шонасридинов ва Ф. М. Нодиров, дар доираи ҳуқуқи маданӣ ва қонунгузорӣ мафҳуми «молу мулк» барои ифодаи вазъияти молиявии шахс истифода мегардад. Ин истилоҳ на танҳо дороиҳои моддӣ ва ҳуқуқҳои марбут ба онҳо, балки уҳдадорӣҳои молии шахси мушаххасро низ дар бар мегирад. Ба ибораи дигар, мафҳуми молу мулк дорои хусусияти фарогир буда, унсурҳои чун дороиҳои корхона ё ашёи меросиро низ шомил мекунад [151, с. 23-24]. Ба андешаи муаллифон, ин тавсиф имкон медиҳад, ки вазъи молии шахс дар муносибатҳои ҳуқуқӣ ба таври ҳамаҷониба баррасӣ шавад. Масалан, молу мулки корхона метавонад на танҳо таҷҳизот ва биноҳо, балки қарзҳо ва уҳдадорӣҳои молӣ, қоғазҳои қиматнок ва дигар сарватҳои асъории онро низ дар бар гирад. Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки

истифодаи чунин таърифи васеъ дар қонунгузорӣ ба танзими муносибатҳои молумулкӣ мусоидат намуда, имкон медиҳад, ки манфиатҳои тарафҳо дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ба таври одилона ҳифз карда шаванд.

Хулоса, мафҳуми «молу мулк» дар ҳуқуқи маданӣ на танҳо ба дороиҳои моддӣ, балки ба маҷмуи ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои молии шахс ишора мекунад. Ин фаҳмиш имкон медиҳад, ки муносибатҳои молумулкӣ бо дарназардошти тамоми ҷанбаҳои молии шахс ба таври дақиқ танзим карда шаванд.

Мувофиқ бо назарияи “амал”, ки тарафдоронаш Я. М. Магазинер, О. С. Иоффе, Н. Д. Егоров мебошанд, объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ амали субъектон мебошад, зеро ки таъсиррасонии ҳуқуқӣ танҳо нисбати кирдор раво доништа мешавад. Ҳамин тариқ, метавон оид ба интиқол, даровардан (баровардан), бақайдгирии сарватҳои асбобӣ ҳамчун амали ҳуқуқии батанзимдаровардашуда суҳан ронд. Маҳз бо кирдор (амал)-ҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, ба ҳама гуна неъматҳо равои гашта, аксарияти манфиатҳои субъектҳо қонун мегарданд. Чунин мавқеъ нисбати муносибатҳои ҳуқуқии ашӣ, вақте ки манфиатҳои дахлдор аз тарафи субъект мустақилона роҳандозӣ мегарданд, шубҳанок аст.

Табиист, ки дар ин ҳолат одатан суҳан нисбати амалҳо меравад, аммо имконияти қонунгардии талабот бо ҳуди факти соҳибӣ вуҷуд дорад, масалан талаботи маънавии ҷамъкунанда маҳз тавассути доштан қонун мегарданд. Мувофиқи концепсияи гуногунии объектҳои муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ин ашӣҳо, амалҳо, неъматҳои ғайримоддӣ, яъне сершумории объектҳо эътироф мегардад. Баъзе муҳаққиқон [31, с. 585], [74, с. 615], [131, с. 42-72], [70, с. 88], тарафдорони ин назария мебошанд.

Дар назар аст, ки назарияи мазкур нисбатан қобили қабул аст, зеро

ки тамоми объектҳои имконпазири манофеи субъективиро дар бар мегирад. Аз ин ҷост, ки маҳз он феълан аз тарафи қонунгузор қабул гашта дар м. 136 КМ ҚТ муқаррар шудааст. Аммо дар қонунгузорӣ ва дар илми ҳуқуқ бисёр вақт оид ба мавзӯ (предмет) ва объектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ дар алоҳидагӣ сухан меравад. Байни ин ду истилоҳ дар ҳақиқат тафовут гузаронидан мумкин аст. Аммо дар марҳилаи ибтидоии омӯзиши ҳуқуқи маданӣ, хусусан ҳангоми омӯхтани муносибатҳои ҳуқуқии алоҳида (шартномаҳо) фаҳмиши ҳаммаъноии категорияҳои объект ва мавзӯи муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ мувофиқи мақсад мебошад. Ба ҳар ҳол ҳамчун объектҳои ҳуқуқи маданӣ неъматҳои моддӣ ва ғайримоддӣ фаҳмида мешавад, ки вобаста ба онҳо муносибатҳои ҳуқуқӣ ба миён меоянд ва вучуд доранд [80, с. 116].

Худоёрзода Б. Т., Саидов Ҳ. М. ақида баён менамоянд, ки зери мафҳуми объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ҳамаи он неъматҳои фаҳмида мешаванд, ки нисбат ба онҳо дар байни шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ҳуқуқ ва уҳдадориҳои маданӣ ба вучуд меоянд [138, с. 134]. Аз ин бармеояд, ки неъмат асоси бавучудоварандаи ҳуқуқ ва уҳдадориҳо дар муносибатҳои муайяни ҷаъиятӣ мебошад.

Ақидаҳои ғайр низ, нисбат ба он ки чиро мебояд объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ эътироф кард, вучуд дорад. Масалан, ба ақидаи С. Г. Ляпунов ба объектҳои ҳуқуқи маданӣ ҳуқуқи уҳдадориҳои маданӣ тааллуқ доранд. Ҳангоми меросгирӣ аз меросдеҳ ба меросгир на ҳуди ашё, балки ҳуқуқи доштани он мегузарад, масалан на асбоби хориҷӣ ба мерос мегузарад, балки ҳуқуқ ба он. Ин нуқтаи назар боиси аҳаммияти муайяни илмӣ мегардад [170, с. 17-21].

Бояд қайд намуд, ки муносибатҳои ҳуқуқие, ки аз баъзе шартномаҳо сарчашма мегиранд, дорои ду намуди объект мебошанд. Навъи аввал ба амалҳои шахси уҳдадор дахл дорад, дар ҳоле ки навъи дуюм ашёест, ки дар натиҷаи ин амалҳо бояд интиқол дода шавад. Барои мисол, дар

шартномаи хариду фурӯши сарватҳои асбӯӣ муносибатҳои ҳуқуқӣ бо ҳар ду намуди объект – амали фурӯш ва ҳуди сарватҳои асбӯӣ – зоҳир мегарданд.

Ин тақсимои дугонаи объектҳо мавҷудияти назарияҳои гуногуни марбут ба объекти муносибатҳои ҳуқуқии маданиро инкор намекунад. Истилоҳоти монанди «объектҳои ҳуқуқҳои маданӣ», «объектҳои ҳуқуқҳои субъективӣ» ва «объекти ҳуқуқ» дар асл ба як падида ишора мекунанд, зеро дар ҳамаи ин ҳолатҳо сухан аз объектҳои меъравад, ки бо ҳуқуқҳои субъекти мушаххас алоқаманданд. Ин нуқтаи назар имкон медиҳад, ки муносибатҳои ҳуқуқӣ аз ҷиҳати сохтор ва мазмуни онҳо дақиқтар таҳлил карда шаванд.

Дар доираи муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ, мафҳуми «объекти муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ» ҳамчун яке аз унсурҳои асосии сохтори ин муносибатҳо, дар баробари субъектҳо ва мазмун, баррасӣ мегардад. Дар хусуси муомилоти молумулкӣ, объект ҳатман ҷузъи уҳдадориҳо ба шумор меъравад. Масалан, дар уҳдадориҳои марбут ба сарватҳои асбӯӣ, объекти муомила ҳуди сарватҳо ва амалҳои марбут ба интиқоли онҳо мебошанд. Инчунин, категорияи «объекти муносибатҳои маданӣ» барои тавсифи унсурҳои сохтории уҳдадориҳо ва категорияи «объекти муомилоти сарватҳои асбӯӣ» барои шарҳи навъи махсуси уҳдадориҳо истифода мешаванд.

Бояд қайд кард, ки истифодаи истилоҳи «объектҳои батанзимдарории ҳуқуқӣ» дар илми ҳуқуқ асоснок нест, зеро ин мафҳум дар анъанаи илмӣ барои ифодаи маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки таҳти танзими ҳуқуқ қарор мегиранд, истифода мегардад. Аз ин рӯ, истифодаи дақиқи категорияҳои марбут ба объектҳои муносибатҳои маданӣ барои пешгирӣ аз нофаҳмиҳо ва таъмини равшанӣ дар таҳлили ҳуқуқӣ аҳаммияти калон дорад.

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки фарқ кардани намудҳои

объектҳо дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ба танзими дақиқи уҳдадориҳо ва муайян кардани масъулияти тарафҳо мусоидат мекунад. Масалан, дар шартномаҳои хариду фурӯш ё муомилоти молумулкӣ, ҷудо кардани амалҳо ва ашёҳо ҳамчун объектҳо имкон медиҳад, ки ҳуқуқ ва вазифаҳои тарафҳо ба таври возеҳ муайян карда шаванд.

Ашёҳо ба намудҳои гуногун ҷудо мешавад, ки яке аз онҳо арзишҳои асбӯрӣ мебошад. Арзишҳои асбӯриро ҳуқуқи маданӣ ба истилоҳи ашё дохил мекунад (м.150 КМ ҚТ). Аммо ин ашё навъи хос аст. Онҳоро ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ таҳқиқ намуда мебоист он вазъро ба назар гирифт, ки “хусусияти объект одатан ба ҳуқуқи уҳдадориҳои шахс хело таъсир менамояд”. Дар назарияи илми ҳуқуқи маданӣ миёни олимони соҳа оид ба масъалаи муайян кардани мафҳуми ашё, молу мулк дар маҷмӯъ муайяннамоии мафҳуми объектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ баҳсу мунозираҳои зиёде ҷой дорад ва вобаста ба ин ҳар яке дар алоҳидаги баёнгари фикри худ мебошад.

Сарватҳои асбӯрӣ ҳамчун объекти мустақили ҳуқуқи маданӣ ифода шуда, дар меъёрҳои зиёди КМ ҚТ ин истилоҳ мавриди истифода қарор гирифтааст, аммо натиҷаи таҳлили қонунгузориҳои амалкунанда шаҳодат аз он медиҳад, ки мафҳуми расмии сарватҳои асбӯрӣ вуҷуд надоранд. Дар ҳуқуқ танҳо номгӯи молу мулки ба арзишҳои асбӯрӣ тааллуқдошта, ки хоси қонунгузориҳои қаблӣ оид ба масъалаи мазкур низ буд, муқаррар шудааст.

Тибқи моддаи 150-и КМ ҚТ, намудҳои молу мулке, ки ҳамчун сарватҳои асбӯрӣ эътироф мешаванд, инчунин тартиби анҷоми муомилот бо онҳо мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асбӯр ва назорати асбӯр» муқаррар карда шудаанд. Ин қонун меъёрҳои мушаххасро барои муайян кардани доираи сарватҳои асбӯрӣ ва танзими муносибатҳои марбут ба онҳо пешниҳод мекунад [25].

Мувофиқи моддаи 1-и қонуни зикршуда, ба гурӯҳи сарватҳои асбӯрӣ дохил мешаванд:

– асбӯри хориҷӣ, коғазҳои қиматнок ва ҳуҷҷатҳои пардохтӣ, ки бо асбӯри хориҷӣ ифода ёфтаанд;

– пули миллӣ, коғазҳои қиматнок ва ҳуҷҷатҳои пардохтӣ, ки бо пули миллӣ ифода ёфтаанд, аммо танҳо дар ҳолатҳое, ки муомилот байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо ё байни ғайрирезидентҳо сурат мегиранд.

Ин таъриф имкон медиҳад, ки сарватҳои асбӯрӣ дар доираи муносибатҳои молиявӣ ва байналмилалӣ ба таври дақиқ муайян карда шаванд. Масалан, агар муомилаи хариду фурӯш байни як резидент ва ғайрирезидент бо истифода аз пули миллӣ анҷом гирад, он ба категорияи сарватҳои асбӯрӣ дохил мешавад, ки танзими махсусро талаб мекунад.

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки чунин муқаррарот барои таъмини шаффофият дар муомилоти асбӯрӣ ва пешгирии амалиётҳои ғайриқонунӣ аҳаммияти калон доранд. Тартиби муайяншуда инчунин ба ҳифзи манфиатҳои иқтисодии давлат мусоидат намуда, имкон медиҳад, ки назорати самаранок бар гардиши сарватҳои асбӯрӣ дар дохил ва хориҷи кишвар таъмин гардад. Масалан, коғазҳои қиматноки бо асбӯри хориҷӣ ифодаёфта метавонанд дар бозорҳои байналмилалӣ муомилот шаванд, аммо онҳо бояд ба талаботи қонунгузори ҚТ мутобиқ бошанд.

Хулоса, қонунгузори ҚТ дар самти танзими сарватҳои асбӯрӣ заминаи мустаҳками ҳуқуқиро барои анҷоми муомилоти молиявӣ фароҳам меорад. Ин меъёрҳо на танҳо доираи сарватҳои асбӯриро мушаххас мекунанд, балки барои таъмини амнияти иқтисодӣ ва риояи қоидаҳои байналмилалӣ низ мусоидат менамоянд.

Қонунгузорӣ мафҳуми сарватҳои асбӯриро муайян накарда, танҳо бо номбаркунии молу мулки дахлдор маҳдуд мегардад, ё ин ки ба қонун ишора мекунад.

Дар танзими ҳуқуқии муносибатҳое, ки ба муомилоти сарватҳои асбӯӣ алоқамандӣ доранд, муайяннамоии ибораҳои “асбӯ” ва “арзишҳои асбӯӣ” аз аҳаммият холи нест.

Таҳлили забоншиносии мафҳуми “арзишҳои асбӯӣ” имкон медиҳад то ду ҷузъи таркибии он ҷудо карда шавад: “асбӯ” ва “арзиш”. Истилоҳи “асбӯ” маънои ягона надорад. Зери он низоми пулие фаҳмида мешавад, ки дар кишвари мазкур қабул гаштааст ва воҳиди пулии кишвари додашуда; билетҳои қарзии хориҷӣ, тангаҳо ва ғайра мебошад.

Қисмати дуҷуми таркибии истилоҳи “арзишҳои асбӯӣ” ҳуди арзишноқӣ мебошад. Зери мафҳуми арзишноқӣ аҳаммияти мусбат ё манфии объекту омилҳои атрофи инсон, ки онҳоро тариқи ҷалбнамоӣ ба доираи ҳаёту рӯзғори инсонӣ муайян менамояд, фаҳмида мешавад [112, с. 1744]. Вобаста ба ин арзишноқӣ қодир аст маъноҳои мухталифро соҳиб гардад: умумӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ғайра. Ҳамин тариқ, дар иқтисод арзишноқӣ ҳамчун меъёри дохилаи бузургии мол муайян мегардад. Дар баробари ин арзишнокии истеъмолкунанда ва муовизӣ мавҷуданд [121, с. 514].

Пул, арзишҳои асбӯӣ ва коғазҳои қиматнок объекти махсуси ҳуқуқи маданӣ мебошанд [115, с. 206]. Далели он ки дар шароити муътадил арзишҳои асбӯӣ ба сифати объекти ҷаҳони моддӣ (ашёҳо) барои дилхоҳ молик дорои аҳаммияти муайяни мусбианд баҳсноталаб аст. Дар баробари ин контрагент (тарафи шартнома) молики арзишҳои асбӯӣ ҳамчунин онҳоро ба сифати арзишҳо медонад. Л. А. Лунц, Ю. В. Бахарева чунин хосияти маблағро, аз ҷумла асбӯи хориҷиро “фоиданокии мутлақӣ хоҷагидорӣ” меноманд [86, с. 99-10], [154, с. 14].

Дар қонунгузорӣ танҳо ба номбаркунии низоми сарватҳои асбӯӣ ишора шудааст ва ҳуди мафҳуми сарватҳои асбӯӣ дар муқаррароти қонун ҷой надорад ва қобили қабул мешуморем, ки чунин мафҳуми сарватҳои асбӯӣ мавриди истифода қарор гирад.

Аз гуфтаҳои болозикр бармеояд, ки аз нигоҳи назариявӣ зери мафҳуми сарватҳои асбӯрӣ мебояд молу мулк, ки метавонад вазифаи васоити мубодилоро ба хоҳири аҳаммияти мутлақи мусбат баҳри субъектҳои ҳуқуқи маданӣ, ки ба он бо ҳуқуқи амалкунанда равона мегардад, иҷро намояд, фаҳмида шавад.

Имконпазир аст, то речаи ҳуқуқи сарватҳои асбӯрӣ таҳлил гардад, зеро чи гунае ки В. И. Сенчишев саҳеҳ қайд менамояд “омӯзиши масъалаи дилхоҳ объекти ҳуқуқи маданӣ амалан маънои дида баромадани масъалаи речаи ҳуқуқи маданияи бархе аз дараҷаи омилҳои воқеияти беғаразонаро, ки аз тарафи қонунгузори амалкунанда онҳо мутаалиқи объектҳои ҳуқуқи маданиянд, дар назар дорад. Маҳз дар речаи ҳуқуқӣ он аҳаммияти амалие, ки дар сохтори қонунгузори ин ё он институт муқарар гаштааст, ифода меёбад” [183, с. 109].

Аммо, бояд қайд намуд, ки дар сивилистика дарки ягонаи “речаи ҳуқуқи маданӣ” мавҷуд нест. Чи гунае ки О. А. Красавчиков дуруст қайд мекунад, истилоҳи “реча” дар забони муосир ниҳоят сермаъност. Ҳамин тариқ, суҳан оид ба речаи технологӣ (дар доираи истеҳсолоти дақиқ), речаи иқтисод (дар иқтисод), речаи мусоидати бештарин (дар муносибатҳои байналмилалӣ), речаи бистарӣ (дар тиб) ва ғ. меравад. Истилоҳи “реча” ба маънои аслии ибтидоӣ маънои идоракунии, аниқтараш тартиботи муқараргаштаро дорад. Аммо одатан зери калимаи реча он қоидаҳо ва меъёрҳои дар назар дошта мешаванд, ки дар онҳо ҷиҳатҳои иҷтимоӣ, техникӣ, тиббӣ ва дигар тарафҳои тартиботро муайян менамоянд. Масалан, ба назари С. С. Алексеев речаи ҳуқуқӣ ин – “тартиби батанзимдарориест, ки дар маҷмуи сершакли васоити ҳуқуқӣ ифода мегардад ва омезиши махсуси мутақобилан амалкунандаи иҷозату манъҳо ва ҳамчунин уҳдадоркунии судманд, ки ҷараёни махсуси батанзимдарориро таъсис медиҳанд” [35, с. 373]. Аммо, вақте ки зиёда аз чандин сол пеш ӯ назарашро ба мафҳуми речаи ҳуқуқи ашёҳо равона

кард, онро ҳамчун тартиботи дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муқараргаштаи азхуднамоӣ, истифоданамоӣ ва идоранамоии ашёҳо ба сифати объектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ маданӣ муайян менамуд [124, с. 150].

Речаи ҳуқуқӣ метавонад ҳамчун “низоми қоидаҳои ҳуқуқӣ, ки вазъи падидаи таҳқиқшавандаи воқеияти холисонаро ба сифати объекти ҳуқуқҳои маданӣ дар ин ё он низоми қонунгузорӣ муайян мекунад, тавассути маҷмуи пурраи меъёрҳо ва қоидаҳо ҳам ҳаракат ва ҳам беҳаракатии мавҷудоти ҳуқуқии объекти таҳқиқшаванда”-ро муайян созад. Е. А. Суханов онро ҳамчун имкони доштан ва имкони надоштани амалинамоии амалҳо (шартномаҳо)-и муайян бо объект, ки натиҷаи маълумро (ҳуқуқи маданиро) боис мегарданд, муайян менамояд [59, с. 294]. Оид ба масъалаи додашуда А. А. Евстифеев ишора менамуд, ки “аз тарафи қонунгузории амалкунандаи маданӣ қоидаҳои муайяни амалҳои инсонҳо нисбати ашё ва ё маҷмуи он ки речаи ҳуқуқии ашё номгузорӣ мешаванд, муқаррар гаштаанд. Речаи ҳуқуқӣ – ин тартиботи муқараргаштаи меъёрии бадастории, истифоданамоӣ ва идоранамоии ашёҳо ба сифати объектҳои ҳуқуқи маданӣ мебошад” [55, с. 145]. Муалифони таърифи овардашуда ба хосияти умумӣ – муқарраркунии меъёрии қоидаҳое, ки асосҳои тартиби пайдоиш, тағйирёбӣ ва қатъгардии муносибатҳои ҳуқуқии ашёӣ ва уҳдадоркунанда нисбати объекти алоҳида ишора менамоянд.

Объектҳои мухталиф, ки аз тарафи қонунгузорӣ ҳамчун сарватҳои асъорӣ муайян гаштаанд, дорои речаи гуногуни ҳуқуқи маданӣ, ки бо хусусияти хоси он объектҳо асоснок мешавад. Чӣ тавре ки қайд гардид, дар моддаи 1 Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” ду навъи молу мулк ба арзишҳои асъорӣ дохил мегарданд: асъори хориҷӣ ва коғазҳои қиматнок. Дар навбати хеш асъори хориҷӣ ба “нақдӣ” ва “ғайринақдӣ” [25] чудо мешавад.

Оид ба муайяннамоии мафҳумҳои «пул» ва «асъор» дар адабиёти

ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ байни олимони ақидаҳо ва таҳлилҳои гуногун ҷой дорад. Муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқи маданӣ, соҳибкорӣ ва дигарон бо ба инобатгирии хусусияти хоси ин падидаи ҳуқуқи маданӣ ва соҳибкорӣ кӯшиш намуданд, ки мафҳумҳои онҳоро пешниҳод намоянд. Пешниҳодҳои илман асосноки мафҳумҳои «пул» ва «асъор» ба тарзҳои гуногун тафсир карда шуда тобишҳои илмӣ ва асосноки маъноӣ доранд.

С. Сафаров пулро «ҳамчун моли махсусе меномад, ки он иҷрокунандаи вазифаи эквиваленти умумиро ба уҳда дорад» [118, с. 8]. Ба ғайр аз вазифаи васоити пардохт пул боз дигар вазифаҳоро низ иҷро менамояд. Масалан, Г. Ф. Шершеневич чор навъи вазифаи маблағро ҷудо менамуд: онҳо ченкунаки арзишҳо, [152, с. 21-23], [66, с. 341] васоити мубодила, воситаи нигоҳдории арзишҳо ва мол мебошанд [150, с. 47-49]. Ҳама вазифаҳои ишорагаштаре сарватҳои асъорӣ низ иҷро карда метавонанд.

Ба назари Ю. В. Бахарева пулро ҳамчун “моликият, ҳамчунин дигар ҳуқуқҳои ашёӣ, ки дар муомилоти маданӣ вазифаи васоити мубодила, васоити пардохт ва меъёри арзишро иҷро менамоянд, муайян менамояд” [43, с. 10], [79, с. 15]. Пул барои маблағҷудокунӣ, яъне пардохти молу ашёи тарафайн, додани андози давлат, баргардонидани қарз ва додани фоизи бонк хизмат мекунад. Танҳо дар ҳолати пардохти андозу уҳдадориҳои бонк аз ҷиҳати молиявӣ боэътимод будани субъекти хоҷагидорӣ муайян карда мешавад.

Яке аз вазифаҳои муҳимми пул ин воситаи маблағгункунӣ мебошад, яъне корхона, бонк, соҳибкор бо кадом натиҷа ғайриҳамаҷияти солоне худро бо фоида ё зарар анҷом медиҳад. Натиҷаи ғайриҳамаҷияти мусбат ба субъекти хоҷагидорӣ имкони андухтро дода, вайро аз ҷиҳати молиявӣ боэътимод менамояд [117, с. 187-188].

Речаи ҳуқуқии пул дар доираи ҳуқуқи соҳибкорӣ дорои ду ҷанбаи асосист. Яке аз ин ҷанбаҳо фарқиати ҷиддӣ миёни речаи ҳуқуқии пули

миллӣ ва асъори хориҷист, ки дар амалияи муносибатҳои молиявӣ ба таври возеҳ зоҳир мегардад [107, с. 233]. Шомил кардани маблағҳо ва коғазҳои қиматнок ба категорияи ашёҳо хусусияти шартӣ дорад. Тавре К. И. Скловский қайд мекунад, вақте пул дар шакли тангаҳои фулузӣ ё васоити мубодилаи қадимӣ вучуд дошт, хусусияти ашёии он ошкор буд. Аммо бо гузариш ба пули коғазин, ин хусусият аз байн рафт. Ба андешаи ӯ, ин равиш бештар хусусияти техникӣ дорад ва наметавонад моҳияти аслии маблағҳоро, ки зидди табиати моддии онҳост, пурра инъикос намояд. Ин хусусият бояд дар ҳолатҳои махсуси ҳуқуқӣ ба назар гирифта шавад [120, с. 430]. О. А. Красавчиков, бо таъкид бар аҳаммияти пул ҳамчун унсури муҳимми муносибатҳои молумулкӣ, пардохти маблағро ҳамчун навъи мустақили муносибатҳои ҳуқуқӣ ҷудо мекунад. Ин муносибатҳо дар баробари интиқоли неъматҳои моддӣ аз як шахс ба шахси дигар ва иҷрои корҳо ё хизматрасонӣ мавқеи хос доранд [77, с. 40]. Ин таҳлил нишон медиҳад, ки пул на танҳо воситаи муомила, балки унсури мустақили муносибатҳои ҳуқуқист, ки дорои хусусиятҳои махсус мебошад. Н. Л. Дювернуа, дар таҳқиқи табиати ҳуқуқии пул, ба ду вазифаи асосии он ишора мекунад: аввал, пул ҳамчун воситаи умумии ченкунии арзиш хизмат мекунад; дуюм, он ҳамчун объекти мустақили муомила метавонад дар шартномаҳои гуногуни ҳуқуқӣ истифода гардад [65, с. 668]. Ин равиш аҳаммияти пулро дар низоми муносибатҳои молиявӣ ва ҳуқуқӣ таъкид мекунад. Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки табиати дугонаи пул – ҳамчун воситаи мубодила ва ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ – зарурати танзими дақиқи онро дар қонунгузорӣ тақозо мекунад. Масалан, дар муомилоти байналмилалӣ, фарқияти байни пули миллӣ ва асъори хориҷӣ метавонад ба масъалаҳои мураккаби ҳуқуқӣ оварда расонад, ки танзими махсусро талаб мекунад. Инчунин, аз даст додани хусусияти ашёии пул дар шакли коғазин ё рақамӣ аҳаммияти таърифи ҳуқуқии онро боз ҳам муҳимтар мегардонад.

Хулоса, пул дар муносибатҳои соҳибкорӣ на танҳо воситаи пардохт, балки объекти мураккаби ҳуқуқист, ки дорои хусусиятҳои техникӣ ва ҳуқуқӣ мебошад. Танзими дурусти речаи ҳуқуқии он барои таъмини шаффофият ва устувории муносибатҳои молумулкӣ аҳаммияти калон дорад.

Аммо падидаи пул бо хусусиятҳои гуфташуда намеанҷомад. Л. А. Лунтс, дар пайравӣ ба К. Маркс мураккабии мафҳуми маблағро қайд намуда, ишора менамояд, ки онҳо на танҳо ашё мебошанд, ки нисбаташон муносибатҳои ҷамъиятӣ ба вучуд меоянд, балки худашон шакли муносибати ҷамъиятианд [89, с. 153]. Масъалаи табиати иқтисодии маблағ низ баҳснок аст. Асър – воҳиди пули мамлакатҳои гуногун мебошад, ки барои истифода намудан, пардохт ба мол ва хизматрасониҳо дар ҳудуди мамлакати мазкур харидорӣ карда мешавад [117, с. 204]. Ба ақидаи Ғафурзода А. Д., Рустамзода Қ. Ю. асър одатан номи воҳиди пулии хориҷиро ифода мекунад, вале дар қонунгузори ва адабиёт истилоҳи «асър» ҳам барои ишораи воҳиди пули миллий ва ҳам барои нишонаҳои пулии давлатҳои хориҷӣ истифода шудааст [48, с. 335]. Асър – пули миллии мамлакатҳои хориҷӣ мебошад [25].

Тибқи андешаи Ш. Раҳимзода, пул моли махсусест, ки дар тули таърих аз дигар молҳо ҷудо шуда, ҳамчун воситаи ченкунии арзиш ва абзори муомилоти хариду фурӯш хизмат мекунад [148, с. 7]. Бо вучуди ин, Ш. Раҳимзода мафҳумҳои «пул» ва «асър»-ро ҳаммаъно мешуморад, ки бо назардошти хусусиятҳои ҳуқуқии онҳо мавриди баҳс қарор мегирад. Дар амал, пул ва асър ҳамчун объектҳои мустақили ҳуқуқи маданӣ истифода мешаванд ва дар муомилот, хусусан ҳангоми истифодаи асари хориҷӣ, бо маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ рӯбарӯ мегарданд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асър ва назорати асър» низ фарқияти байни пул ва асърро равшан мекунад. Тибқи ин қонун, пули миллий (сомонӣ) ҳамчун воситаи расмӣ пардохт

дар дохили кишвар эътироф мешавад, дар ҳоле ки асър ба пули кишварҳои хориҷӣ ва ҳуҷҷатҳои пардохтии бо онҳо ифодаёфта ишора мекунад. А. В. Бризгалин асари хориҷиро ҳамчун «пули коғазии давлатҳои хориҷӣ ва ҳуҷҷатҳои қарзӣ пардохтӣ, ки дар воҳидҳои пулии хориҷӣ ифода ёфта, дар ҳисобҳои байналмилалӣ истифода мешаванд» тавсиф мекунад [155, с. 6]. Ин таъриф нишон медиҳад, ки асари хориҷии нақдӣ низ хусусияти маблағӣ дорад, аммо дар муомилоти байналмилалӣ мавқеи хос дорад.

Таҳаввули муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ боиси пайдоиши мафҳуми «асър» гардид, ки ба пул вазифаҳои иловагӣ бор мекунад. Тавре муҳаққиқон қайд мекунанд, асър дар муомилоти байналмилалӣ на танҳо воситаи пардохт, балки моли дорои арзиш дар воҳидҳои пулии кишварҳои дигар аст [79, с. 58]. Ин хусусият аҳамияти танзими ҳуқуқи асърро дар муносибатҳои байналмилалӣ таъкид мекунад.

Таҳлили моддаи 149-и КМ ҚТ нишон медиҳад, ки қонунгузор мафҳумҳои «пул» ва «асър»-ро дар баъзе мавридҳо ҳаммаъно истифода мебарад. Аз нигоҳи қонунгузор, зеро мафҳуми пул (асър) ҳам сомонӣ – воситаи расмӣ пардохт дар ҚТ – ва ҳам асари хориҷӣ, ки истифодаи он дар ҳолатҳои муайяншудаи қонунгузорӣ ё тартиби муқарраршуда иҷозат дода мешавад, фаҳмида мешавад. Аммо таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки фарқи байни ин мафҳумҳо дар танзими муомилоти молиявӣ, хусусан дар муносибатҳои байналмилалӣ, аҳамияти калон дорад. Масалан, истифодаи асари хориҷӣ дар дохили кишвар метавонад бо маҳдудиятҳои қонунӣ рӯбарӯ шавад, ки ин фарқи функционалии пул ва асърро таъкид мекунад.

Хулоса, пул ва асър дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ дорои хусусиятҳои муштарак ва фарқкунанда мебошанд. Дар ҳоле ки пул милли (сомонӣ) воситаи асосӣ пардохт дар дохили кишвар аст, асари хориҷӣ дар муомилоти байналмилалӣ нақши муҳим дорад ва танзими

махсусро талаб мекунад. Фаҳмиши дақиқи ин мафҳумҳо барои таъмини шаффофият ва самаранокии муносибатҳои молиявӣ зарур аст.

Аммо на ҳамаи сивилистҳо бо чунин мавқеъ ризо мебошанд. Масалан, А. П. Иншев ишора менамояд, ки “асъори хориҷиро наметавон бевосита ҳамчун воситаи пулӣ дар ФР шинохт, аммо аз дигар тараф – сарфи назар аз он ки асъори хориҷӣ чун сарвати асъорӣ дар ҳудуди ФР эътироф гаштааст, дар дигар кишварҳо бар ҳар ҳол васоити пулист”. Г. Ф. Шершеневич, Л. А. Лунтс изҳор намуда буданд, ки танҳо васоити расмӣ пардохтӣ рубл мебошад, на асъори хориҷӣ, ки он ҳам метавонист дар ҳоли ризоияти мутақобилаи тарафҳои шартнома ҳамчунин ба сифати васоити пардохт истифода гардад. Ҳамин тариқ, азбаски асъори хориҷӣ яке аз вазифаҳои рублро иҷро карда наметавонад, рубл шуда наметавонад. Бо назари Г. Ф. Шершеневич, Л. А. Лунтс [150, с. 57-59] мебоист ризо гашт, аммо феълан қонунгузор эҳтимол қобилияти васоити расмӣ пардохт доштани пулро хусусияти ҳатмӣ пул намеҳисобад.

Мазмуни м.136 КМ ҚТ-ро таҳлил намуда бояд қайд намуд, ки қонунгузор ба он ишора мекунад, ки ҳолат, тартиб ва шартҳои истифоданамоии асъори хориҷӣ маҳз ба сифати васоити пардохт муайян карда шавад. Бо назардошти гуфтаҳои болозикр ҳолатҳо, тартиб ва шартҳои истифоданамоии асъори хориҷӣ ба сифати васоити пардохт дар ҳудуди ҚТ аз тарафи қонун ва ё тартиби муқарарнамудаи қонун муайян мегарданд” [4].

Тибқи зербанди боби 1, моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асър ва назорати асър», қонунгузор мафҳуми «асъори хориҷӣ»-ро ба таври анъанавӣ тавсиф намуда, онро ҳамчун навъи моликият дар ду шакл – асъори хориҷии нақдӣ ва ғайринақдӣ – муайян кардааст [25]. Ин таъриф ба фаҳмиши умумии асър дар муносибатҳои молиявӣ асос ёфта, аммо хусусиятҳои ҳуқуқии онро низ ба назар мегирад.

Г. С. Нариков дуруст таъкид мекунад, ки аз нигоҳи иқтисодӣ, маблағҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ қомилан баробаранд, зеро онҳо танҳо шаклҳои гуногуни мавҷудияти пулро дар давраҳои мухталифи муомилоти молиявӣ ифода мекунанд. Масалан, пули нақдӣ дар шакли қоғаз ё танга ва пули ғайринақдӣ дар шакли маблағҳои электронӣ дар суратҳисобҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ вазифаи якхела доранд. Аммо аз ҷиҳати ҳуқуқӣ, ин ду шакл ҳамчун объектҳои алоҳидаи муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ баррасӣ мешаванд, зеро онҳо дар муомилот ва танзими ҳуқуқӣ хусусиятҳои мушаххас доранд.

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки фарқияти ҳуқуқии байни асъори нақдӣ ва ғайринақдӣ дар низоми танзими муомилоти молиявӣ аҳаммияти калон дорад. Масалан, муомилоти асъори хориҷии нақдӣ метавонад бо маҳдудиятҳои қатъии қонунгузорӣ, аз қабili назорати интиқол дар сарҳад, рӯбарӯ шавад, дар ҳоле ки асъори ғайринақдӣ дар муомилоти байналмилалӣ тавассути низомҳои бонкӣ ва электронӣ осонтар гардиш мекунад, аммо назорати дигари ҳуқуқиро талаб мекунад. Ин фарқиатҳо ба танзими дақиқи муносибатҳои аъсорӣ мусоидат намуда, барои пешгирии амалиётҳои ғайриқонунӣ ва таъмини шаффофияти молиявӣ замина фароҳам меоранд.

Хулоса, аъори хориҷӣ дар шаклҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ, гарчанде аз ҷиҳати иқтисодӣ баробар бошад ҳам, дар низоми ҳуқуқӣ объектҳои мустақилро ташкил медиҳанд. Ин тақсимот имкон медиҳад, ки муносибатҳои марбут ба аъори хориҷӣ дар доираи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти хусусиятҳои онҳо танзим карда шаванд.

Аз мавқеи таснифи ашёҳо ба тақсимшавандаю тақсимнашаванда моҳияти аъори хориҷии нақдӣ бо моҳияти маблағ пурра мувофиқ аст, яъне, ки аъори хориҷии нақдӣ тақсимшаванда аст [2]. Ин хусусияти пулҳои муосир ба онҳо аз гузаштанашон – пулҳои фулузӣ, ки

метавонистанд бо осонӣ пора ва ҷамъ гарданд, боқӣ мондааст ва ба ин К. Ф. Савини Л. А. Лунтс аҳаммӣ дода буданд. Сивилистони муосир низ тарафдори ин ақидаанд [204, с. 15], [193, с. 10-11].

Асҳори хориҷии нақдӣ ашъи ивазшаванда аст, яъне ки як пули коғазии қурби муайян мувофиқи мақсадҳои гуногун метавонад ба дигар ва ё якчанд пули коғазӣ мубодила шавад, аммо бо нигоҳдории арзиши пешина. Ҳамин тариқ, қонун ивазшавии мутлақи маблағ ва ҳозир будани доимии онҳо дар муомилоти маданиро таъкид менамояд. Аммо мебоист он далелро дар назар дошт, ки давлат қодир аст то гардиши асҳори хориҷиро аз мубодилаи маданӣ маҳдуд ва ё пурра аз байн барорад ва дар ин ҳолат иҷрои уҳдадорӣ, дар намуди пардохт бо асҳори хориҷӣ меанҷомид, маҳз ба хотири ивазнопазирии асҳори хориҷӣ, зеро хатар мемонад. Новобаста аз ин то ин вақт асҳори хориҷиро бояд ҳамчун ивазшаванда баррасӣ намуд ва нисбатан рӯи моддаи 8 банди 13 Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асҳор ва назорати асҳор”-ро раво донист.

Асҳори хориҷии нақдӣ ашъи бо нишони навъ муайяншаванда мебошад [99, с. 15]. Л. А. Лунтс қайд менамояд, ки “ҳама навъи пулҳои коғазӣ ва ҳамчунин асҳори хориҷӣ бояд ба ашъҳои дорои хусусиятҳои навъ муайяншаванда мансуб дониста шаванд ва мувофиқи қоидаи умумӣ зеро амали он меъёрҳоеанд, ки барои объектҳои навъӣ ва ивазшавандаи ҳуқуқи ашъӣ муқаррар гаштаанд” [115, с. 205]. Дар баробари ин дилхоҳ пули коғазии алоҳида метавонад тавасути нишондиҳии рақам (агар мавҷуд бошад) [124, с. 185] фардӣ гардад ё ин ки ба сейф (ячейка)-и инфиродии бонкӣ гузошта шавад.

Асҳори хориҷии нақдиро аз рӯи хосияти истеъмоли тавсиф намуда бояд дуруст ишора намуд, ки аз нигоҳи расмӣ-ҳуқуқӣ он ғайриистеъмоли мебошад (дар раванди бадастории хусусиятҳои судманд хосияти хешро аз даст намедиҳад), аммо барои субъекти алоҳида қобили истеъмол аст.

Дар вақташ Д. И. Мейер ба он ишора менамояд, ки “пул – чунин ашёест, ки одатан танҳо аз рӯйи миқдор (ҳатто на аз рӯйи сифат) муайян мегардад, дар баробари ин ашёи мазкур ғайриистеъмолист. Истифоданамоии маблағ албатта ки аз истеъмоли он иборат нест: фарзи мисол, билети қарзӣ зоҳиран чизи аз ҳама ноустувор аст, аммо метавонад ҳатто даҳсолаҳо истифода гардад” [93, с. 141]. Дар баробари ин барои субъекти алоҳидаи муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ бадастории хусусиятҳои фойданок аз асёри хориҷии нақдӣ амалан ҳамеша бо аздастдиҳии он алоқаманд аст [86, с. 105]. Чунин хосияти маблағро баррасӣ намуда Ф. К. Савини, ишора намудааст, ки воситаи саҳеҳу ҳуқуқии истифоданамоии маблағ дар сарфнамоист [113, с. 302]. Сивилистони муосир низ пайрави ин ақида мебошанд [99, с. 15].

Эҳтимол дар ҳуқуқшиносӣ аҳаммияти бештарро масъалаи шомилнамоии асёри хориҷии нақдӣ ба объектҳои гардишашон маҳдуд ба вучуд меорад [119, с. 13], [115, с. 82]. Чун анъана дар илм масъалаи мазкурро “нодида мегузаранд”. Олимон аксаран танҳо ба он ишора менамоянд, ки арзишҳои асёри ба ашёҳои дар муомилот маҳдудбуда мутаалиқанд ва ба меъёрҳои махсуси ҳуқуқ ишора менамоянд [54, с. 230], [57, с. 138] [58, с. 302], [99, с. 14], [39, с. 130].

Воситаҳои асёриро ба васоити молиявӣ мутаалиқ намудан нашояд, онҳо танҳо дар ҳолате чунин мегарданд, ки ба сифати ҷузъи муомилоти хоҷагидорӣ (васоити маблағӣ) истифода гарданд. Ҳамзамон, қонунгузориҳои асёриҳои собиқ ва чи амалкунанда дорои меъёрҳоест, ки муомилоти озоди сарватҳои асёриро дар ҳудуди ҚТ маҳдудкунанда нест. Масъалаи мазкур бо меъёри додашуда умуман ба танзим дароварда намешавад, зеро маҳдудиятҳои мувофиқ дорои дигар мақсадҳои муайян аст.

Аз мавқеи ҳуқуқи байналмилалӣ ва бо ишора ба Оинномаи ФБА баъзе муҳаққиқон таъкид менамоянд, ки “тартиби озоди бароҳмонии

муомилоти асърӣ фарогири танҳо онҳое ҳастанд, ки бо қоидаҳои қонунгузори дохилӣ, на шартномаи байналмилалӣ, ба муомилоти ҷорӣ мутаалиқанд» [159, с. 62].

Либерализатсиякунонии қонунгузори асърӣ, бешак, ба речаи ҳуқуқи мадания арзишҳои асърӣ таъсир менамояд, зеро шумораи муомилот бо арзишҳои асърӣ, ки эҳтиёҷ ба иҷозат надоранд, меафзояд. Аммо арзишҳои асърӣ ҳамчун объекти ҳуқуқи мадания то ҳол ашӯи дорои муомилоти маҳдуданд, зеро ки ҳадди ақал то ҳол ҳисоббаробаркуниҳо таввасути асари хориҷӣ номумкин мебошанд. Асари хориҷии нақдӣ метавонад ҳамчун моли дорои речаи ҳуқуқи мадания, яъне маблағ, эътироф гардад. Аммо ин таърифро наметавон яктарафа донист, зеро моддаи 150-и КМ ҚТ (КМ ҚТ) муқаррар мекунад, ки тартиби анҷоми муомилот бо арзишҳои асърӣ тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асари ва назорати асари» танзим мешавад. Инчунин, ҳуқуқи моликият ба арзишҳои асърӣ танҳо дар асоси умумӣ ҳимоя карда мешавад, ки ин маҳдудиятҳои муайяни ҳуқуқиро нишон медиҳад.

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки асари хориҷии нақдӣ, гарчанде дар доираи муносибатҳои мадания ҳамчун моли муайян баррасӣ шавад, дар муомилот бо маҳдудиятҳои қонунӣ рӯбарӯ мегардад. Масалан, истифодаи он дар муомилоти дохилӣ метавонад бо талаботи махсуси қонунгузорӣ, аз қабili назорати мубодилаи асари, маҳдуд гардад. Ин хусусият аҳамияти танзими дақиқи муносибатҳои марбут ба асари хориҷиро таъкид мекунад, то ки ҳам ҳуқуқи моликият ҳифз шавад ва ҳам амнияти молиявии давлат таъмин гардад. Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асари ва назорати асари» на танҳо доираи истифодаи сарватҳои асариро муайян мекунад, балки барои пешгирии муомилоти ғайриқонунӣ ва таъмини шаффофият дар гардиши асари низ замина фароҳам меорад. Масалан, муомилоти асари хориҷии нақдӣ дар сарҳад

ё дар бозорҳои дохилӣ бояд ба талаботи қатъии қонунгузорӣ ҷавобгӯ бошад. Хулоса, асёри хориҷии нақдӣ дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ҳамчун моли махсус мавқеи хос дорад, аммо истифодаи он аз ҷониби қонунгузори махсус танзим карда мешавад. Ин танзим барои мувозинат байни ҳифзи ҳуқуқи моликият ва назорати давлатӣ бар муомилоти асёрӣ зарур аст.

Таҳлили муқаррароти қонунгузорӣ ва андешаҳои олимони дар бораи мафҳуми асёр нишон медиҳад, ки дар таркиби мафҳуми асёр хусусиятҳои зерин ифода ёфтааст: якум, асёр воҳиди пулии давлати хориҷа мебошад; дуюм, асёр як навъи моликият аст; сеюм, асёри хориҷии нақдӣ ашёи ивазшаванда аст; чорум, истифоданамоии асёри хориҷӣ маҳз ба сифати васоити пардохт муайян карда мешавад; панҷум, асёр моли махсус аст; шашум, дар истифоданои бо чораҳои маҳдудкунанда ифода меёбад.

Истилоҳи дигаре, ки дар раванди кор дар доираи ин мавзӯ мавриди таҳлил ва истифода қарор дода шудааст ин муайян намудани истилоҳи пули ғайринақдӣ мебошад.

Бо назаргирии мураккабшавии муносибатҳои хоҷагидорӣ равандҳои пулӣ асосан дорои хосияти ғайринақдӣ гаштаанд ва чи тавре ки В. А. Лапач дуруст қайд мекунад, боиси такони иловагӣ баҳри таҳқиқ на танҳо ин шакли бавучудомада, балки моҳияти ибтидоии он гардид [85, с. 394]. Дар сивилистика таҷдидиназарнамоии фаъл ва ҷустуҷӯи дарки нави моҳияти маблағ, чи нақдӣ ва чи ғайринақдӣ, рафта истодааст.

Баъзе муҳаққиқон, аз қабилӣ С. Тараканов, Д. Потяркин ва Д. Е. Земляков, пули ғайринақдиро ҳамчун иттилоот тавсиф мекунанд [177, с. 17-21]. Чунин фаҳмиш дар бораи табиати пули ғайринақдӣ боиси баҳс буда, қабули он мушкил аст, гарчанде пайдоиши ин ақида табиист. Масалан, В. А. Лапач пул, аз ҷумла пули ғайринақдиро, на ҳамчун ашёи

оддӣ, балки ҳамчун навъи махсуси мол арзёбӣ намуда, хусусияти иттилоотии онро низ баррасӣ мекунад [85, с. 402-405]. Бо вучуди ин, Н. Ю. Рассказова далелҳои худро бар зидди назарияи иттилоотии пул пешниҳод карда, онро ғайриасоснок мешуморад [179, с. 136-137]. Аксарияти муҳаққиқони ҳуқуқи маданӣ, аз ҷумла В. А. Белов, В. В. Витрянский, Д. А. Медведев, Л. А. Новоселова, Н. Ю. Рассказова ва Е. А. Суханов, маблағҳои дар суратҳисобҳои бонкиро ҳамчун ҳуқуқи талаби амонатгузор аз бонк муайян мекунанд. Ин нуқтаи назар нисбат ба назарияи иттилоотӣ асосноктар ба назар мерасад, зеро он хусусияти ҳуқуқии пулро дар муносибатҳои бонкӣ ба таври дақиқ инъикос мекунад.

Тибқи Қонуни ҶТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор», маблағҳои дар суратҳисобҳои бонкии бонкҳои ваколатдор дар дохили кишвар ва бонкҳои хориҷӣ дар берун аз ҳудуди ҶТ ба категорияи воситаҳои пулӣ дохил мешаванд. Мувофиқи моддаи 1-и ин қонун, бонки ваколатдор ташкилоти қарзист, ки бо иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон амалиёти аъсориро анҷом медиҳад. Дар мавриди бонкҳои хориҷӣ, онҳо ташкилотҳои қарзие мебошанд, ки дар давлатҳои хориҷӣ таъсис ёфта, тибқи қонунгузориҳои он кишварҳо ҳуқуқи анҷоми амалиёти бонкиро доранд. Ин таъриф нишон медиҳад, ки муайян кардани мақоми бонкҳои хориҷӣ бояд бо дарназардошти меъёрҳои ҳуқуқии давлати муассисашон сурат гирад.

Табиати ҳуқуқии маблағҳои ғайринақдӣ аъсорӣ бо хусусиятҳои зерин муайян мегардад: қонун аз воситаҳои пулӣ дар «суратҳисобҳои бонкӣ» ва «пасандозҳои бонкӣ» сухан меравад. Пасандози бонкӣ худ як шакли ҷамъоварии сармоя буда, ба маблағи дар бонк гузошташуда имкон медиҳад, ки хусусиятҳои иқтисодии нигоҳдории арзиш ва муомилотро ифода кунад. Инчунин, аъори хориҷии нақдӣ, вақте ҳамчун пасандоз дар бонк ҷойгир мешавад, на танҳо хусусияти воситаи

пардохт, балки қобилияти муомилот ва нигоҳдории арзишро низ ба даст меорад.

Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» инчунин коғазҳои қиматнокро ба сарватҳои асъорӣ мансуб медонад. Ба андешаи Қ. Ш. Қурбонов ва И. Ғ. Ғаффорзода, коғазҳои қиматнок дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ аҳаммияти хос дошта, барои мақсадҳои гуногун, аз қабилӣ қарздиҳӣ, пардохтҳо, ҷалби маблағҳои озод ва фароҳам овардани имкони иштироки аҳоли дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешаванд [83, с. 173]. Коғазҳои қиматнок дар муносибатҳои бозорӣ ҳамчун шакли таҷассумёфтаи муносибатҳои иқтисодӣ байни иштирокчиён амал карда, ҳамчун объекти умумии ин муносибатҳо хизмат мекунанд. Дар муомилот, ба ҷои пул ё мол, арзиши коғазҳои қиматнок, ки бояд бо арзиши мол ё пул баробар ё бештар бошад, истифода мешавад.

Коғазҳои қиматнок на танҳо воситаи муомила, балки намуди сарват ва боигарии ҷомеа мебошанд. Гарчанде онҳо худ аз худ арзиши моддӣ надошта бошанд, қобилияти тавлиди даромад, муомилоти озод дар бозор ва хусусиятҳои ҳуқуқии онҳо ба онҳо арзиши муҳим мебахшад. Арзиши истифодаи коғазҳои қиматнок дар хусусиятҳои зерин зоҳир мегардад:

– бозоргири – ин хусусият ба қобилияти интиқоли коғазҳои қиматнок аз як доранда ба дорандаи дигар бо риояи ҳуқуқи муқарраршуда вобаста аст.

– даромадноки – даромади коғазҳои қиматнок дар ду шакл – даромади ҳисобшуда (аз сармояи воқеӣ) ва даромади дифференциалӣ (аз фарқи нархи хариду фурӯш) зоҳир мешавад.

– сатҳи хатар – хатари коғазҳои қиматнок ба номуайянии амалисозии ҳуқуқи марбут ба онҳо вобаста аст.

Коғазҳои қиматнок вазифаҳои зеринро иҷро мекунанд: ҳисоббаробаркунӣ, тақсимои дубораи сармоя ва афзоиши сармоя. Таърихан, коғазҳои қиматнок дар шакли ҳуҷҷатҳои коғазӣ пайдо шуда, арзиши онҳо аз навиштаҷоти дар онҳо мавҷудбуда ё нархи бозор муайян мешуд. Бо пешрафти технологияҳои электронӣ, саҳмияҳои электронӣ пайдо шуданд, ки дар оянда нақши муҳимро дар бозори коғазҳои қиматнок ишғол хоҳанд кард. Тибқи моддаи 151-и КМ ҚТ, коғазҳои қиматнок ҳуҷҷатҳои мебошанд, ки бо риояи шакли муқарраршуда ва унсурҳои ҳатмӣ ҳуқуқҳои молумулкиро тасдиқ мекунанд, ки амалисозӣ ё интиқоли онҳо танҳо бо пешниҳоди ин ҳуҷҷатҳо имконпазир аст. А. Ю. Лиситсин қайд мекунад, ки муомилоти коғазҳои қиматнок ду унсурро асосиро дар бар мегирад: реҷаи танзими муомилоти асъорӣ ва реҷаи муомилоти коғазҳои қиматнок [169, с. 56]. Масалан, дар ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд, ҳуқуқи моликият ба саҳмияҳо танҳо бо риояи тартиби муайяни ҳуқуқӣ амалӣ мегардад.

Хулоса, пул ва коғазҳои қиматнок дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ дорои табиати мураккаби ҳуқуқӣ мебошанд. Пули ғайринақдӣ ҳамчун ҳуқуқи талаби амонатгузор аз банк ва коғазҳои қиматнок ҳамчун воситаи таҷассумёфтаи муносибатҳои бозорӣ мавқеи муҳим доранд. Танзими дақиқи онҳо дар қонунгузори ҚТ барои таъмини шаффофият ва устувории муносибатҳои молиявӣ зарур аст.

Мафҳуми коғазҳои қиматнок ва хусусиятҳои онҳо аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ аҳаммияти муҳим доранд, зеро онҳо дар муносибатҳои молиявӣ ва бозорӣ нақши асосӣ доранд [145, с. 154]. Коғазҳои қиматнок аз воситаҳои пулии оддӣ бо хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунанд, ки онҳоро дар муомилоти иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мавқеи махсус медиҳанд [80, с. 169]. Ин хусусиятҳо имкон медиҳанд, ки коғазҳои қиматнок дар ҳисоббаробаркунӣ, табдили пули нақд, кафолати молиявӣ ё ҳатто интиқол ба мерос истифода шаванд.

Коғазҳои қиматнок дорои хусусиятҳои зерин мебошанд, ки онҳоро аз пул фарқ мекунад: а) иштирок дар ҳисоббаробаркунӣ – коғазҳои қиматнок метавонанд ҳамчун воситаи пардохт дар муомилот истифода шаванд; б) табдил ба пул – дар ҳолатҳои зарурӣ, онҳо метавонанд ба маблағи нақд мубаддал гарданд; в) кафолати молиявӣ – онҳо метавонанд ҳамчун замонат дар муносибатҳои қарзӣ хизмат кунанд; г) нтиқол ба мерос – коғазҳои қиматнок метавонанд барои муддати тулонӣ ё бемуҳлат ҳамчун мерос ба наслҳо дода шаванд.

Илова бар ин, коғазҳои қиматнок аз рӯйи таснифоти дигар хусусиятҳои зерин доранд:

Якум, ҳуҷҷати расмӣ бо шакли муқарраршуда мубошанд, яъне коғази қиматнок ҳамеша ҳуҷҷати дорои шакли муайян ва унсурҳои ҳатмист, ки тибқи қонунгузорӣ танзим карда мешавад. Ин ҳуҷҷат метавонад дар шакли коғазӣ, электронӣ ё оптикӣ мавҷуд бошад. Реквизитҳои коғази қиматнок унсурҳои асосии он буда, пур кардани онҳо бояд ба талаботи расмӣ қонун мутобиқ бошад. Агар реквизитҳои ҳатмӣ набошанд ё шакли муқарраршуда риоя нагардад, коғази қиматнок беэътибор доништа мешавад. Талабот ба шакл, намудҳои ҳуқуқи тасдиқшаванда ва дигар шартҳои зарурӣ тибқи қонун ё тартиби муайяншуда муқаррар мегарданд.

Дуюм, ифодаи ҳуқуқи субъективӣ маданӣ мебошад, яъне коғази қиматнок ҳатман ҳуқуқи мушаххаси маданӣ, аз қабيلي ҳуқуқи талаби маблағ ё моликиятро ифода мекунад.

Сеюм, зарурати пешниҳоди ҳуҷҷат вуҷуд дорад, яъне барои амалисозӣ ё интиқоли ҳуқуқи бо коғази қиматнок тасдиқшуда, пешниҳоди худӣ ҳуҷҷат ҳатмист. Ин хусусият алоқаи мустаҳками байни ҳуҷҷат ва ҳуқуқро нишон медиҳад, ки коғази қиматнокро ба ҳомили ҳуқуқ табдил медиҳад [30, с. 178]. Аз ин рӯ, гум кардани ҳуҷҷат мутобиқи қоидаҳои умумӣ боиси гум кардани ҳуқуқи талабот оид ба коғазҳои

қиматнок мегардад, агар он тибқи тартиби махсус барқарор карда нашавад.

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки хусусиятҳои қоғазҳои қиматнок на танҳо онҳоро аз пул фарқ мекунад, балки дар танзими муносибатҳои бозорӣ низ нақши муҳим доранд. Масалан, қобилияти табдили қоғазҳои қиматнок ба пул ё истифодаи онҳо ҳамчун кафолат имкон медиҳад, ки онҳо дар муомилоти молиявӣ ва сармоягузорӣ мавқеи муҳим дошта бошанд. Ғайр аз ин, талаботи қатъӣ ба шакл ва реквизитҳои барои пешгирии қаллобӣ ва таъмини эътимоднокии муомилот хизмат мекунад.

Хулоса, қоғазҳои қиматнок бо хусусиятҳои худ – аз қабili ҳуҷҷатӣ будан, ифодаи ҳуқуқи маданӣ ва зарурати пешниҳоди ҳуҷҷат – дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ мавқеи хос доранд. Ин хусусиятҳо онҳоро аз воситаҳои пулии одӣ фарқ карда, дар низоми иқтисоди бозорӣ ва муносибатҳои молиявӣ аҳаммияти бузург доранд.

Қоғазҳои қиматнок ҳамчун объекти ҳуқуқи маданӣ дорои намудҳои гуногун буда, дорои хусусиятҳои умумӣ ва хусусиятҳои махсус мебошанд ва як низоми мукамалро ташкил медиҳанд. Дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ таҳти мафҳуми низом, ягонагӣ фаҳмида мешавад, ки аз қисмҳо иборат буда бо якдигар алоқамандии зич доранд. Аз ин рӯ, низоми қоғазҳои қиматнок ин ягона низоми мукамал аст, ки вобаста ба хусусиятҳои махсус бо тартиб, равиш ва услуби хос тасниф карда мешаванд. Бояд қайд кард, ки таснифоти қоғазҳои қиматнок ҳам аҳаммияти илмӣ ва ҳам аҳаммияти амалӣ дорад. Аҳаммияти илмӣ таснифи қоғазҳои қиматнок дар он аст, ки як низоми мукамалро дар ҳуқуқи маданӣ ба вучуд меорад. Аҳаммияти амалӣ дар он аст, ки ба субектони муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ имконият медиҳад, ки қоғазҳои қиматнокро истифода баранд, ки барои қонеъгардонии талаботашон равона шудааст.

Таснифи қоғазҳои қиматнок яке аз масъалаҳои муҳим дар назарияи ҳуқуқи маданӣ мебошад, ки солҳои зиёд мавриди омӯзиш қарор дорад. Таснифи илмӣи қоғазҳои қиматнок метавонад аз рӯйи маҳакҳои гуногун вобаста ба ҳадафҳо анҷом дода шавад. Вобаста ба маҳакҳои таснифи қоғазҳои қиматнок андешаи ягона ҷой надорад ва дар аксари адабиётҳо дар таснифи онҳо ду меъёр, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ истифода бурда мешавад. Тарафдори меъёрҳои иқтисодӣ, ба он андешаанд, ки дар асоси таснифи қоғазҳои қиматнок бояд баъзе хусусиятҳои иқтисодӣ бошад, яъне соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ. Тарафдорони меъёрҳои ҳуқуқии таснифи қоғазҳои қиматнок ба танзим даровардани тақсимои уҳдадорӣҳои маданӣ ва ё натиҷаи ҳуқуқии (аҳаммияти ҳуқуқӣ) қоғазҳои қиматнок диққат медиҳанд.

Бисёре аз муҳаққиқон таснифоти қоғазҳои қиматнокро бо истифода аз меъёрҳои омехтаи иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ пешниҳод мекунанд, ки ин равиш имкон медиҳад хусусиятҳои гуногуни онҳо дар муносибатҳои молиявӣ ва бозорӣ дақиқтар баррасӣ шаванд. Ин меъёрҳо барои ҷудо кардани қоғазҳои қиматнок ба гурӯҳҳои мухталиф асос шуда, дар амалияи ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ аҳаммияти калон доранд.

Қоғазҳои қиматнокро вобаста ба асосҳои гуногун ба чунин намудҳо тасниф менамоянд:

1. Вобаста ба манбаи пайдоиш, қоғазҳои қиматнок ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим мешаванд:

Якум, қоғазҳои қиматноки асосӣ – ин қоғазҳо бо ҳуқуқҳои молумулкӣ алоқаманд буда, ба активҳои мушаххас, аз қабилӣ мол, пул, сармоя, моликият ё захираҳои табиӣ таъяс мекунанд. Ин гурӯҳ худ ба ду зергурӯҳ тақсим мешавад: а) қоғазҳои қиматноки ибтидоӣ – онҳо мустақиман дар асоси активҳо бароварда шуда, ба қоғазҳои қиматноки дигар таъяс намекунанд. Намунаҳои он саҳмия, вомбарг, вексел ва гаравнома мебошанд; б) қоғазҳои қиматноки дуумдараҷа – ин қоғазҳо

дар асоси қоғазҳои қиматноки ибтидоӣ бароварда мешаванд, ба монанди воронтиҳо ё забонхатҳои амонатӣ.

Дуюм, қоғазҳои қиматноки маҳсулӣ – ин қоғазҳо шакли ғайриҳуҷҷатии ҳуқуқ ё уҳдадориҳои молумулкиро ифода мекунанд, ки дар натиҷаи тағйирёбии нархи активҳои биржавӣ, ба мисли нархи гандум, гӯшт, нефт ё тилло, ба вучуд меоянд. Ба ин гурӯҳ шартномаҳои фьючерӣ, опсионҳои озодгардидашанда ва шартномаҳои форвардӣ дохил мешаванд.

2. Аз рӯйи муҳлати гардиш, қоғазҳои қиматнок ба ду намуд ҷудо мешаванд: Якум, қоғазҳои қиматноки муҳлатнок – онҳо муҳлати муайяни мавҷудият доранд ва ба се зергурӯҳ тақсим мешаванд: а) кӯтоҳмуддат (то 1 сол); б) миёнамуддат (аз 1 то 10 сол); в) дарозмуддат (аз 10 то 30 сол). Дуюм, қоғазҳои қиматноки бемуҳлат – ин қоғазҳо муҳлати гардиши маҳдуд надоранд ва муҳлати пардохти онҳо дар ҳуди ҳуҷҷат зикр намешавад.

3. Аз рӯйи усули легитиматсияи шахси ваколатдор, қоғазҳои қиматнок ба ин намудҳо тақсим мешаванд: Якум, манзурӣ – ҳуқуқи дар қоғази қиматноки манзурӣ тасдиқшуда ба шахсе тааллуқ дорад, ки онро пешниҳод мекунад; Дуюм, ордерӣ – ҳуқуқи дар қоғази қиматноки ордерӣ тасдиқшуда ба шахси дар он зикршуда ё ба шахси ваколатдоре, ки тибқи тартиби муқарраршудаи КМ ҚТ (қ. 3 м. 160) ин ҳуқуқро қабул кардааст, тааллуқ дорад; Сеюм, номӣ – ҳуқуқи дар қоғази қиматноки номӣ тасдиқшуда танҳо ба шахси дар он номбаршуда тааллуқ дорад.

4. Аз рӯйи табиати ҳуқуқҳои молумулкӣ, қоғазҳои қиматнок ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: Якум, қоғазҳои қиматноки молӣ – дорандаи онҳо ҳуқуқи гирифтани моли мушаххасро дорад, ба монанди коносамент, шаҳодатномаи гарав ё воронти; Дуюм, қоғазҳои қиматноки пулӣ – дорандаи онҳо ҳуқуқи талаби маблағи муайянро дорад, ба монанди вомбарг, чек ё вексел; Сеюм, қоғазҳои қиматноки корпоративӣ – ин

коғазҳо, ба мисли саҳмия ва вомбаргҳои ҷамъиятҳои саҳомӣ, ҳуқуқҳои комплексӣ доранд, ки на танҳо ҳуқуқи гирифтани дивиденд (ҳуқуқи молумулкӣ), балки ҳуқуқи иштирок дар идоракунии ҷамъият (ҳуқуқи ғайримолумулкӣ)-ро низ дар бар мегиранд;

5. Аз рӯйи намуди эмитент, коғазҳои қиматнок ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: Якум, давлатӣ – аз ҷониби мақомоти давлатӣ бароварда мешаванд; Дуюм, корпоративӣ – аз ҷониби шахсони ҳуқуқӣ бароварда мешаванд.

Инчунин, коғазҳои қиматнок ба эмиссионӣ ва ғайриэмиссионӣ тақсим мешаванд. Тибқи моддаи 152-и КМ ҚТ, ба коғазҳои қиматнок саҳмия, вомбарг, вексел, чек, сертификати бонкӣ, коносамент ва дигар ҳуҷҷатҳои, ки тибқи қонунгузорӣ ё тартиби муқарраршуда ба ин категория мансубанд, дохил мешаванд. Аммо на ҳама коғазҳои қиматнок метавонанд ба сарватҳои асъорӣ дохил шаванд, зеро речаи ҳуқуқи баъзе аз онҳо имкон намедиҳад, ки арзиши номиналӣ бо асъори хориҷӣ ифода ёфта ё берун аз ҚТ бароварда шавад. Масалан, пештар арзиши номиналии саҳмияҳо ва вомбаргҳои ташкилотҳои қарзӣ метавонист бо асъори хориҷӣ низ нишон дода шавад, аммо ҳоло танҳо вомбаргҳои ташкилотҳои қарзӣ чунин имконият доранд.

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки таснифоти коғазҳои қиматнок бо истифода аз меъёрҳои омехтаи иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои онҳо дар муомилоти молиявӣ ва бозорӣ дақиқтар муайян карда шаванд. Ин таснифот барои танзими муносибатҳои марбут ба коғазҳои қиматнок, пешгирии қаллобӣ ва таъмини шаффофият дар бозор муҳим аст.

Хулоса, коғазҳои қиматнок бо хусусиятҳои гуногуни худ – аз қабيلي асосӣ ё маҳзулӣ будан, муҳлатнок ё бемуҳлат будан, манзурӣ, ордерӣ ё номӣ будан – дар муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ нақши муҳим доранд. Танзими онҳо дар қонунгузори ҚТ барои таъмини устувории

муносибатҳои молиявӣ ва ҳифзи ҳуқуқи иштирокчиёни бозор зарур аст. Ба ақидаи В. А. Белов бошад, баръакс “қоғазҳои қиматнок ва қоғазҳои қиматноки беҳуҷҷат дорои речаи ҳуқуқи мухталифанд, аз ин бармеояд, ки онҳо объектҳои гуногуни ҳуқуқи маданиянд” [40, с. 17]: ба сифати объекти ҳуқуқи маданӣ қоғазҳои қиматнок ашёанд, беҳуҷҷат бошад – ҳуқуқҳои моликияти. [40, с. 237] Н. Л. Клик низ оид ба ин масъала бо муаллифи болозикр ҳамақида аст [165, с. 248].

Барои навъҳои алоҳидаи қоғазҳои қиматнок меъёран речаи ҳуқуқи муқаррар мегардад, ки барориши онҳоро дар шакли беҳуҷҷат манъ менамояд. Мисол, саҳмия наметавонад дар навъи беҳуҷҷат бароварда шавад.

Бозори қоғазҳои қиматнок қисми таркибии бозори ҳама мамлакат мебошад. Мақсади фаъолияти бозори қоғазҳои қиматнок аз он иборат аст, ки мавҷудияти механизми ҷалб намудани инвеститсияҳо дар иқтисодиёт бо роҳи муқаррар намудани алоқаи зарурӣ байни онҳое, ки ба маблағҳо эҳтиёҷ доранд ва онҳое, ки даромади зиёдатии худро меҷаҳанд сармоя кунанд, таъмин намоянд [48, с. 328]. Мувофиқ бо қонунгузори амалкунанда ба сарватҳои асбобӣ, дар қатори асбоби хориҷии нақдию ғайринақдӣ, ҳамчунин қоғазҳои қиматноки эмиссионӣ дохиланд, аммо танҳо онҳое, ки арзиши номиналиашон бо асбоби хориҷӣ нишон дода шудааст ё ин ки бароришашон дар қаламрави ҚТ ба қайд гирифта нашудааст, ё тасдиқкунандаи ҳуқуқи бадастории асбоби хориҷӣ ё ин ки мувофиқи Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асбоб ва назорати асбоб” дохилӣ нестанд. Дар баробари ин қоғазҳои қиматноки ишорагашта метавонанд чи дар шакли ҳуҷҷатӣ ва чи беҳуҷҷат бароварда шаванд.

Ҳамин тавр, фаъолияти соҳибкорӣ бе истифодаи дороиҳои муайяни моддӣ, ки унсурҳои асосии муомилоти иқтисодӣ мебошанд, ғайриимкон аст. Дар доираи иқтисоди бозорӣ ҷанбаи асосие, ки қобилияти объектро

барои иштирок дар раванди хоҷагидорӣ муайян мекунад, қобилияти он барои мубодила ва амалиёти ҳуқуқӣ аст. Ин маънои онро дорад, ки дорой бояд барои иштирок дар муомилот ва дигар шаклҳои ҳамкориҳои ҳуқуқӣ мувофиқ бошад. Бидуни ин хусусият мол ё дорой арзиши худро барои соҳибдорӣ аз даст медиҳад, зеро нақши функционалии он маҳдуд мешавад.

Барои фаъолияти самараноки гардиши бозор объектҳо, аз ҷумла молҳо, сарватҳои асбобӣ ва дигар арзишҳои моддӣ, бояд аз нигоҳи ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ возеҳ муайян карда шаванд. Чунин муайянкунӣ ба онҳо имкон медиҳад, ки дар бастанӣ муомилот пурра иштирок кунанд. Бидуни ин қобилият онҳо наметавонанд барои қонеъ кардани ниёзҳои тиҷорат истифода шаванд ва ё бо молҳо ва захираҳои дигар мубодила карда шаванд. Дар ин замина қобилияти муомилотӣ маънои онро дорад, ки объект ҳамчун арзише қабул мешавад, ки мубодила, аз нигоҳи ҳуқуқӣ ба расмӣ дароварда ва дар фаъолияти хоҷагидорӣ истифода бурда мешавад.

Асбоб, ҳамчун яке аз намунаҳои сарватҳои моддӣ, дар муносибатҳои бозорӣ аҳамияти калон дорад. Илова бар қобилияти муомилоти худ, он вазифаи воситаи асосии мубодиларо дар ҳисоббаробаркунии байналмилалӣ иҷро мекунад, ки имкон медиҳад молҳо ва хидматҳо байни кишварҳои гуногун мубодила шаванд. Амалиёти асбобӣ ҷузъи ҷудонашавандаи иқтисоди ҷаҳонӣ мегарданд ва набудани онҳо ё маҳдудият метавонад ба самаранокии тиҷорат ва муносибатҳои тиҷорати байналмилалӣ таъсири ҷиддӣ расонад. Асбоб ҳамчун воситаи универсалии ҳисоббаробаркунӣ, сармоягузори ва захира хизмат мекунад, ки онро ҷузъи муҳими иқтисоди бозорӣ мегардонад.

Барои он ки арзишҳои моддӣ дар амалиёти бозорӣ иштирок кунанд, онҳо бояд аз ҷиҳати ҳуқуқӣ эътироф ва бо меъёрҳои ҳуқуқ танзим шаванд. Ин имкони баҳсҳои ҳуқуқӣ ва низоъҳоро истисно мекунад ва ба

дурустии муомилот итминон медиҳад. Қонунҳо ва санадҳои танзимкунандаи фаъолияти иқтисодӣ бояд манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни тиҷорат ва мубодиларо ҳифз кунанд ва стандартҳои возеҳро муқаррар намоянд, ки тибқи онҳо объектҳо дар муомилоти гуногун истифода шаванд.

Барои пешбурди муваффақонаи тиҷорат соҳибкорон на танҳо бояд дороиҳои моддӣ бо қобилияти муомилотӣ дошта бошанд, балки дар ҷанбаҳои ҳуқуқии танзимкунандаи ин дороиҳо низ салоҳият дошта бошанд. Иштирокчиёни бозор бояд аҳаммияти онро, ки объектҳои дар муомилот иштироккунанда на танҳо аз ҷиҳати физикӣ дастрас, балки аз нигоҳи ҳуқуқӣ низ ба расмият дароварда шудаанд, дарк намоянд. Ин роҳро барои истифодаи пурраи онҳо дар муомилоти иқтисодӣ ва мубодила боз мекунад.

Аз ин рӯ, қобилияти арзишҳои моддӣ барои иштирок дар равандҳои бозорӣ асоси фаъолияти муваффақонаи соҳибкорӣ мебошад. Бидуни ин хусусият объектҳо дар муомилоти иқтисодӣ истифода намешаванд, ки имкониятҳои соҳибкориро ба таври назаррас маҳдуд ва рушди иқтисодиро суст мекунад. Таҳлили қонунгузориҳои мадании амалкунанда нишон медиҳад, ки қонунгузор ба муқаррар кардани речаи махсуси ҳуқуқӣ барои сарватҳои асбобӣ талош мекунад, ки мақоми махсуси ҳуқуқии онҳоро таъкид менамояд.

Бояд қайд намуд, ки дар қонунгузориҳои ҶТ мафҳуми расмии «сарватҳои асбобӣ» вуҷуд надорад. Ба ҷои ин, қонун танҳо намудҳои молумулкero муайян мекунад, ки ба ин категория дохил шуда метавонанд. Дар қонунгузориҳои амалкунанда ворисоти ҳуқуқии меъёрӣ, ки дар таҳририҳои қаблӣ муқаррар шуда буданд, нигоҳ дошта мешавад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сарватҳои асбобӣ ҳамчун навъи хоси молу мулк ба ҳисоб рафта, вазифаи воситаи мубодиларо иҷро мекунанд. Ин сарватҳо барои субъектҳои ҳуқуқи маданӣ дорои арзиши воқеӣ буда,

имкони анҷоми муомилоти ҳуқуқиро фароҳам меоранд, зеро онҳо дар ҳисоббаробаркуниҳо ва иҷрои уҳдадориҳои молиявӣ нақши муҳим доранд.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали зербоби 1.1-и боби 1-уми таҳқиқоти мазкур, метавон ба хулосаҳои зерин расид:

1. Таърифи асър аз нигоҳи муаллиф: Асър ҳамчун воситаи универсалии пардохт муайян карда мешавад, ки барои мубодила ба молҳо (хизматҳо) ва пардохти уҳдадориҳои қарзӣ истифода мешавад. Мувофиқи ин, танзими муассири ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асърӣ омили калидии таъмини устувории пули миллӣ мебошад.

2. Феҳристи сарватҳои асърӣ: Рӯйхати дороиҳои, ки ба сарватҳои асърӣ мансуб доништа мешаванд, вобаста ба сиёсати пулию қарзии давлат метавонад гуногун бошад. Дар амалияи ҷаҳонӣ, ба ғайр аз асари анъанавӣ, баъзан металҳои қиматбаҳо (тилло, нуқра), сангҳои қиматбаҳо ва дигар дороиҳои моддӣ, ба монанди марворид, ҳамчун сарватҳои асърӣ эътироф мегарданд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин гуна объектҳо дар гузашта ба таври расмӣ ҳамчун сарватҳои асърӣ қабул нашуда буданд, аммо бо мурури замон ба категорияи сарватҳои молӣ ворид гардиданд. Ин тағйирот нишон медиҳад, ки фаҳмиши сарватҳои асърӣ дар доираи қонунгузориҳои миллӣ ва амалияи байналмилалӣ метавонад таҳаввул ёбад, ки ба тағйироти иқтисодӣ ва сиёсати молиявии давлат вобаста аст.

3. Сарватҳои асърӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳимми муносибатҳои маданӣ дар низоми иқтисодии муосир мавқеи хос доранд. Онҳо на танҳо воситаи мубодила, балки омили муҳимми таъмини устувории молиявӣ ва рушди муносибатҳои бозорӣ мебошанд. Хусусияти асосии сарватҳои асърӣ дар он аст, ки онҳо барои субъектҳои муносибатҳои маданӣ арзиши амалӣ дошта, имкони анҷоми муомилоти гуногун, аз хариду фурӯш то иҷрои уҳдадориҳои қарзиро таъмин мекунанд.

4. Танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбобӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо риояи меъёрҳои Кодекси маданияи ҶТ ва қонунгузори махсуси соҳавӣ, аз қабилӣ Қонуни ҶТ «Дар бораи танзими асбоб ва назорати асбоб», сурат мегирад. Ин танзим ба таъмини шаффофият, пешгирии амалиётҳои ғайриқонунӣ ва ҳифзи манфиатҳои иштирокчиёни муомилот нигаронида шудааст. Тибқи таҳлили муаллиф, яке аз мушкилоти асосии танзими муомилоти асбобӣ дар он аст, ки бо вучуди мавҷудияти ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқӣ, дар амал баъзан норасоии огоҳии ҳуқуқии иштирокчиён ва ё татбиқи ғайримуассири меъёрҳои қонунӣ мушоҳида мешавад. Барои ҳалли ин мушкилот, зарур аст, ки сатҳи огоҳии ҳуқуқии шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ баланд бардошта шуда, механизмҳои назорат ва ҳимояи ҳуқуқӣ такмил ёбанд.

5. Феҳристи сарватҳои асбобӣ дар сатҳи байналмилалӣ ва миллий метавонад фарқ кунад, ки ин ба сиёсати молиявии ҳар як давлат ва таҳаввулоти иқтисодии ҷаҳонӣ вобаста аст. Дар Тоҷикистон, тавре ки қаблан зикр гардид, металҳои қиматбаҳо ва сангҳои қиматбаҳо ба категорияи сарватҳои молӣ гузашта, аз феҳристи сарватҳои асбобӣ хориҷ шудаанд. Ин тағйирот нишон медиҳад, ки қонунгузори миллий ба тағйироти иқтисодӣ ва байналмилалӣ мутобиқ мешавад, то манфиатҳои давлат ва иштирокчиёни бозорро мувофиқ гардонад.

6. Сарватҳои асбобӣ ҳамчун молу мулки дорои арзиши мубодила на танҳо дар муносибатҳои маданӣ, балки дар таъмини устувори иқтисодии давлат низ аҳамияти калон доранд. Танзими самараноки ҳуқуқии муомилоти онҳо, мутобиқати қонунгузорӣ ба воқеиятҳои муосир ва таҳкими механизмҳои назоратӣ омилҳои асосии таъмини шаффофият ва беҳатарии ин муносибатҳо мебошанд. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин ҳулосаҳо ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои хонандагон мусоидат мекунад.

1.2. Табиати ҳуқуқии муомилоти мадании сарватҳои асбобӣ

Дар илми ҳуқуқшиносӣ мафҳуми «муносибатҳои маданӣ» васеъ истифода шудааст. Новобаста аз серистеъмолии ин истилоҳ оид ба ин мафҳум миёни олимон нуқтаи назари ягона мавҷуд нест. Л.А. Чеговадзе «муносибатҳои ҳуқуқи маданиро дар маҷмӯъ муносибатҳои «муомилоти муқаррарии хоҷагидорӣ» номгузорӣ мекунад [146, с. 170]. Ин ақида баҳснок ба назар мерасад. Чунки, О.А. Красавчиков «меъёрҳои ҳуқуқи меросро ба маҷмуи институтҳои, ки муомилоти маданиро ба танзим медароранд, дохил намекард» [77, с. 414]. Ў ба доираи «муомилоти маданӣ» падидаҳои хариду фурӯш, хариди давлатии маҳсулоти хоҷагии деҳқонӣ аз колхозҳо ва савхозҳо, иҷораи молумулк ва ғайраро мансуб медонад [123, с. 412], [55, с. 178], [77, с. 414-415]. Ин падидаҳо дар асл муносибатҳои ҳуқуқи уҳдадорӣ мебошад.

Мафҳуми муомилоти маданӣ аҳдҳо ё дигар амалеро дар бар мегирад, ки ба таҳвили музднок ё ройгони молу мулк ё дигар объектҳо дар доираи муносибатҳои байни иштирокчиёни ҳуқуқи маданӣ бамиёномада нигаронида шудааст. Берун аз доираи муомилоти маданӣ муносибатҳои қарор доранд, ки объекти онҳо ҳуқуқ ва озодиҳои бегонанашаванда ва дигар неъматҳои ғайримоддӣ мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ – намуди муносибати ҷамъиятии ҳуқуқӣ буда, меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ муайянкунанда ва танзимкунандаи ҳуқуқи уҳдадорӣҳои иштирокчиёнаш мебошад. Аз ин бармеояд, ки ки барои чунин намуди муносибати ҷамъиятӣ ҳамаи хислати аломатҳои умумии муносибатҳои ҳуқуқӣ хос мебошанд. Дар баробари ин муносибати ҳуқуқи маданӣ хусусиятҳои худро дорад, ки онҳоро мавзӯи усулҳои ҳуқуқи маданӣ, хислати ҳуқуқи маданӣ муайян кардааст. Ин хусусиятҳо чунинанд: якум, субъектони муносибати ҳуқуқи маданӣ на танҳо аз ҷиҳати молумулкӣ, балки ташкилӣ низ аз ҳам ҷудо ва мустақил мебошанд. Муносибати

байни онҳо дар асоси баробарҳуқуқӣ муайян карда мешавад; дуюм, ҳуқуқи маданӣ ҳақиқӣ будани ин баробариро бо тамоми роҳу воситаҳои ҳуқуқӣ таъмин менамояд.

Муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ҳамчун алоқаи байни субъектҳои баробарҳуқуқ ташкил ёфта, хусусияти махсуси ҳуқуқӣ доранд. Дар ин муносибатҳо як тараф соҳиби ҳуқуқи субъективӣ, тарафи дигар дорои уҳдадории субъективӣ ё ҳарду ҳамзамон ҳуқуқ ва уҳдадориҳои маданӣ доранд. Илова бар ин, дар сурати иҷро нашудани уҳдадории субъективӣ ё иҷрои он ба таври нодуруст, чораҳои ҳифзи ҳуқуқи субъективӣ, аз ҷумла чораҳои дорои хусусияти молумулкӣ, ҳамчун кафолати амалисозии муносибатҳои ҳуқуқӣ ва воситаи ҷавобгарӣ татбиқ мегарданд. Ин чораҳо барои барқарор кардани ҳуқуқи вайроншуда ва таъмини адолат дар муносибатҳои маданӣ хизмат мекунад.

Аз ин бармеояд, ки муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ алоқаи ҳуқуқие мебошанд, ки дар он субъектҳои мустақил бо ҳуқуқ ва уҳдадориҳои баробар дар муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ иштирок мекунад. Ин муносибатҳо тавассути ҳуқуқ ва уҳдадориҳои субъективӣ ифода ёфта, дар сурати вайрон шудани онҳо чораҳои маҷбурии давлатӣ, асосан бо хусусияти молумулкӣ, татбиқ мегарданд.

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки хусусияти баробарҳуқуқии муносибатҳои маданӣ ва мавҷудияти чораҳои ҳифзи ҳуқуқ имкон медиҳад, ки манфиатҳои тарафҳо дар муомилоти иқтисодӣ ва шахсӣ ба таври одилона ҳимоя шаванд. Ин низом ба устувории муносибатҳои бозорӣ мусоидат мекунад.

Хулоса, муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ бо хусусияти баробарҳуқуқии субъектҳо, мавҷудияти ҳуқуқ ва уҳдадориҳои маданӣ, инчунин чораҳои маҷбурии молумулкӣ барои ҳифзи ҳуқуқҳо тавсиф мешаванд. Ин хусусиятҳо заминаи мустаҳками ҳуқуқиро барои танзими муносибатҳои иқтисодӣ ва шахсӣ фароҳам меоранд.

Бояд қайд намуд, ки дар натиҷаи танзими ҳуқуқи муносибатҳои молумулкӣ дорои шакли муайяни ҳуқуқӣ мегарданд. Зери мафҳуми шакли ҳуқуқӣ О. А. Красавчиков «чораи кирдори ҳатмӣ ва ё эҳтимолиро, ки дар заминаи меъёри ҳуқуқ асос ёфтааст» [77, с. 21] ё бо дигар маъно «низоми чораҳои аз тарафи қонун муқарраргашта, ки сарҳадро муайян менамоянд: а) амалҳои ҳуқуқии ҳатмӣ ва ё ҳуқуқан эҳтимолии субъектҳо; б) ҳолати ҳуқуқии онҳо; в) нисбат ба ташкилаҳои ҷамъиятӣ – “муташакилӣ” ва навъҳои асосии фаъолият фаҳмида мешавад [77, с. 25].

Шаклҳои ҳуқуқиро олим аз рӯи мазмунашон ба меъёрӣ (шаклҳои ҳуқуқ), салоҳиятдори субъективӣ ва инфиродӣ тақсим менамуд.

Ҳамин тариқ, мафҳуми муомилоти маданиро ба ду маъно фаҳмидан мумкин аст: ба маънои якум муомилоти маданӣ – ҳамчун маҷмуи меъёрҳои умумӣ ва махсуси падидаҳои шартномавӣ, ки муносибатҳои муомилоти маданиро ба танзим медароранд. Ба маънои дуюм бошад ба сифати уҳдадорӣҳои аз кирдорҳои қонунӣ ба вуҷуд омадаанд фаҳмида мешавад.

Дар доираи муомилоти маданӣ дар ҳуқуқи маданӣ [192, с. 38], [176, с. 19-28], [173, с. 12-14], [160, с. 24] чунин истилоҳҳо: «муомилоти корӣ», «муомилоти хоҷагидорӣ» ва «муомилоти савдоӣ» васеъ истифода мешаванд. Дар назар аст, ки ҳамаи онҳо ҷузъи таркибии муомилоти маданианд ва аз дохилаш тавассути аломати маҳдудкунанда – таркиби субъективӣ ҷудо мегарданд.

Бархе аз олимон, онҳоро беасос «якҷоя» намуда, охиринро ба сифати танҳо ҳуқуқӣ-оммавӣ ё ташкилӣ тавсиф менамоянд [197, с. 25-27]. Олимони дигар ақида доранд, ки муомилоти асҷорӣ танҳо он муомилоте ҳисобида мешаванд, ки бевосита мувофиқ ба мафҳуми «муомилоти асҷорӣ» [169, с. 57] бошанд. Ба ин ақида розӣ шудан душвор мебошад. Чунки аз «муносибатҳои асҷорӣ» қисмати пурраи муносибатҳои

ҷамъиятӣ – муносибатҳои ашёи нисбати арзишҳои асёри берун мешавад.

Дар адабиёт нуқтаҳои назари дигарро оид ба мафҳуми муносибатҳои асёри вохӯрдан мумкин аст. Ба назари А. Ж. Харатян «тамоми навъи муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки объекташон ақаллан дар як сатҳи инкишоф асёри хориҷист, муносибатҳои асёри мебошанд» [215, с. 58-59]. Ба назари Л. И. Красавина «сарватҳои асёри муносибатҳои мебошад, ки бо гардиши пул дар муомилоти байналмилалӣ алоқаманд буда, барои мубодилаи мутақобилаи натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориҳои миллӣ хизмат мекунанд. Воридшавии сарватҳои асёри ба муомилоти дохилаи молу мулкӣ оиди ин категория таҷдиди назар карданро дар назар дорад» [62, с. 147]. И. Я. Носкова зери мафҳуми муносибатҳои асёри «муносибатҳои пулҳои миллӣ (резидентӣ)-ро бо дигар (ғайрирезидентӣ) пулҳо мефаҳмад» [100, с. 8]. В. М. Крашенинников ақида дорад, ки «муносибатҳои асёри ин маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ ва молиявӣ буда дар натиҷаи гардиши асёр ба вучуд меоянд» [79, с. 60].

Ҳамин тавр, муомилоти сарватҳои асёри маҷмуи уҳдадорӣҳое, ки аз кирдорҳои қонунӣ ба вучуд омадаанду объекташон сарватҳои асёрианд, фаҳмида мешавад. Дар назар аст, ки нуқтаи назари мазкур саҳеҳ аст. Муносибатҳои асёри ҷузъҳои таркибии гурӯҳи нисбатан васеътари муносибатҳои ҷамъиятӣ «муносибатҳо бо сарватҳои асёри» мебошанд. Он муносибатҳои ишорагашта, ки ҷавобгӯии муомилоти маданиянд метавонанд муомилоти сарватҳои асёри номида шаванд.

Дар доираи муомилоти маданӣ дар ҳамбастагӣ муомилоти молӣ ва пулӣ ҷойгиранд. Л. И. Красавина ба он ақида аст «раванди муомилоти молӣ талаботи объективиро нисбати пул, ба сифати васоити муомилот, ба миён меорад» [62, с. 148]. Нишонаи муомилоти пулӣ объекти махсус – пул мебошад. Дар ҷаҳорҷубаи муомилоти пулӣ, метавонем муомилоти

асъориро, ки нишонааш навъи махсуси пулҳо – асъори хориҷист, ҷудо намоем. Ба назари В. М. Крашенинников «асъор ин пулҳои коғазӣ мебошанд, ки метавонанд дорои шакли моддӣ бошанд ва ё набошанд ва муомилоти нақдию ғайринақдиро таъмин намоянд» [79, с. 81].

Азбаски асъори хориҷӣ яке аз навъҳои сарватҳои асъорӣ аст, имкон дорад то оид ба мавҷуд будани муомилоти мадании сарватҳои асъорӣ, ки ҷузъи таркибиаш муомилоти асъорист, сухан пардозем. Бо назаргирии махсусияти батанзимдарории муносибатҳои мазкур метавон масъалаи ҷой доштани васеъияти ҳуқуқии меъёрҳое, ки онҳоро ба танзим медарорад, баррасӣ намуд.

Шаклҳои дақиқи ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асъорӣ ин муносибатҳои дақиқи уҳдадоркунанда мебошад, ки аз воқеияти ҳуқуқии қонунӣ пайдо гаштаанд. Бо назардошти ғавқуззикр метавонем муомилоти сарватҳои асъориро ҳамчун маҷмуи уҳдадориҳои ҳуқуқии маданӣ, ки аз кирдорҳои қонунӣ бармеоянд ва ба интиқоли [119, с. 4] сарватҳои асъорӣ, аз ҷумла пардохти асъори хориҷӣ равона гаштаанд, муайян намоем.

Муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ дорои заминаҳои хоси пайдоиш ва тағйир мебошанд, ки аз дидгоҳи материализми диалектикӣ баррасӣ мегарданд. Ин равиш ҳар падидаро на танҳо аз ҷиҳати робитаи мутақобила ва сабабу натиҷа, балки аз нигоҳи динамика, таҳаввул ва рушд, инчунин пайдоиш ва аз байн рафтани он арзёбӣ мекунад. Ин принцип ба муносибатҳои ҳуқуқӣ низ дахл дошта, онҳоро дар ҳолати ҳаракат ва тағйир дидан зарур аст.

Муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ҳеҷ гоҳ дар ҳолати статикӣ қарор намегиранд. Онҳо бо пайдо шудани фактҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, тағйир меёбанд ё қатъ мегарданд. Дар илми ҳуқуқии маданӣ, фактҳои ҳуқуқӣ ҳамчун асос ё сабаби пайдоиш, таҳаввул ё анҷоми муносибатҳои ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд. Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки

фаҳмиши муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ дар контексти динамикаи онҳо ба танзими самараноки муносибатҳои иқтисодӣ ва шахсӣ мусоидат мекунад. Фактҳои ҳуқуқӣ, аз қабيلي шартномаҳо, қарорҳои судӣ ё амалҳои ғайриқонунӣ, на танҳо муносибатҳои ҳуқуқиро ба вуҷуд меоранд, балки онҳоро ба самтҳои гуногун тағйир дода, ба эҳтиёҷоти тарафҳо мутобиқ мекунанд. Масалан, тағйири шартҳои шартнома бо розигии тарафҳо метавонад муносибати ҳуқуқиро такмил диҳад, дар ҳоле ки вайрон кардани шартнома метавонад боиси татбиқи чораҳои ҳуқуқӣ гардад.

Хулоса, муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ дар натиҷаи фактҳои ҳуқуқӣ пайдо шуда, дар ҳолати доимии таҳаввул қарор доранд. Ин динамика зарурати баррасии онҳоро аз дидгоҳи ҳаракат, тағйир ва рушд таъкид мекунад, ки дар ниҳоят ба танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Ҷойгоҳи махсусро дар муайяннамоии муомилоти асъорӣ фактҳои ҳуқуқӣ доранд. С. Н. Братус ҳатто муомилоти маданиро тавассути маҷмуи фактҳои ҳуқуқӣ муайян мекард. Дар баробари ин О. А. Красавчиков дуруст қайд мекунад, ки фактҳои ҳуқуқӣ барои муносибатҳои ҳуқуқӣ ашёӣ, ки аслан дар муомилоти худ маданиянд, асос мебошанд [77, с. 412]. Ҳуқуқу уҳдадорихи маданӣ тибқи асосҳои муайян пайдо мешаванд, тағйир меёбанд ва қатъ мегарданд.

Факти ҳуқуқӣ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимми умуминазариявӣ буда, ба он дар илми шуравӣ ва пасошуравӣ таваҷҷуҳ зоҳир мешавад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ фактҳои ҳуқуқиро чун заминаи пайдоиш, тағйир ва қатъи муносибатҳои ҳуқуқӣ меомӯзанд. Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ мафҳумҳои гуногуни факти ҳуқуқӣ вомехӯранд. Барои мисол якчанд таърифи ин мафҳумҳоро меорем:

а) «Факти ҳуқуқӣ – ҳолати мушаххаси ҳаётӣ мебошад, ки бо онҳо меъёрҳои ҳуқуқ пайдоиш, тағйир ва қатъи муносибатҳои ҳуқуқиро

вобаста мекунанд» (С. А. Алексеев, В. Н. Хропанюк, В. К. Бабаев, Д. А. Липиский, В. И. Леушин ва диг.);

б) «Фактҳои ҳуқуқӣ – ҳолати мушаххаси ҳаёти мебошад, ки бо онҳо меъёри ҳуқуқ ба миён омадани оқибатҳои муайяни ҳуқуқиро вобаста мекунад» (С. А. Комаров, А. В. Малко ва диг.);

в) «Фактҳои ҳуқуқӣ – ҳолатҳои мушаххаси ҳаёти мебошад, ки бо онҳо қонун, меъёрҳои ҳуқуқӣ, пайдоиши оқибатҳои ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама муносибатҳои ҳуқуқиро вобаста мекунад» (М. Н. Марченко, А. В. Митскевич ва диг.);

г) «Фактҳои ҳуқуқӣ – ҳолатҳо, амал, вазъ мебошад, ки ба онҳо қонун ҳислати дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ дода, дар таъсири ин ҳолатҳо ба муносибатҳои ҳуқуқӣ (пайдоиш, вучуд, инкишоф, вазъи онҳо) зоҳир мегардад» (А. Б. Венгеров);

д) «Фактҳои ҳуқуқӣ – фактҳо (ҳолатҳои ҳаёти) мебошад, ки тибқи қонун, чун асоси (шарти) ҳуқуқи амалӣ гаштани меъёри ҳуқуқ аҳаммияти ҳуқуқӣ дорад» (В. С. Нерсисянс).

Тавре мушоҳида гардид, мафҳумҳои факти ҳуқуқӣ гуногунанд. Фарқи асосии онҳо дар он зоҳир мешавад, ки факти ҳуқуқӣ ё ба маънои «ҳолатҳои мушаххаси ҳуқуқӣ» ва ё ба маънои васеътар – «ҳолатҳои ҳаёти, амалҳои воқеии дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ ва бевосита ҳуқуқӣ, вазъи тулонии ҳуқуқӣ» фаҳмида мешавад.

Дар иртибот бо ирода фактҳои ҳуқуқӣ ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешавад, ки якум ҳодиса (факти ҳуқуқӣ, ки новобаста аз иродаи инсон пайдо мешавад) ва дуюм (амал – факти ҳуқуқӣ, ки вобаста ба иродаи инсон пайдо мешавад). Тавре аз ҳуди номгуи начандон васеи амали ҳуқуқӣ маълум мешавад, фактҳои ҳуқуқи ин гурӯҳ гуногунанд. Ба сифати фактҳои ҳуқуқи иродавӣ ҳолатҳои мухталифи ҳаёти баромад мекунанд: амали ҳуқуқи шахс оид ба бастани шартномаҳо ва ғ., амали зиддиҳуқуқи шахс, санади мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда, ҳуҷҷатҳои

гуногуни диг [126, с. 306-307].

Фактҳои ҳуқуқӣ, ки заминаи пайдоиш, тағйир ё қатъи муносибатҳои ҳуқуқии маданиро ташкил медиҳанд, вобаста ба таркибашон ба ду намуд – содда ва мураккаб ҷудо мешаванд. Факти ҳуқуқии содда он аст, ки барои ба вуҷуд омадан, таҳаввул ё анҷоми муносибати ҳуқуқӣ як амалиёти ҳуқуқӣ кофист [142, с. 23-24]. Дар бархе мавридҳо, барои ташаккули муносибати ҳуқуқӣ иҷрои якчанд амалиёти пайдарпай зарур аст, ки дар ин ҳолат факти юридикӣ хусусияти мураккаб пайдо мекунад. Ин раванди бисёрзина имкон медиҳад, ки муносибати ҳуқуқӣ бо риояи талаботи қонунгузорӣ ташаккул ёбад. Ҳамин тавр, фактҳои ҳуқуқӣ вобаста ба шумора ва хусусияти амалиётҳои зарурӣ ба содда ва мураккаб тақсим мешаванд. Ин тақсимои имкон медиҳад, ки муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ бо дарназардошти мураккабии онҳо ба таври муассир танзим гарданд, ҳам дар муомилоти одӣ ва ҳам дар муносибатҳои печидаи молиявӣ.

Номгӯии фактҳои ҳуқуқӣ дар ҳуқуқи маданӣ дар қ.2 м. 7 КМ ҚТ пешбинӣ шудаанд. Ҳуқуқи уҳдадорихои маданӣ метавонанд аз фактҳои ҳуқуқии дар қонун пешбинишуда, инчунин дар қонун пешбининашуда ба вуҷуд оянд, тағйир ёбанд ва қатъ гарданд. Вобаста ба ин масъала, Д. С. Раҳмон қайд менамояд, ки «фактҳои ҳуқуқие, ки дар қонунгузориҳои маданӣ пешбинӣ нашудаанд, оқибатҳои дахлдори ҳуқуқиро ба миён меоранд, агар ба асосҳои умумию моҳияти қонунҳои маданӣ муҳолифат накунад» [143, с. 93].

Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» ба сифати фактҳои ҳуқуқӣ муомилоти асъориро, ки ҳамчун сарчашмаи муносибатҳои назорати асъорӣ арзёбӣ мешаванд, пеш меорад. Дар муомилоти мадании сарватҳои асъорӣ факти ҳуқуқӣ шартномаҳо мебошанд. Дар илми ҳуқуқшиносӣ истилоҳҳои «муомилоти асъорӣ» ва «шартномаҳои асъорӣ» ҳамчун истилоҳҳои ба ҳам наздик таҳлил

мешавад.

Тибқи м. 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор», рӯйхати муомилоти асъорӣ пешниҳод шудааст, ки қонунгузор онҳоро дар як категория муттаҳид кардааст, гарчанде онҳо аз ҷиҳати ҳуқуқӣ пайдоиши ягона надоранд. Метавон тахмин кард, ки унсури муттаҳидкунандаи ин муомилот «ҷузъи хориҷӣ»-и онҳост, ки дар инҳо зоҳир мешавад: а) объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ (сарватҳои асъорӣ); б) субъектҳои муносибатҳо (ғайрирезидентҳо); в) қаламраве, ки муносибатҳои ҳуқуқӣ дар он амалӣ мегарданд (гузариши сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Ин мулоҳиза набояд ҳамчун интиқоди меъёри қонун фаҳмида шавад. Эҳтимол, қонунгузор нияти ягона кардани падидаҳои гуногунро дар доираи мафҳуми «муомилоти асъорӣ» надошта, балки мақсад муайян кардани рӯйхати муносибатҳое буд, ки бояд аз ҷониби давлат танзим ва таҳти назорати маъмурӣ қарор гиранд. Гарчанде қонун таърифи дақиқи «муомилоти асъорӣ»-ро пешниҳод намекунад, он номгӯи амалиётҳои марбут ба аъсорро муқаррар мекунад.

Аз таҳлили меъёрҳои қонун бармеояд, ки муомилоти асъорӣ амалиётҳоеро дар бар мегиранд, ки ба иҷро ё қатъи уҳдадорӣҳои марбут ба сарватҳои асъорӣ, истифодаи онҳо ҳамчун воситаи пардохт, инчунин ба интиқоли ҳуқуқи моликият ба сарватҳои асъорӣ, воридот ё содироти онҳо аз ҳудуди Тоҷикистон нигаронида шудаанд. Масалан, хариду фурӯши аъсори хориҷӣ ё пардохт бо истифода аз он дар муомилоти байналмилалӣ ба ин категория дохил мешавад.

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки муттаҳидсозии муомилоти асъорӣ дар як категорияи умумӣ ба танзими самараноки муносибатҳои молиявии марбут ба аъсор мусоидат мекунад. Ин равиш ба давлат имкон медиҳад, ки гардиши сарватҳои аъсориро дар дохил ва хориҷи кишвар назорат карда, аз амалиётҳои ғайриқонунӣ пешгирӣ намояд. Масалан,

муомилоте, ки бо иштироки ғайррезидентҳо анҷом мешаванд, аксар вақт таҳти назорати махсус қарор мегиранд, то амнияти иқтисодии кишвар таъмин гардад.

Ҳамин тавр, муомилоти асбӯрӣ дар қонунгузори ҚТ ҳамчун маҷмуи амалиётҳои муайян шудаанд, ки бо сарватҳои асбӯрӣ, ғайррезидентҳо ё убури сарҳади гумрукӣ алоқаманданд. Гарчанде таърифи ягонаи ин мафҳум дар қонун пешниҳод нашуда бошад ҳам, рӯйхати амалиётҳои зикршуда барои танзим ва назорати муносибатҳои молиявии байналмилалӣ заминаи мустаҳкам фароҳам меорад.

Қонунгузор муқаррар намудааст, ки муомилоти асбӯрӣ ба ҷорӣ ва алоқаманд бо ҳаракати сармоя ҷудо карда мешавад. Дар барбари ин таҳлили қонунгузорӣ имкон медиҳад, муомилоти асбӯриро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд: а) муомилотҳои бе маҳдудият амалӣ карда мешаванд; б) муомилотҳои, ки амалӣ намуданашон манъ аст; в) муомилотҳои, ки аз тарафи Ҳукумати ҚТ ва Бонки миллии Тоҷикистон батанзимдарорӣ мешаванд. Онҳо дар қонун, ҷун пештара, муомилотҳои гардиши сармоя номгузорӣ шудаанд.

Дар назарияи ҳуқуқ муомилоти асбӯриро одатан ҳамчун амалҳо ва шартномаҳо, ки амалӣ мешаванду албатта аз тарафи иштирокчиёни бозори асбӯрӣ баста мегарданд, муайян менамоянд. Аз ин бармеояд, ки амалиётҳои асбӯрӣ дар маҷмуъ наметавонанд бо шартномаҳо шабоҳат дошта бошанд.

Дар м. 1. Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асбӯр ва назорати асбӯр” мафҳуми шартномаи асбӯрӣ чунин муқаррар шудааст: шартномаи асбӯрӣ қарордод (аҳд), шартномаҳои таъсисӣ, инчунин дигар ҳуҷҷатҳои аст, ки дар асос ва ё барои иҷрои онҳо амалиёти асбӯрӣ анҷом дода мешавад.

Комилан ошкорост, ки амалиёти асбӯрии интиқолёбии амалии (воридшавӣ ба сарҳади гумрукӣ ва ё барориш аз он) сарватҳои асбӯрӣ (

б. 6. м.1 Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор”) ҳамчунин шартнома ҳисобида намешавад. Амалиёти асъории бадасторӣ ва мусодираи сарватҳои асъорӣ на шартнома аст, балки амали ҳуқуқӣ доништа мешавад.

Тибқи таъкиди О. А. Красавчиков, интиқоли моликият аз қарздор ба қарздиҳанда, яъне иҷрои уҳдадорӣ молумулкӣ, яке аз муҳимтарин амалҳои ҳуқуқӣ дар муносибатҳои маданӣ ба шумор меравад [78, с. 212]. С. Н. Братус низ ишора мекунад, ки натиҷаҳои ҳуқуқии амалҳо, сарфи назар аз нияти иҷрокунанда, мувофиқи қонун ба амал меоянд [42, с. 38-39]. И. А. Полуяхтов қайд мекунад, ки мафҳуми шартнома дар қонунгузорӣ хеле васеъ тавсиф шуда, имкон медиҳад ҳар амали ҳуқуқии муҳим ба он мансуб доништа шавад [205, с. 33]. Аммо таснифи иҷрои уҳдадориҳо ҳамчун шартнома боиси баҳсҳои зиёд мегардад.

Аввалан, дар илми ҳуқуқи маданӣ ва тибқи моддаи 482-и КМ ҚТ, шартнома ҳамчун амали ғайриқонунон мешавад [58, с. 324-327]. Бо вучуди ин, дар баъзе мавридҳо иҷрои уҳдадорӣ метавонад тавассути беамалӣ сурат гирад, аммо чунин беамалӣ ба мафҳуми шартнома мувофиқат намекунад [59, с. 41].

Дуюм, агар иҷрои уҳдадориро шартнома ҳисоб кунем, пас, тавре Е. А. Суханов таъкид мекунад, меъёрҳои умумии марбут ба шартномаҳо бояд ба он татбиқ шаванд [59, с. 41]. Аммо ин дар бисёр ҳолатҳо ғайриимкон аст. Мувофиқи моддаи 482-и КМ ҚТ, шартнома на танҳо ҳуқуқҳо, балки уҳдадориҳоро низ ба вучуд меорад. Агар иҷрои уҳдадориро ҳамчун шартномаи яктарафа қабул кунем, тибқи моддаи 351-и КМ ҚТ, он бояд барои иҷрокунанда уҳдадорӣ ва барои тарафи дигар ҳуқуқҳо эҷод кунад. Аммо, масалан, супурдани ашё ҳамчун иҷрои уҳдадорӣ танҳо ҳуқуқи моликиятро барои қабулкунанда ба вучуд меорад, на уҳдадорӣ.

Истифодаи сарватҳои асъорӣ ҳамчун воситаи пардохт низ шартнома

ба ҳисоб намеравад. Аввалан, пардохт, иҷрои уҳдадории пулӣ аст [179, с. 151]. Он ҳамчун амали ҳуқуқӣ тавассути супурдани пули нақд ё маблағи муайян ба қарздиҳанда амалӣ мегардад [40, с. 133–147].

Дуюм, пардохти ғайринақдӣ тавассути маҷмуи амалҳо ва шартномаҳо бо бонк анҷом мешавад, аммо худи пардохт як далели ҳуқуқист, на шартнома. Тибқи КМ ҶТ, дар ҶТ пардохтҳо дар шакли нақдӣ ва ғайринақдӣ сурат мегиранд.

Муомилоти пулӣ дар ду шакл – нақдӣ ва ғайринақдӣ амалӣ мегарданд. Муомилоти нақдӣ ҳаракати пули нақдро дар бар мегирад, ки вазифаҳои асосии воситаи муомила ва пардохтро иҷро мекунад. Ин шакли муомила дар ҳолатҳои зерин истифода мешавад:

- барои хариду фурӯши мол ва хизматрасонӣ;
- барои пардохтҳои, ки ба муомилоти мол ва хизмат алоқаманданд, ба монанди музди кор, нафақа ё мукофотпулӣ.

Муомилоти ғайринақдӣ бошад, ҳаракати маблағҳо бидуни иштироки пули нақд буда, интиқоли маблағ аз як суратҳисоб ба суратҳисоби дигар ё пардохти уҳдадориҳои пулиро дар бар мегирад. Аз нигоҳи иқтисодӣ, ин муомилот ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: а) марбут ба амалиётҳои молӣ; б) марбут ба уҳдадориҳои молиявӣ, ба монанди пардохтҳо ба буҷети давлат [37, с. 43-45].

Сеюм, қонунгузор пардохтро ҳамчун факти ҳуқуқӣ муайян накарда, балки онро ҳамчун истифодаи сарватҳои асъорӣ ба сифати воситаи пардохт тавсиф мекунад.

Чорум, пардохт бояд ҳамчун амали ҳуқуқии марбут ба иҷрои уҳдадории пулӣ тавассути бастанӣ шартномаҳои мустақил бо бонки хизматрасон баррасӣ шавад [158, с. 131-132].

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки амалиётҳои асъорӣ на шартнома, балки муносибатҳои моддӣ ва техникӣ мебошанд, ки бо шартномаҳо зич алоқаманданд. Тавре А. Вострикова ва И. Н. Соколова

қайд мекунад, амалиётҳои асъорӣ аксар вақт дар доираи шартномаҳо анҷом мешаванд [47, с. 256]. Шартномаҳо ҳамчун фактҳои ҳуқуқӣ заминаи муносибатҳои марбут ба муомилоти аъсориро ташкил медиҳанд.

А. Ж. Харатян шартномаҳои аъсориро ҳамчун шартномаҳои муайян мекунад, ки дар онҳо сарватҳои аъсорӣ объекти асосии муомила буда, ба монанди шартномаҳои қарз бо аъсори хориҷӣ ё муомилоте, ки дар онҳо аъсор ҳамчун воситаи ҳисоббаробаркунӣ истифода мешавад [215, с. 91].

А. А. Малиновский ва В. А. Малиновская ин шартномаҳоро ҳамчун амалҳои шаҳрвандон ё шахсони ҳуқуқӣ дар хариду фурӯш, мубодила ё истифодаи сарватҳои аъсорӣ ба сифати воситаи пардохт тавсиф мекунад [134, с. 90-91]. А. В. Емелин истилоҳи «шартномаҳои аъсорӣ»-ро барои муомилоте истифода мекунад, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, хусусии байналмилалӣ ва оммавии байналмилалӣ танзим шуда, сарватҳои аъсориро ҳамчун объект ё воситаи муомила дар бар мегиранд.

Д. Ш. Сангинов амалиётҳои аъсориро ҳамчун фаъолияти шаҳрвандон ё шахсони ҳуқуқӣ дар хариду фурӯш, мубодила ё истифодаи сарватҳои аъсорӣ ҳамчун воситаи пардохт маънидод мекунад [114, с. 395].

Хулоса, муҳим аст, ки дар қонунгузорӣ, илм ва амалияи ҳуқуқӣ категорияҳои «амалиётҳои аъсорӣ», «шартномаҳои аъсорӣ» ва «шартномаҳо бо сарватҳои аъсорӣ» аз ҳам ҷудо карда шаванд, зеро онҳо маъноҳои мухталиф доранд. Амалиётҳои аъсорӣ маҷмуи амалҳои резидентҳо ва ғайрирезидентҳо бо сарватҳои аъсориро дар бар мегиранд, ки бо интиқоли ҳуқуқи молиявӣ ё ҳаракати моддии онҳо тавассути сарҳади ғумрукии Тоҷикистон алоқаманданд. Шартномаҳо бо сарватҳои аъсорӣ бошад, фактҳои ҳуқуқие мебошанд, ки заминаи ин амалиётҳоро ташкил дода, сарватҳои аъсориро ҳамчун объект дар бар мегиранд. Ин ҷудой барои танзими дақиқ ва шаффофи муносибатҳои молиявии марбут

ба асър муҳим аст.

Шартнома шакли ҳуқуқи муомилотро дар муносибатҳои иқтисодӣ ва соҳибкорӣ дар назар дорад. Иштирокчиёни муносибатҳои асрӣ ба воситаи шартнома худтанзимнамоии муносибатҳоро ба амал бароварда ба таври самаранок ғайолияти соҳибкориро хоҷагидориро амалӣ менамоянд. Шартномаҳо ба сарватҳои асрӣ ба тарафҳои муносибатҳои асрӣ имконият медиҳад, ки бо истифода аз принципи озодии бастани шартнома ҳимояи манфиатҳои худро ба амал бароварда ба мақсадҳои дар пеш гузоштаи худ ноил гарданд. Ҳамзамон шартнома муайянкунандаи созиши тарафҳо дар муносибатҳои асрӣ доништа мешавад.

Мафҳуми шартномаҳои асрӣ бояд танҳо ба он созишномаҳое мансуб доништа шавад, ки ба хариду фурӯш, мубодилаи як намуди асри хориҷӣ бо намуди дигар ё бо пули милли нигаронида шудаанд. Аз ин рӯ, шартномаи асрӣ як зергурӯҳи шартномаҳо бо сарватҳои асриро ташкил медиҳад, ки хусусияти мушаххаси он дар истифодаи аср ҳамчун объекти асосии муомила зоҳир мегардад.

Танзими ҳуқуқи муомилоти маданӣ бо арзишҳои асрӣ дорои хусусияти дугона аст. Аз як тараф, онро метавон ҳамчун маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқи умумӣ ва махсусе дид, ки тартиби анҷоми муомилоти маданӣ бо сарватҳои асриро муқаррар мекунанд. Аз тарафи дигар, он маҷмуи ухдадорихоеро дар бар мегирад, ки дар натиҷаи амалҳои қонунии субъектҳо ба вуҷуд меоянд. Ин дугонагӣ зарурати таҳлили дақиқи ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ин муносибатҳоро ба миён меорад.

Бо таҳлили амиқи ҷанбаҳои назариявӣ ва амалӣ, мафҳуми амалиётҳои асрӣ ба се категорияи калидӣ тақсим мешавад, ки ба фарқ кардани шаклҳо ва паҳлӯҳои гуногуни ҳамкорӣ дар муомилоти асрӣ

мусоидат мекунад: амалиётҳои асбӯӣ, шартномаҳои асбӯӣ ва созишномаҳои марбут ба сарватҳои асбӯӣ.

1. Амалиётҳои асбӯӣ – ин мафҳум доираи васеи фаъолиятҳоро фаро мегирад, ки ба мубодила, хариду фурӯш ва истифодаи сарватҳои асбӯӣ ҳамчун воситаи пардохт дар муомилоти байналмилалӣ, тиҷорати хориҷӣ ва амалиётҳои молиявӣ нигаронида шудаанд. Чунин амалиётҳо метавонанд якдафъаина ё такроршаванда бошанд ва бо муассисаҳои молиявӣ, бонкҳои байналмилалӣ ё дигар субъектҳои иқтисодӣ алоқаманд бошанд. Масалан, хариди асбӯи хориҷӣ барои пардохти мол ё хизмат дар бозори хориҷӣ як амалиёти асбӯрист.

2. Шартномаҳои асбӯӣ – ин созишномаҳои ҳуқуқие мебошанд, ки бо мақсади танзими муносибатҳои байни тарафҳо ҳангоми анҷоми амалиётҳои асбӯӣ баста мешаванд. Онҳо ҳуқуқ ва уҳдадориҳои тарафҳоро дар мубодилаи асбӯ, инчунин механизмҳои ҳалли баҳсҳои марбут ба ҳисоббаробаркуниро муайян меkunанд. Хусусияти муҳимми ин шартномаҳо тобеияти онҳо ба қонунгузориҳои миллий ва стандартҳои байналмилалӣ мебошад, ки тарафҳо ба риояи талаботи мушаххаси ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ вазифадор мекунад. Масалан, шартномаи қарз бо истифода аз асбӯи хориҷӣ як намунаи шартномаи асбӯрист.

3. Созишномаҳои марбут ба сарватҳои асбӯӣ – ин созишномаҳо муомилотеро дар бар мегиранд, ки сарватҳои асбӯӣ дар онҳо ҳамчун воситаи пардохт ё объект истифода мешаванд, аммо мақсади асосии онҳо мубодилаи асбӯ нест. Масалан, шартномаи хариду фурӯши мол, ки пардохти он бо асбӯи хориҷӣ анҷом мешавад, ба ин категория дохил мешавад.

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки таснифи сегонаи мазкур имкон медиҳад, то муомилоти асбӯӣ аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ дақиқтар муайян карда шаванд. Ин таснифот ба танзими шаффоф ва муассири муносибатҳои молиявӣ мусоидат намуда, барои пешгирии амалиётҳои

ғайриқонунӣ ва таъмини амнияти иқтисодӣ замина фароҳам меорад. Масалан, шартномаҳои асбӯрӣ, ки ба мубодилаи асбӯр нигаронида шудаанд, метавонанд таҳти назорати қатъии мақомоти молиявӣ қарор гиранд, дар ҳоле ки созишномаҳои марбут ба сарватҳои асбӯрӣ метавонанд талаботи содатар дошта бошанд.

Хулоса, танзими ҳуқуқии муомилоти асбӯрӣ дорои хусусияти дугона буда, ҳамчун маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва уҳдадориҳои ба вучудода аз амалҳои қонунии субъектҳо баррасӣ мешавад. Таснифи амалиётҳои асбӯрӣ, шартномаҳои асбӯрӣ ва созишномаҳои марбут ба сарватҳои асбӯрӣ ба фарқ кардани паҳлуҳои гуногуни ин муносибатҳо мусоидат намуда, заминаи мустаҳками ҳуқуқиро барои танзими онҳо фароҳам меорад.

Унсuri сеюм, созишномаҳо бо сарватҳои асбӯрӣ, намуди мушаххастари созишномаҳои ҳуқуқиро ифода мекунад, ки ба истифодаи арзишҳои асбӯрӣ дар доираи муомилоти молиявӣ ва сармоягузори нигаронида шудаанд. Ин созишномаҳо аз амалиёти асбӯрии стандартӣ ва шартномаҳо ба таври назаррас фарқ мекунанд, зеро онҳо механизмҳои мураккабтари ҳуқуқӣ ва иқтисодии ҳамкории ҷонибҳоро дар бар мегиранд. Бар хилофи муомилоти кӯтоҳмуддат, аз қабili мубодилаи асбӯр, созишномаҳо бо сарватҳои асбӯрӣ метавонанд уҳдадориҳои дарозмуддатро пешбинӣ кунанд ва воситаҳои молиявии мушоҳидашаванда, аз қабili фьючерсҳо, опсионҳо, свопҳои асбӯрӣ ва дигар воситаҳои молиявиро дар бар гиранд.

Аҳаммияти махсуси ҳар яке аз ин мафҳумҳо, хусусиятҳои асосӣ ва нақши онҳоро дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои асбӯрӣ таҳлил намуда, қайд кардан ба маврид аст, ки муомилоти мадании арзишҳои асбӯрӣ сохтори бисёрсатҳа ва мураккабест, ки равиши махсусро ба танзими ҳуқуқӣ талаб мекунад. Ҳар яке аз мафҳумҳои баррасишуда дар низоми умумии муносибатҳои асбӯрӣ нақши хоси худро дорад ва барои

танзими самараноки онҳо механизмҳои ҷудогонаи ҳуқуқӣ заруранд, ки ҳимояи ҳуқуқи ҳамаи иштирокчиёро таъмин кунанд.

Аз ин ҷо хулоса бармеояд, ки ҷудо кардани дуруст ва муфассали амалиёти асъорӣ ба ин категорияҳо, инчунин танзими ҳуқуқӣ ва мутобиқсозии қонунгузорӣ қадамҳои муҳим барои такмили низоми танзими асъорӣ мебошанд. Ин ба беҳтар шудани пойгоҳи ҳуқуқӣ барои фаъолияти самараноки бозорҳои асъорӣ мусоидат мекунад.

Таснифи сегонаи пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки муносибатҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи муомилоти асъорӣ возеҳтар сохторбандӣ шаванд, ки ба рушди механизми муассири танзими ҳуқуқии онҳо мусоидат мекунад.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали зербоби 1.2-и боби 1-уми таҳқиқоти мазкур, метавон ба хулосаҳои зерин расид:

1. Муомилоти сарватҳои асъорӣ сохтори мураккаби ҳуқуқӣ аст, ки унсuri асосии низоми танзими аъсорино ташкил медиҳад. Он назорат бар муносибатҳои аъсорино дар доираи сиёсати пулино қарзии давлатӣ таъмин мекунад. Ин раванд маҷмуи мураккаби қадамҳои ҳуқуқӣ ва амалино ифода мекунад, ки иштирокчиёни муносибатҳои аъсориӣ барои ба даст овардан, табдил ё аз даст додани ҳуқуқ ба захираҳои аъсориӣ анҷом медиҳанд ва бо ин роҳ шабакаи зиндаи ҳамкориҳои молиявиро ташаккул медиҳанд. Дар доираи он, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, хоҳ сокинони маҳаллӣ бошанд ва хоҳ шарикони хориҷӣ, ҳисоббаробаркуниҳои молиявиро анҷом медиҳанд, интиқолҳои байналмилалии пулро ташкил мекунанд ва муомилот бо коғазҳои қиматноки давлатӣ анҷом медиҳанд, ки роҳро барои фаъолияти иқтисодӣ мекушоад.

2. Аъсори рақамӣ аз нигоҳи ҳуқуқӣ ба дороиҳои сармоягузориӣ баробар аст. Он на танҳо дар соҳаи тиҷорат, балки ҳамчун воситаи қарздиҳӣ, сармоягузориӣ ва дигар амалиётҳои молиявӣ истифода шуда метавонад.

БОБИ 2. АСОСҲО ВА ОМИЛҲОИ МУОМИЛОТИ МАДАНИИ САРВАТҲОИ АСЪОРӢ

2.1. Асосҳои ҳуқуқии муомилоти мадания сарватҳои асрӣ

Яке масъалаҳои асосӣ ва муҳимме, ки дар раванди амалинамоии муомилоти асрӣ ба миён меоянд, фароҳам овардани шароити мусоиди ҳуқуқӣ барои мақсаднок татбиқ намудани ҳуқуқҳои субъективии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ дар амалинамоии муомилоти сарватҳои асрӣ мебошад. Вобаста ба ин, баррасии муқаррароти асосҳои ҳуқуқие, ки муомилоти сарватҳои асрӣро ба танзим медарорад, дарки дурусти амалинамоии танзими ҳуқуқии ин масъала зарур шуморида мешавад.

Фаҳмиши истилоҳи «асоси ҳуқуқӣ» дар назария ифодакунандаи ақидаҳои мухталиф мебошад, ки инро чунин арзёбӣ намудан мумкин аст: якум, асосҳои ҳуқуқӣ ин маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар натиҷаи риояи талаботи танзими ҳуқуқӣ инкишоф меёбанд; дуюм, асосҳои ҳуқуқӣ ин тартиби муайяни амалигардонии ҳуқуқ ва уҳдадорихои субъективӣ мебошад; сеюм, асосҳои ҳуқуқӣ низоми санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие мебошад, ки барои ба танзим даровардани намуди муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ истифода мешавад. Олимони соҳаи ҳуқуқ фаҳмиши сеюми истилоҳи «асоси ҳуқуқӣ»-ро маънидод менамоянд.

Ба ақидаи Р. В. Мирбобоева С. К. Ризоева «асосҳои ҳуқуқиро аз санадҳои ҳуқуқии миллӣ ва байналмилалӣ иборат медонанд» [94, с. 35], [180, с. 89]. Чуноне Ш. М. Исмоилов қайд менамояд, асосҳои ҳуқуқии амалӣ ва ҳифзи фаъолияти соҳибкорӣ аз «меъёрҳои Конститутсия, муқаррароти қонунгузории маданӣ, муқаррарот ва тартиби қонунгузорӣ ва дигар меъёрҳои ҳуқуқии махсус, ки ҷиҳатҳои алоҳидаи фаъолияти сохторҳои соҳибкориро танзим мекунанд» [163, с. 135] иборат мебошад.

Истилоҳи «асосҳои ҳуқуқӣ» дар бисёр мавридҳо бо мафҳуми «қонунгузорӣ» якмаъно дониста мешавад, аммо барои равшан кардани ин масъала зарур аст, ки таърифи қонунгузорӣ таҳлил карда шавад. Тавре М. З. Раҳимов қайд мекунад, дар адабиёти ҳуқуқи мафҳуми қонунгузорӣ ба ду маъно – маҳдуд ва васеъ фаҳмида мешавад. Дар маънои маҳдуд, он маҷмуи қонунҳоро дар бар мегирад, дар ҳоле ки дар маънои васеъ, он на танҳо қонунҳо, балки дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла санадҳои байналмилалӣ эътирофшуда аз ҷониби Тоҷикистонро низ шомил мекунад [178, с. 19]. Ин таъриф нишон медиҳад, ки дар танзими муомилоти сарватҳои асбобӣ нақши қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла меъёрҳои байналмилалӣ, хеле муҳим аст.

Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи 2017, №1414, мафҳуми васеи қонунгузориро истифода бурда, онро ҳамчун маҷмуи санадҳои меъёрии ҳуқуқие муайян мекунад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар маҷмӯъ ё дар соҳаи муайян танзим менамоянд. Д. Г. Мирзомуродзода низ қонунгузориро ҳамчун низоми ягонаи санадҳои меъёрии ҳуқуқие муайян мекунад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро аз тариқи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзим мекунанд [203, с. 52-53]. Ин таърифҳо аҳамияти қонунро ҳамчун унсури асосии танзими муносибатҳои муҳимми ҷамъиятӣ таъкид мекунанд.

Аммо саволи муҳим боқӣ мемонад: зери мафҳуми «қонунгузори асбобӣ» чиро бояд фаҳмид? Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки муҳаққиқон кам кӯшиш кардаанд, ки таърифи дақиқи ин мафҳумро пешниҳод намоянд. Аз нигоҳи мо, қонунгузори асбобӣ низоми ягонаи санадҳои меъёрии ҳуқуқиест, ки муомилоти сарватҳои асбобиро танзим мекунад. Ин низом аз қонунҳои миллӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ ва санадҳои байналмилалӣ эътирофшудаи Тоҷикистон иборат аст. Дар муқоиса, истилоҳи «асосҳои ҳуқуқии муомилоти

сарватҳои асбӯӣ» маҳдудтар буда, танҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқие дахл дорад, ки мустақиман муомилоти асбӯиро танзим мекунад.

Дар шароити имрӯзаи ҚТ, асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯӣ хеле мукамал арзёбӣ мешаванд. Ин асосҳо аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ ва байналмилалӣ эътирофшуда иборат буда, қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ ҳамчун навъи асосии онҳо дар қаламрави кишвар амал мекунад. Ин санадҳо дар маҷмӯъ низоми қонунгузории муомилоти сарватҳои асбӯиро ташкил медиҳанд [7].

Пайдоиши уҳдадорӣҳои асбӯӣ, ҳамчун шакли муомилоти маданӣ, бо асосҳои муайяни ҳуқуқӣ алоқаманд аст, ки ба динамикаи уҳдадорӣҳои дигар монанд аст. Аммо дар илми ҳуқуқи маданӣ оид ба моҳият ва маънои «асосҳо» ё «заминаҳо»-и ин динамика нуқтаи назари ягона вуҷуд надорад. Масалан, О. А. Красавчиков се намуди асосҳои пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқии маданиро ҷудо мекунад: меъёрии ҳуқуқӣ, субъекти ҳуқуқ ва факти ҳуқуқӣ [75, с. 51-52], [76, с. 311]. Ин ҷудой бо зарурати мавҷудияти ҳамаи ин асосҳо барои пайдоиш ва рушди муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ, аз ҷумла муомилоти асбӯӣ, асоснок карда мешавад [122, с. 65].

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки қонунгузории асбӯр на танҳо муомилоти сарватҳои асбӯиро танзим мекунад, балки барои таъмини шаффофият ва амнияти иқтисодӣ низ хизмат мекунад. Масалан, санадҳои меъёрии байналмилалӣ, ки ҚТ онҳоро эътироф кардааст, ба ҳамоҳангсозии муносибатҳои молиявӣ байналмилалӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон, асосҳои ҳуқуқии муомилоти асбӯӣ, ки аз қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ иборатанд, имкон медиҳанд, ки муомилоти дохилӣ бо риояи талаботи қонунгузорӣ анҷом дода шаванд.

Хулоса, қонунгузории асбӯр низоми фарогири санадҳои меъёрии ҳуқуқиест, ки муомилоти сарватҳои асбӯиро танзим мекунад, дар ҳоле ки асосҳои ҳуқуқии ин муомилот маҳдудтар буда, танҳо ба меъёрҳои

мустақими танзим вобастаанд. Ин низом дар Тоҷикистон мукамал буда, аз санадҳои миллӣ ва байналмилалӣ иборат аст, ки муносибатҳои аъсориро бо дарназардошти асосҳои меъёрии ҳуқуқӣ, субъекти ҳуқуқ ва факти ҳуқуқӣ танзим мекунад.

Аммо бархе аз олимон бар он назаранд, ки баъзе аз муносибатҳои ҳуқуқӣ бевосита аз қонун сарчашма мегиранд, ки бо ин розӣ шудан номумкин аст. Тавре ки О. А. Красавчиков саҳеҳ қайд мекунад, масъала дар ин аст, ки “қонун асоси бевоситаи амали муносибатҳои ҳуқуқии дақиқ, ба маънои махсусаш, нест. Он аз болои ҳар як муносибатҳои ҳуқуқист ва ин ё он далелҳоро ба сифати асосҳои ҳаракати муносибатҳои ҳуқуқ эътироф мекунад. Қонун – заминаи ҳатмии умумии инкишофи алоқаҳои ҳуқуқист, аммо на асоси алоҳидаи онҳо, ба мисли шартнома ва ё деликт аст”, яъне “меъёри ҳуқуқ ҳеҷ гоҳ наметавонад, ки худ, бе фактҳои ҳуқуқӣ, боис ба пайдогардии оқибатҳои ҳуқуқӣ гардад [78, с. 181].

Ба сифати асосҳо, ба мисли оқибати инкишофи уҳдадорӣҳои аъсорӣ ҳуқуқҳои ашёӣ нисбати сарватҳои аъсорӣ баромад мекунанд. Ин бо он асоснок гаштааст, ки бе бадастории сарватҳои аъсорӣ муомилоти онҳо имконнопазир аст. Бо дарназаргирии ин зарурати таҳқиқи пайдарпаии асосҳо, заминаҳо ва ҳуди шаклҳои ҳуқуқи маданияи муомилоти сарватҳои аъсорӣ ба вуҷуд меояд.

Танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои аъсорӣ роҳи дурударозу махсусро тай намудааст. Омӯзиши таърихии танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои аъсорӣ барои равшан гардидани ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ин масъала мусоидат мекунад.

Дар ҶТ пайдоиш ва танзими ҳуқуқи маданияи муомилоти сарватҳои аъсорӣ роҳи дуру дарозу ҳоси инкишофро тай намудааст. Даврабандии роҳи таърихии танзими ҳуқуқӣ, муносибатҳои муҳимми иҷтимоӣ ва андешаҳои илмиро вобаста ба ин масъала метавон бо асосҳои гуногун

анҷом дод. Аммо барои инъикоси динамикаи воқеии он, ҳудуди онро муайян кардан лозим аст.

Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки дар даврабандии қонунгузорӣ аз маҳакҳои гуногун қор мегиранд. И. Б. Буриев менависад, ки «вобаста ба сохту усули давлатдорӣ ва рушди иқтисодию иҷтимоӣ (форматсионӣ), рушди дин, илму фарҳанг, санаду сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, яъне тамаддун (тамаддунӣ) низ даврабандӣ сурат мегирад» [44, с. 11]. Дар ин бахш ба назари мо бояд диққати асосӣ ба даврабандии қонунгузори асрӣ ва хусусиятҳои санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои вобаста ба муомилоти асрори танзим менамуданд, равона карда шавад.

Ташаккули қонунгузори сарватҳои асрӣ, ки боиси ташаккули андешаҳои илмӣ мегардад ва дар ин масъала моҳияти концепсияи назариявиро ифода мекунад, онҳоро метавон баррасӣ кард. Даврабандии танзимгари муомилоти сарватҳои асрори метавон ба се давраи зерин ҷудо намуд:

- даври аввал – аз 4 ноябри 1995, яъне давраи қабули қонуни нахустин “Дар бораи танзими аср ва назорати аср” дар ҚТ;
- даври дуюм – бо қабули қисмҳои якум, дуюм ва сеюми Кодекси граждани дар ҚТ аз 30 июни соли 1999 оғоз меёбад;
- даври сеюм – аз 13 июни соли 2013, яъне давраи қабули Қонуни нави ҚТ “Дар бораи танзими аср ва назорати аср”.

Даври якум бо қабули санадҳои аввалини меъёри ҳуқуқӣ дар соҳаи танзими муомилоти сарватҳои асрӣ аз 4 ноябри соли 1995, № 112 аз 15 модда иборат буд, яъне давраи қабули Қонуни нахустини ҚТ «Дар бораи танзими аср ва назорати аср» мебошад. Бартарият ва камбудии ин қонун дар он ҳувайдо мегардад, ки он дарбаргирандаи на ҳамаи субъектони муносибатҳои асрӣ буд ва дигар қариб ҳар як меъёри он тавассути санадҳои зерқонунии ба ҳамдигар зид пурра мегардид. Қонуни мазкур, бидуни ягон тағйирот, зиёда аз 18 сол арзи вуҷуд кард. Бояд қайд

намуд, ки Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аз 4 ноябри соли 1995, № 112 дар давраи гузариш қабул шуда аз камбудӣ холи набуд. Қонун дорои аҳаммияти волои таърихӣ буда, аҳаммияти таърихияш дар он зоҳир мегардад, ки меъёрҳои он муайянкунандаи тамоми ваколату вазифаҳои мақомоти давлатӣ дар умури танзим ва назорати асъор, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеиро дар амалинамоии муомилоти сарватҳои асъорӣ дар худ ифода менамуд. Қонуни мазкур ба инкишофи асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асъорӣ дар замони муосир дар ҚТ замина гузошт. Дар заминаи он асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асъорӣ марҳила ба марҳила ба шароити нав мувофиқ гардонид шуд. То қабули қонуни даври аввал танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асъорӣ аз тариқи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии зерқонунӣ дигар амалӣ карда мешуд. аз қабилӣ: Қарори Шурои вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ташаккули фонди аъсории ҷумҳурӣ” аз 18 ноябри соли 1993, №581 [20] тасдиқ шудааст; Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суратҳисоби аъсории Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 17 апрели соли 1995, №264 [17]; Дар бораи дароз кардани муҳлати амали қоидаҳои муваққатӣ аз тарафи шаҳрвандон ба қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид намудан ва аз ҳудуди ин қаламрав содир кардани амвол, асъор ва сарватҳо, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 1995, № 106 [15] тасдиқ шудааст; Қорӣ намудани аъсори миллий, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 майи соли 1995, №319 [18] тасдиқ шудааст. Дар танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асъорӣ санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии байналмилалӣ қойгоҳи намоёнро ишғол менамоянд.

Шартномаҳои байналмилалӣ ҚТ бо давлатҳои хориҷа басташуда яке аз асосҳои муҳимми ҳуқуқи асъор ба шумор мераванд. Муҳиммияти шартномаҳои мазкур аз он аст, ки шартномаҳои байналмилалӣ ҚТ бо

ки бо давлатҳои дуру наздик, бо ширкатҳои байналмилалӣ аз номи ҚТ ва аз номи Ҳукумати ҚТ басташуда танзимкунандаи муносибатҳои байнидавлатӣ дар бахши муомилоти сарватҳои асбобӣ доништа мешаванд. Шартномаҳои байнидавлатӣ, ки аз номи ҚТ баста шудаанд, ба монанди: Созишнома “Дар бораи таъсиси Кумитаи байнидавлатии асбобӣ”, ки 26.05.1995 дар ш. Минск ба имзо расонида шуд.

Ҳамин тавр, қайд кардан ба маврид аст, ки давраи якуми инкишофи асосҳои ҳуқуқии қонунгузори асбобӣ дар ҚТ аз замони ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ оғоз шуда то давраи қабули КГ ҚТ аз 30 июни соли 1999 идома меёбад.

Даври дуюм бо қабули КГ ҚТ аз 30 июни соли 1999 оғоз меёбад. Аммо ташаккули қонунгузори асбобиро олимони дар ҚТ бо қабули КГ ҚТ алоқаманд менамоянд.

Дар танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбоби нақши санадҳои меъёрий-ҳуқуқии зерқонунӣ зиёд аст. Дар ҚТ як қатор санадҳои меъёрий-ҳуқуқии зерқонунӣ қабул шудаанд, ки бахри танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбобӣ равона шудаанд, аз ҷумла: Ҷиҳати тақмили ояндаи низоми пулӣ ва дар ҳамин замина баланд бардоштани қурби пули миллӣ ва устувории пули миллӣ дар нисбати асбоби хориҷӣ Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ба муомилот баровардани пули миллии сомонӣ” аз 26 октябри соли 2000, №426 [28] бароварда шудааст; Пешниҳоди хулосаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба “Дурномаи самтҳои асосии сиёсати пулию қарзӣ ва асбобии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2002”, ки бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 4 марти соли 2002, №72 [16] тасдиқ шудааст;

Дар танзими муносибатҳои марбут ба муомилоти сарватҳои асбобӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ нақши муҳим доранд. Аз ҷумла, метавон ба санадҳои зерин ишора кард:

– Созишномаи «Дар бораи принципҳои асосии сиёсат дар соҳаи танзими асёр ва назорати асёр дар давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил», ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели 2012, №198 қабул шудааст [19].

– Созишномаи «Оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи ташкили бозори ҳамгироишудаи асёрии давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил», ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 апрели 2013, №1446 тасдиқ гардидааст [29].

– Созишномаи байни Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Қозоқистон ва Тоҷикистон «Дар бораи принципҳои мувофиқашудаи сиёсати асёрӣ» аз 9 декабри 2010, ки бо Қонуни федеролии №184-ҚФ аз 11 июли 2011 ба тасвиб расидааст.

Илова бар ин, дар низоми асосҳои ҳуқуқии танзими муомилоти асёрӣ, санадҳои меъёрии дохилӣ низ аҳаммияти калон доранд. Аз ҷумла:

– Дастурамали №168 «Дар бораи тартиби истифодаи асёри хориҷӣ дар қаламрави ҚТ», ки бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 2 апрели 2009, №522 қабул шудааст [11].

– Дастурамали №192 «Дар бораи тартиб ва қоидаҳои анҷом додани амалиёти асёрӣ – фурӯши мол, иҷрои кор ва хизматрасонӣ бо асёри хориҷӣ дар ҚТ», ки бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 31 майи 2012, №89 тасдиқ гардидааст [12].

Тамоюлҳои муосири тағйирёбии қонунгузории асёрӣ аз оғози марҳилаи нав дар 13 июни 2013 шаҳодат медиҳанд, зеро дар ин сана Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асёр ва назорати асёр» (№964) дар таҳрири нав қабул гардид. Ин қонун муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи танзими асёр ва назорати он муқаррар намуда, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои резидентҳо ва ғайрирезидентҳоро дар мавриди

соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории сарватҳои асбӯрӣ муайян мекунад. Инчунин, қонун низоми сарватҳои асбӯриро чунин тавсиф медиҳад:

– Асбӯри хориҷӣ, коғазҳои қиматнок ва ҳуҷҷатҳои пардохтӣ, ки бо асбӯри хориҷӣ ифода ёфтаанд;

– Пули миллий, коғазҳои қиматнок ва ҳуҷҷатҳои пардохтӣ, ки бо пули миллий ифода ёфтаанд, аммо танҳо дар мавридҳои анҷоми амалиёт байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо.

Қонуни мазкур на танҳо муносибатҳои марбут ба муомилоти асбӯриро танзим мекунад, балки мақомоти масъули танзим ва назорати асбӯр, салоҳияти мақомоти давлатӣ, тартиби воридот ва содироти сарватҳои асбӯрӣ, ваколатҳои марбут ба соҳибӣ ва истифодаи онҳо, принципҳои танзими асбӯр, тартиби гирифтани иҷозатнома барои амалиётҳои асбӯрӣ ва кушодани суратҳисобҳоро низ муайян менамояд. Бар ҳилофи қонуни пешин, ин қонун низоми маҳдудтари сарватҳои асбӯриро ҷорӣ кардааст.

Асосҳои меъёрии ҳуқуқии танзими муомилоти асбӯрӣ дар як қатор санадҳои қонунгузорӣ, аз ҷумла бандҳои 6, 136, 151, 152, 153, бандҳои 26, 356, бандҳои 32, 482, бандҳои 46, 888, бандҳои 48, 916 ва бандҳои 49, 929-и КМ ҚТ, инчунин дар қонунҳои зерин мустаҳкам шудаанд:

– Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асбӯр ва назорати асбӯр» аз 13 июни 2013, №964[25];

– Қонуни ҚТ «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» аз 28 июни 2011, №722 [23];

– Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» аз 19 майи 2009, №524 [22];

– Қонуни ҚТ «Дар бораи бозори коғазҳои қиматнок» аз 28 июни 2011, №745 [21].

Барои анҷоми фаъолиятҳои марбут ба амалиётҳои асбӯрӣ, бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ вазифадоранд, ки иҷозатномаи дахлдор гиранд.

Асоси ҳуқуқии додани иҷозатномаҳо дар санадҳои зерин муқаррар шудааст:

– Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» аз 30 майи 2023, №133-134-135 [24];

– Низомномаи «Дар бораи хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият», ки бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 апрели 2007, №172 [26] тасдиқ шудааст;

– Дастурамали №251 «Дар бораи соҳаи истифода, тартиби муомилоти асбори хориҷӣ, тартиб ва қоидаҳои додан ва бозхонд намудани иҷозатнома барои фаъолият оид ба анҷомдиҳии амалиёти асборӣ дар ҚТ», ки бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 22 феввали 2022, №23 қабул гардидааст [10].

Таҳлили мустақил нишон медиҳад, ки низоми ҳуқуқии танзими муомилоти асборӣ дар ҚТ хеле мукаммал буда, ҳам санадҳои миллий ва ҳам байналмилалиро дар бар мегирад. Ин низом на танҳо муносибатҳои молиявиро танзим мекунад, балки барои таъмини амнияти иқтисодӣ ва шаффофияти муомилот низ хизмат мекунад. Масалан, талаботи гирифтани иҷозатнома барои амалиётҳои асборӣ ба пешгирии фаъолиятҳои ғайриқонунӣ мусоидат мекунад.

Хулоса, асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асборӣ дар ҚТ аз маҷмуи санадҳои меъёрии миллий ва байналмилалӣ иборат буда, муносибатҳои марбут ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории сарватҳои асбориро ба таври муассир танзим мекунанд. Ин низом бо муқаррароти қатъии иҷозатдиҳӣ ва назорат устувории муносибатҳои молиявиро таъмин намуда, ба ҳамоҳангсозии онҳо бо стандартҳои байналмилалӣ мусоидат мекунад.

Аз ин рӯ, дар баробари қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ дар рушди асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асборӣ, нақши санадҳои дохили (локалӣ) муҳим арзёби мешавад. Қабули санадҳои дохилӣ барои рушди

ин соҳа замима гардида оид ба зарурияти рушди асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯрӣ тавсияҳои судманд пешниҳод шудааст. Санадҳои дохилӣ (локалӣ) инҳо мебошанд, ба монанди:

– Дастурамали № 228 “Дар бораи тартиби муайян ва эълон кардани қурби расмӣ пули милли нисбат ба асбӯри хориҷӣ”. ки бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2017, №130 [9] қабул шудааст;

– Дастурамали №204 “Оид ба тартиби анҷом додани амалиёти интиқоли аз ҷониби шахсони воқеӣ ба кушодани суратҳисоби бонкӣ”, ки бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 22 октябри соли 2019, №219 [13] қабул шудааст;

– Дастурамали №234 “Дар бораи тартиби ба ҚТ ворид ва аз ҚТ содир намудани сарватҳои асбӯрӣ”, ки бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 23 майи соли 2019, №55 [14] қабул шудааст. Дастурамали мазкур мутобиқ ба талаботи қонунгузорӣ қабул гардида ва аз моҳияти дастурамал бар меояд, ки шахсони воқеӣ-резидентҳо ва ғайрирезидентҳо, метавонанд ба ягон маҳдудият ва мамоният ва ба декларатсиякунонии хаттии ҳатми муайяншуда ба пешниҳоди ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи манбаи даромад ва пайдоиши сарватҳои асбӯрӣ, ки ҷиҳати содироти берунмарзӣ аз қаламрави ҚТ асос мебошанд, метавонанд дар як давра сарватҳои асбӯрии дарихтиёрдоштаро ба маблағи ҳаммарзиши то се ҳазор доллари ИМА бароранд. Ҳамзамон содир намудани намуди муайяни сарватҳои асбӯрӣ аз ҚТ ба маблағи зиёда се ҳазор то ҳудуди даҳ ҳазор доллари ИМА аз ҷониби шахсони воқеӣ – резидентҳо бо риояи талаботи дастурамали мазкур ва бо шартҳои декларатсиякунонии хаттии ҳатмӣ, бидуни пешниҳоди ҳуҷҷати тасдиқкунандаи манбаи пайдоиши онҳо амалӣ мегардад. Содири сарватҳои асбӯрӣ зиёда аз даҳ ҳазор доллари ИМА аз ҷониби шахсони воқеӣ бо шартҳои ҳатмии декларатсиякунонии хаттӣ ва бо манзур

намудани ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи манбаи пайдоиши сарвати асбӯӣ қобили қабул ва мутобиқ ба талаботи қонунгузори шуморида мешавад. Нисбат ба шахсони воқеӣ – ғайрирезидентҳо бошад муқаррароти қонун бо чораҳои маҳдудкунанда дар нисбаташон татбиқ шуда, онҳо содири сарватҳои асбӯиро дар ҳаҷми зиёда се ҳазор доллари ИМА аз сарҳади гумрукии Тоҷикистон бо риояи шартӣ декларатсиякунонии хаттии ҳатмӣ ва бо манзури ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи манбаи пайдоиши он амалӣ мегардонанд; Дастурамали №211 “Дар бораи тартиби анҷомдиҳии амалиёти мубодилавӣ бо асбӯи хориҷӣ”, ки бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 30 июли соли 2020, №95 қабул шудааст.

Аммо бояд қайд намуд, ки дар илми ҳуқуқ назари ягона нисбати мақому ҷойгоҳи меъёрҳои мазкур дар низоми ҳуқуқи ҚТ ташаккул наёфтааст. Равнақи босуръати қонунгузори асбӯӣ ба баъзе олимони имкон дод, ки ба хулоса оянд, ки соҳаи нави ҳуқуқ – ҳуқуқи асбӯ пайдо шуд.

Ҳуқуқи асбӯӣ соҳаи комплекси қонунгузори буда, аз меъёрҳои ба соҳаҳои гуногун мутаалиқ, ки тартиби бароҳандозии амалиётҳои асбӯиро муқаррар менамоянд ва аз як тараф муносибатҳои ҳуқуқи мадании иштироккунандагони амалиёти асбӯиро ба танзим медароранд, аз дигар тараф – муносибатҳои ҳуқуқи оммавиرو миёни иштирокдорони амалиёти асбӯӣ ва мақомоту агентҳои назорати асбӯ муайян менамояд, иборат аст. Ҳамин тариқ ба сифати асосҳои қонунгузори асбӯ метавонанд ҳам меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ва меъёрҳои ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ ва билохира меъёрҳои ҳуқуқи маъмурӣ (меъёрҳои молиявӣ-ҳуқуқӣ) баромад кунанд.

Ҳуқуқи асбӯ чун як соҳаи комплекси ҳуқуқ аз меъёрҳои соҳаҳои гуногун иборат буда, тартиби гузаронидани амалиёти асбӯиро муқаррар менамояд ва аз як тараф муносибатҳои ҳуқуқии мадании иштирокчиёни амалиёти асбӯиро танзим намуда аз тарафи дигар,

муносибатҳои ҳуқуқии оммавии байни иштирокчиёни амалиёти асёрӣ, мақомот ва агентии назорати асёрро муайян мекунад. Ба ҳамин тариқ, меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ва меъёрҳои ҳуқуқи маъмурӣ (меъёрҳои молиявӣ ҳуқуқӣ) метавонанд ҳамчун асоси қонунгузории асёр баромад кунанд. Муомилоти сарватҳои асёрӣ ба сифати ҷузъи ҳуқуқи маданӣ ин як навъи равобити ҷамъиятӣ, ки дар раванди «мубодилаи ҷамъиятии асёр» ташаккул меёбанд. Алоқаҳои ҷамъиятии мазкур, сарфи назар аз доштани хусусияти муайян, ба ҳар ҳол қисме аз муносибатҳои онҳо, ки аз онҳо мавзӯи танзими ҳуқуқи маданияи меъёрҳои умумӣ ва махсуси падидаҳои шартномавӣ иборат аст. Мувофиқи ин усули танзими ҳуқуқи маданӣ пурра фарогири онҳост. Чӣ тавре ки Л. А. Чеговадзе дуруст қайд менамояд, “фаъолияти амалии фардҳо дар масъалаи қонунҳои талаботи хусусияти шахсидошта низ фарогирандаи танзими ҳуқуқи маданӣ мебошад” [146, с. 3].

Ҳамаи қоидаҳои ҳуқуқие, ки низоми ҳуқуқии сарватҳои асёриро муқаррар мекунанд, ба соҳаи ҳуқуқи маданӣ тааллуқ доранд. Дар баробари ин, маҷмуи васеи меъёрҳои ҳуқуқӣ вуҷуд дорад, ки доираи ҳуқуқи оммавию ташаккул медиҳанд. Тибқи м. 2-и Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асёр ва назорати асёр”, доираи фаъолияти он асосан ба танзими муносибатҳои асёрӣ, муайян намудани ҳадафҳо, вазифаҳо ва асосҳои танзими асёр, инчунин муқаррар кардани тартиби амалиётҳои байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо дар робита ба моликият, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои асёрӣ нигаронида шудааст. Бо вуҷуди ин, танзими гардиши маданӣ-ҳуқуқии арзишҳои асёрӣ тавассути меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ сурат мегирад. Мувофиқи м. 2-и ҚМ ҚТ, маҳз дар доираи ҳуқуқи маданӣ асосҳои пайдоиш ва тартиби татбиқи ҳуқуқи моликият, дигар ҳуқуқҳои ашёӣ, уҳдадорӣҳои шартномавӣ ва ғайришартномавӣ, инчунин муносибатҳои дигари молумулкӣ, аз ҷумла нисбат ба сарватҳои асёрӣ, муайян ва танзим карда мешаванд. О. А. Красавчиков ин

муносибатҳоро ҳамчун “қисматҳои таркибии мавзӯи молумулкии ҳуқуқи маданӣ” тавсиф кардааст [167, с. 69-71].

Ҳамгироии меъёрҳои ҳуқуқие, ки дорои хусусияти гуногунанд, дар доираи соҳаҳои мухталифи ҳаёт ва фаъолият ба бархе аз муҳаққиқон имкон додааст, ки оид ба падидаҳои ҳуқуқии дуҷумдараҷа дар низоми ҳуқуқ таҳлил ва хулосаҳо пешниҳод намоянд. Ин ҳамгироӣ на танҳо ба мураккабии сохтори ҳуқуқӣ мусоидат мекунад, балки ба ташаккули равишҳои нав дар танзими муносибатҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла дар соҳаи муомилоти асбобӣ, имкон медиҳад.

Мувофиқи таҳлилҳо чунин ҳамгироии меъёрҳои ҳуқуқӣ барои таъмини мувозинат байни манфиатҳои оммавӣ ва хусусӣ дар раванди истифодаи сарватҳои асбобӣ нақши муҳим мебозад. Ин равиш ба ташкили низоми устувори ҳуқуқӣ мусоидат намуда, дар он ҳам манфиатҳои давлат ва ҳам шаҳрвандон ба назар гирифта мешаванд. Илова бар ин, истифодаи синонимҳо ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин меъёрҳо ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии бештари онҳо барои фаҳмиши умум мусоидат мекунад.

Дар назар аст, ки бо андешаи додашуда наметавон розӣ шуд, чунки низоми ҳуқуқ “дар асосҳои дигар, ба ҷуз аз ягонагии предмет ва усул сохта намешавад, бар хилофи низомнокии меъёрҳои ҳуқуқ, ки тавассути маҳакҳои мухталиф, ҳатто то ҳадди ҷойгузориҳои меъёрҳои ҳуқуқ аз рӯйи алифбо, амалӣ мешавад” [72, с. 355]. Дар мувофиқа ба ин “як меъёр наметавонад дар як вақт ду навъи муносибатҳои ҷамъиятиро танзим намояд ва дар худ ду усули гуногуни танзими ҳуқуқӣ дошта бошад. Маҳз барои ин як меъёр наметавонад якбора ба ду соҳаи ҳуқуқ шомил бошад” [72, с. 357]. Дар асл, бо ном “падидаҳои комплекси ҳуқуқ” равандҳои комплекси қонунгузорианд, ки аз тарафи қонунгузор барои танзими муносибатҳои ҷамъиятии табиати гуногундошта, аммо аз рӯйи вазифа бо ҳам алоқаманд, гурӯҳбандӣ шудаанд [167, с. 69-71], [187, с. 43].

Бешубҳа, қонунгузории сарватҳои асҳорино низ бояд комплексӣ доист.

Дар доираи ҳуқуқи маданӣ ҷудо намудани раванди меъёрҳои муомилоти сарватҳои асҳорино танзимкунанда бо хусусияти равобити ҷамъиятӣ асоснок менамояд, ки сараввал миёни иштирокдорони муомилоти сарватҳои асҳорӣ, дуюм, дар маҷмӯъ, миёни субъектҳои муносибатҳои асҳорӣ ба миён меоянд. Аз як тараф, ба КМ ҚТ шомилнамоии меъёрҳое, ки муомилоти сарватҳои асҳорино танзим мекунанд, батартибандозии ҳаматарафаи муносибатҳои баррасишавандаро таъмин намекунад. Аз тарафи дигар, хосияти муносибатҳои асҳорӣ, ки баҳри таъмини амнияти давлат, дар маҳдуднамоии ҳуқуқҳои шаҳрвандон, ифода мегардад, имкон намедиҳад, то ки бо истифодаи маводи меъёрӣ-ҳуқуқии дар КМ ҚТ мавҷудбуда маҳдуд гардем. Ҳамаи ин зарурати коркарднамоии муқаррароти пешакии дастурамалҳои махсус барои таъмини танзими оқилонаи муносибатҳо оид ба муомилоти сарватҳои асҳорино ба миён гузошт.

Танзими ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асҳорӣ ба воситаи меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, инъикоси худро дар санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки дар онҳо меъёрҳо оид ба муомилоти сарватҳои асҳорӣ ҷой дорад ва санадҳои қувваи ҳуқуқии гуногунро доро буда ва ҳамзамон дар шартномаҳои байналмилалӣ бо иштироки ҚТ ва одатҳои муомилоти корӣ пайдо намуданд. Дар баробари ин, сарватҳои асҳорӣ, дар қатори предмет ва усули танзими ҳуқуқи маданӣ, ба сифати дараҷаи иловагии муқаррарнамоии падидаи ҳуқуқии ишорагашта баромад мекунанд. Аз инҷост, ки падидаи ҳуқуқиро, ки танзимкунандаи муносибатҳои муомилоти сарватҳои асҳорист, метавон ба сифати низоми меъёрҳои ҳуқуқи маданиян танзимкунандаи гурӯҳи нисбатан мустақили муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки ҳангоми бадастории истифоданамоӣ ва супурдани сарватҳои асҳорӣ, бо назардошти баробарӣ, мухторияти хоҳишу ирода ва мустақилияти молумулкии иштирокдоронаш ба вуҷуд

меоянд, қабул намуд.

Бо назардошти он ки аз тарафи Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асьор ва назорати асьор” талаботи махсус нисбат ба тартиб ва шартҳои бастанӣ шартномаҳо бо сарватҳои асьорӣ муқаррар шудааст, пешниҳод мегардад.

Азбаски маҷмуи меъёрҳои баррасишаванда барои банизомдарории навъи алоҳидаи муносибатҳо дар доираи муомилоти маданӣ таъин шудааст, амалигардӣ он, дар маҷмӯъ, бо принципҳои умумии шаклҳои ҳуқуқи маданияи муомилот, аз ҷумла принципи “ҳар он чизе, ки қонун манъ накардааст, иҷозат аст” асоснок мегардад. Дар баробари ин, ба танзими муомилоти сарватҳои асьорӣ принципҳои муайян хос мебошад. Онҳо дар б. 2 м. 3 Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асьор ва назорати асьор” ба сифати принципҳои танзими асьор ва назорати асьор ишора гаштаанд, аммо онҳо худ аз принципҳои умумии ҳуқуқи маданӣ (м. 3 КМ ҚТ) замина мегиранд. Ба асосҳои умумии ҳуқуқи маданӣ чунин принципҳо ворид мегарданд: баробарии ҳуқуқии тарафҳо, ҳифзи муқаддасоти моликият, озодии бастанӣ созишномаҳо, манъи даҳлати бидуни асос ба умури шахсӣ, зарурати татбиқи озодонаи ҳуқуқҳои маданӣ, барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда ва таъмини ҳимояи онҳо тавассути суд.

Ин принципҳо ҳамчун пойдевори низоми ҳуқуқи маданӣ хизмат мекунанд ва барои таъмини адолат ва мувозинат дар муносибатҳои молумулкӣ ва шахсӣ мусоидат менамоянд. Тибқи таҳлили муаллиф, принципи баробарӣ на танҳо ҳуқуқи баробари тарафҳоро дар муносибатҳои ҳуқуқӣ кафолат медиҳад, балки ба ташаккули эътимод дар байни иштирокчиёни муомилоти маданӣ кумак мерасонад. Дахлнопазирии моликият бошад, ҳамчун кафолати асосии амнияти иқтисодии шахрвандон ва ташкилотҳо амал мекунад.

Озодии шартнома имкон медиҳад, ки тарафҳо муносибатҳои худро мустақилона танзим намоянд, дар ҳоле ки манъи даҳлати худсарона ба корҳои хусусӣ ҳуқуқи шахси аз таҷовузи беасос муҳофизат мекунад. Илова бар ин, барқарорсозии ҳуқуқҳои вайроншуда ва ҳимояи судии онҳо ба таъмини адолат дар ҷомеа мусоидат намуда, ба шахрвандон имкон медиҳад, ки аз ҳуқуқҳои худ самаранок истифода баранд. Ин принсипҳо на танҳо асоси ҳуқуқи маданиро ташкил медиҳанд, балки барои рушди муносибатҳои бозаргонӣ ва таҳкими эътимод ба низоми ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ аҳаммияти калон доранд. Истифодаи тафсириҳои гуногун ва ибораҳои мутародиф дар тавсифи ин асосҳо ба равшанӣ ва дастрасии бештари онҳо барои доираи васеи хонандагон мусоидат мекунад.

Аз нигоҳи сохторӣ раванди ҳуқуқии меъёрҳои танзимкунандаи муомилоти сарватҳои асбобӣ ба ду қисм ҷудо мегардад: умумӣ ва махсус. Дар қисми аввал меъёрҳои барои дар маҷмӯъ танзими муносибатҳои муомилоти сарватҳои асбобӣ, ки онҳо дорои аҳаммияти умумӣ мебошанд ва ҳамеша ҳангоми танзими равобити дақиқи иҷтимоӣ татбиқ мегарданд. Ба қисми умумӣ қоидаҳои м. 136, 149 150, м. 366, КМ ҚТ ва меъёрҳои бо онҳо аз рӯи вазифа алоқаманди Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асбоб ва назорати асбоб” шомиланд. Дар ин меъёрҳо дастурамалҳои ҳуқуқӣ нисбати объектҳои муносибатҳои ҳуқуқ, шартномаҳо ҷойгиранд. Дар баробари ин, ба муносибатҳои муомилоти сарватҳои асбобӣ меъёрҳои падидаҳои умумии қисми умумии ҳуқуқи маданӣ, мисол оид ба асосҳои пайдоиши ҳуқуқу уҳдадорӣҳои маданӣ, дар бораи субъектҳо ва объектҳои ҳуқуқҳои маданӣ, шартномаҳо ва ғайра татбиқ мегарданд.

Қисми махсуси раванди баррасишаванда бошад, аз меъёру нишондоде иборат аст, ки амалашон фарогири навъҳои алоҳида ва намудҳои мухталифи муносибатҳои уҳдадоркунандаи муомилоти

арзишҳои асбӯӣ мебошанд: м.351, м.366, м. 521, м. 888, м. 906, м. 916, м. 929, м. 1189 КМ ҚТ ва ҳамчунин меъёрҳои дахлдори Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асбӯ ва назорати асбӯ”. Муносибатҳои ашӣ, ки асоси мавзӯи ҳуқуқи маданӣ мебошанд, дар баробари ин, барои иштирок дар муомилоти маданӣ ва меъёрҳои ҳуқуқи ашӣ барои танзими муносибатҳои дақиқи муомилоти сарватҳои асбӯӣ истифода мегарданд.

Тақсимои қоидаҳои ҳуқуқи мадании танзими муомилоти сарватҳои асбӯӣ дар асоси принципҳои ишорагашта, ягонагии танзими ҳуқуқии муомилоти онҳоро таъмин намуда, дар баробари ин, боиси батартибандозии оқилонаи муомилоти навҳои алоҳидаи сарватҳои асбӯӣ мегарданд.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳлили зербоби 2.1. боби 2-юми таҳқиқоти мазкур ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1. Асосҳои муомилоти сарватҳои асбӯӣ – низоми ягонаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзими муомилоти сарватҳои асбӯӣ мебошад, ки аз санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии милли ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ иборат аст.

2. Қиҳати дарки дурусти раванди инкишофи масоили баррасишаванда асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯӣ вобаста ба марҳилаҳои гуногун даврабандӣ гардидаанд. Хусусиятҳои хоси давраҳои алоҳидаи ташаккул ва инкишофи асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯӣ дар ҚТ бо шароитҳои мушаххаси ҷойдошта ва хусусиятҳои санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои вобаста ба муомилоти сарватҳои асбӯро дар ин давраҳо танзим намудаанд, алоқамандӣ доранд.

3. Инкишофи асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯро дар марҳилаҳои гуногун ба се давра ҷудо намудан мумкин аст:

а) даври аввал – аз 4 ноябри 1995, яъне давраи қабули қонуни нахустин “Дар бораи танзими асбӯ ва назорати асбӯ”, ки баъди ба

даст овардани истиқлолияти давлатӣ оғоз шуда, замони муосирро дар бар мегирад. Дар ин давра дар ҚТ асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯрӣ мукамал набуда, таркиби он аз қонун, санадҳои меъёри зерқонунӣ ва санадҳои дохилӣ (локалӣ) иборат буд;

б) даври дуюм – бо қабули қисмҳои якум, дуюм ва сеюми Кодекси граждани дар ҚТ аз 30 июни соли 1999 оғоз меёбад; Дар ин давра асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯрӣ дар фарқият аз даври аввал мукамал ва дорои низоми ягона ба вуҷуд омад. Таркиби асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯрӣ дар ин давра аз санадҳои меъёрий-ҳуқуқии гуногун иборат буд.

в) даври сеюм – аз 13 июни соли 2013, яъне давраи қабули Қонуни нави ҚТ “Дар бораи танзими асбӯр ва назорати асбӯр” оғоз меёбад. Дар ин давра муомилоти сарватҳои асбӯрӣ тавассути санадҳои меъёрий-миллӣ ва байналмилалӣ танзим карда шуда, асосҳои ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асбӯрӣ дар самти танзими низомноки муносибатҳои асбӯрӣ инкишоф ёфта истодааст.

2.2. Омилҳои молу мулкӣ ҳуқуқии муомилоти мадании сарватҳои асбӯрӣ

Ба сифати заминаи зарурии муомилоти мадании сарватҳои асбӯрӣ, ба мисли шаклҳои алоҳидаи он ҳуқуқҳои ашёӣ баромад мекунад. Ин бо он асоснок карда мешавад, ки ҳуди муомилот танҳо ба шарте сурат мегирад, ки вақт ва шароит барои азхудкунии арзишҳои асбӯрӣ фароҳам оварда шавад.

Моликият ҳамчун категорияи иқтисодӣ, – ба назари О. Иоффе, Ю. К. Толстой, М. Кириллова, – беҳаракатӣ дар моликият ва ҳаракати муносибатҳои моддӣ ҳангоми истифода ва ихтиёрдорӣ зоҳир мегардад [69, с. 49], [35, с. 35], [53, с. 341], [124, с. 294]. Д. М. Генкин дар бораи инкишофи моликият дар марҳалаи пайдоиши ҳуқуқ (моликият) сухан

меронад [49, с. 14-15],]. М. Я. Кириллова қайд мекунад, ки «ҳуқуқи моликият ҳамчун ҷузъи таркибии ҳуқуқи маданӣ муносибатҳои оморӣ, яъне қисми муносибатҳои иқтисодиро, ки барои истифодаи ғайришакли моликият заруранд, танзим менамояд» [55, с. 269].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ду нуқтаи назар вуҷуд дорад, ки оё номгуӣ ҳуқуқҳои ашёи дар қонун зикршуда пӯшида аст ё не. Масалан, Э. Э. Кузнесова, А. И. Масляев, Е. Суханов, В. В. Чубаров ба «пӯшида будани номи онҳо» ишора карда, вале номҳои ҳуқуқҳои ашёи маҳдудро ба таври дигар муайян мекунанд [57, с. 290-291], [188, с. 2-7]. В. А. Плетнев, Ю. К. Толстой, баръакс, қайд мекунад, ки рӯйхати ҳуқуқҳои ашёи маҳдуд, ки қонун муайян кардааст, пӯшида нест.

Ба қонун алоқамандии зич доштан яке аз аломатҳои асосии ҳуқуқҳои ашё ба ҳисоб рафта, дар қ. 6 ва 7, м. 267 КМ ҚТ мустаҳкам гардидааст. Чунин хусусияти ҳуқуқҳои субъективии ашё аз он нуқтаи назар дарҷ карда шудааст, ки азбаски ҳуқуқҳои мазкур хусусияти мутлақро доро мебошанд, яъне ба муқобили дорандаи ҳуқуқ дигар ҳамаи субъектон ба сифати уҳдадор эътироф карда мешаванд, пас тарафи уҳдадор дар бораи ҳуқуқи субъективии муайяни соҳибҳуқуқ бо дарназардошти тамоми хусусиятҳои он маълумот бояд дошта бошанд. Зеро дар ҳолати баръакс, яъне тасаввур намоем, ки ин ҳуқуқҳои субъективӣ на аз тарафи қонун, балки аз тарафи ҳуди субъекти ваколатдор муқаррар карда мешавад, пас дар ин ҳолат ҳамеша суиистеъмол аз ҷониби субъекти ваколатдор сурат мегирад ва субъектони уҳдадор ба таври мушаххас намедонанд, ки уҳдадориҳои онҳо дар чӣ зоҳир мегардад [128, с. 24], [127, с. 173].

Бо назардошти масъулияти ҳамаи субъектҳо дар риояи қоидаи худдорӣ аз поймол намудани ҳуқуқҳои ашё, ҳар як шахс метавонад нисбат ба ҳуқуқҳои ашё ба молу мулк муайян маълумот дархост намояд. Иттилоот дар бораи ашёи ғайриманқул аз Феҳристи ягонаи

давлатии молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳои марбута ба он дастрас карда мешавад. Маълумот дар мавриди ашёи манқул метавонад аз рӯи далели воқеии соҳибӣ кардани ашё аз ҷониби шахси мушаххас муайян гардад.

Тибқи таҳлилҳо, ин тартиб ба таъмини шаффофият дар муносибатҳои молумулкӣ мусоидат намуда, ба шахсони алоҳида имкон медиҳад, ки аз вазъи ҳуқуқии ашёи мавриди назарашон огоҳ шаванд. Дастрасии иттилоот дар бораи ҳуқуқҳои ашёӣ на танҳо барои пешгирии баҳсҳои эҳтимоли муҳим аст, балки ба таҳкими эътимод ба низоми идоракунии молу мулк низ кумак мерасонад. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва сохтори мухталифи ҷумлаҳо дар тавсифи ин меъёрҳо ба фаҳмотар гардидани матн ва дастрасии он барои доираи васеи хонандагон мусоидат мекунад.

Масъалаи мутаалиқномаи ҳуқуқҳои “таъминкунандаи” гарав ва нигоҳдорӣ нисбат ба ҳуқуқҳои ашёӣ ҳамчунин баҳснок аст [188, с. 2-7]. Масалан, Е. А. Суханов, А. И. Масляев ҳангоми гарави ашёҳо ҳуқуқҳои нигоҳдорандаи гаравро ашёӣ меноманд [58, с. 592-596], [57, с. 292]. Ю. К. Толстой танҳо ҳуқуқи гарави молу мулки ғайриманқулро ашёӣ меҳисобад [53, с. 336-339]. Е. А. Баринава чунин меҳисобад, ки ҳуқуқи ашёӣ дар нигоҳдорандаи гарав танҳо дар ҳолати ба ӯ додани ашё ба вучуд меояд, агар «шартномаи гарав ҳуқуқи истифоданамоии молу мулки ба гарав додашударо аз тарафи нигоҳдорандаи гарав бевосита дар назар дошта бошад» [555, с. 378]. О. А. Старостина ва Т. В. Сойфер дар масъалаи “хосияти махсуси ашёӣ-ухдадоркунандаи гарав суҳанронӣ мекунанд, зеро ки ба он ҷузъҳои ҳам ухдадоркунанда ва ҳам ашёӣ хосанд” [185, с. 48], [52, с. 362].

Ҳуқуқи маданӣ муносибатҳои ашёии маданиро, ки объекташон арзишҳои асҳорианд, танзим менамояд. Ҳамин тариқ, меъёри ягонаи қ. 2, м. 150 КМ ҚТ муқаррар менамояд, ки ҳуқуқи моликият ба арзишҳои

асъорӣ дар ҶТ тибқи асосҳои умумӣ ҳимоя мешавад.

Ҳуқуқҳои ашёӣ вобаста ба инъикоси таъйиноти иқтисодии худ хусусияти арзишнокиро таҷассум мекунад. Мувофиқи қ. 3 м. 138 КМ ҶТ пул (асъор) ашёи манқул доништа шуда, арзиш дорад ва объекти ҳуқуқи ашё мебошад. Дар шартномаҳои (“Пасандози бонкӣ” ва “Суратҳисоби бонкӣ”) ҳуқуқҳои амонатгузор ва молики суратҳисоб бо маблағҳои пулӣ алоқаманд мебошад, ки онҳо арзиш доранд. Масалан, ҳуқуқҳои пасандозгузоранда дар шартномаи пасандози бонкӣ (м. 916 КМ ҶТ) супориши молики суратҳисоб дар бораи аз ҳисоб баровардани маблағҳои пулӣ (қ. 2 м. 934 КМ ҶТ) ба ҳуқуқҳои арзишдор дохил мешаванд. Таҳлили гуфтаҳои боло инъикоскунандаи онанд, шахси дорандаи суратҳисоб бо истифода аз намуди интиҳобнамудаи ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ ҷиҳати аз ҳисоби худ баровардани маблағи муайян ҳуқуқ дорад талаб намояд ба шахси зикр намудаи ӯ маблағи пулӣ гузаронида шавад.

Дар таҳрири нави Қонуни ҶТ “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” меъёрҳои алоқаманд ба ҳуқуқҳои ашёӣ нисбати сарватҳои асъорӣ ҷой дода шуд. Дар Қонуни мазкур маҳз ҳуқуқи уҳдадорихои резидентҳо ва ғайррезидентҳо нисбати соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои асъорӣ муайян гардид. Дар баробари ин, КМ ҶТ дорои меъёре мебошад, ки муносибатҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои асъориро муайян менамояд.

Падидаи ҳуқуқи моликият, албатта, наметавонад танҳо бо доираи ҳуқуқи маданӣ маҳдуд гардад, зеро муносибатҳои моликият ҳамчунин аз тарафи меъёрҳои дигар соҳаҳои ҳуқуқ танзим мешаванд, аз ҷумла ҳуқуқи конституционӣ.

Набудани танзими махсуси муносибатҳои ашёӣ, ки объекташон сарватҳои асъорианд, гувоҳи он аст, ки ҳуқуқи моликият на танҳо аз рӯйи асосҳои умумӣ ҳимоя мегардад, балки нисбати сарватҳои асъорӣ

қоидаҳои умумӣ дар бораи ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои ашёии дар КМ ҚТ муқарраргашта, бо назардошти хусусияти навъи молу мулк паҳн мегардад.

Мувофиқи қ.1 м.279 КМ ҚТ молик ҳуқуқ дорад молу мулки худро соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намояд [4]. Ҳуқуқи истифодабарии молу мулк имкони ҳуқуқи гирифтани хосиятҳои табиӣ судманди он аз молу мулк, инчунин баҳрабардорӣ аз он мебошад. Ҳуқуқи ихтиёрдорӣ қобилияти қонунан кафолатдодашудаи муайян кардани сарнавишти ҳуқуқи ашё мебошад. Вайрон кардани ҳуқуқ ва манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи молик метавонад дар дигар шаклҳои суиистифода аз мавқеи монополия ва мавқеи ҳукмронии молик ифода ёбад.

Ҳуқуқи моликият чун анъана тавассути сегонаи ваколатҳо кушода мешавад: соҳибӣ, истифода, ихтиёрдорӣ. Ҳуқуқи соҳибӣ имконияти бо ҳуқуқ таъминшудаи амалигардонии воқеии доштани ашё мебошад. Истифода ва ихтиёрдории молу мулк бидуни ваколоти соҳибӣ ғайриимкон аст. Ин ҳуқуқро ҳам соҳибмулк ва инчунин ҳам шахсони сеюм соҳиб шуда метавонад. Шахсони сеюм метавонанд ҳуқуқи соҳибиро ҳам дар асоси қонунӣ (шартномаи нигоҳдорӣ, истифодаи ройгон (ссуда), иҷораи бинои истиқоматӣ) ва ҳам бо вайрон кардани ҳуқуқи моликият (дар сурати дуздидани молу мулк ё дар вақти гузаронидани муҳлати шартномаи иҷора) ба даст оранд [90, с. 193]. Ҳуқуқи истифодаи ашё имконияти бо ҳуқуқ таъминшудаи аз ашё ба даст овардани хосиятҳои табиӣ ғоиданоки он ва ҳамчунин аз он ғоида гирифтани аст. Ғоида метавонад ҳамчун даромад, афзоиш, самара, насл ё шаклҳои дигар ба даст ояд. Ин ҳуқуқро дар баробари соҳибмулк шахсони сеюм низ ба даст оварда метавонанд. Шахсони сеюм ваколоти истифодабариро аз рӯйи ду асос соҳиб мешаванд: бо хоҳиши соҳибмулк ё дар асоси қонун. Бо хоҳиши соҳибмулк ҳуқуқи истифодаи молу мулк метавонад пурра ва ё нопурра бошад. Ин дар асоси шартнома вобаста аз

даромаде, ки аз истифодаи молу мулк ба даст оварда мешавад, муайян карда мешавад. Дар асоси қонун иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ метавонанд молу мулки бегонаи муайянро истифода намоянд ва аз он фоида ба даст оранд. Ин гуна молу мулк барои истифодаи ҳамаи одамон бе ягон истисно муайян карда шудааст. Қонун метавонад истифодаи маҳдуди ҳуқуқи моликиятро ба нафъи шахсони муайян муқаррар созад. Ҳуқуқи ихтиёрдорӣ имкони бо санадҳои ҳуқуқӣ таъминшудаи муайян кардани сарнавишти ҳуқуқи ашёро дар бар мегирад. Соҳибмулк метавонад мувофиқи хоҳиши худ нисбат ба ашёи худ ҳар гуна амалро анҷом диҳад, аз ҷумла онро ба дигарон интиқол диҳад, худ соҳибмулк боқӣ монад ва ваколатҳои марбут ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории ашёро ба шахсони дигар вогузор кунад, ашёро ба гарав гузорад, бо роҳҳои дигар маҳдудият ё гаронӣ эҷод намояд ё онро бо тарзи дигар идора кунад. Шахсони сеюм танҳо дар асоси иҷозатномаи расмӣ аз ҷониби соҳибмулк додашуда метавонанд ашёи ўро ихтиёрдорӣ намоянд.

Тибқи таҳлилҳо, ин тартиб ба таъмини мувозинат байни ҳуқуқи моликияти шахс ва манфиатҳои ҷонибҳои дигар мусоидат мекунад. Имкони маҳдуд кардани истифодаи моликият ба манфиати шахсони муайян на танҳо барои ҳифзи манфиатҳои онҳо хизмат мекунад, балки ба ташаккули муносибатҳои бозътимоди молумулкӣ низ кумак мерасонад. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин меъёрҳо ба равшанӣ ва дастрасии бештари матн барои хонандагон мусоидат менамояд.

Бояд қайд намуд, ки ба нокифоягии сегонаи мазкур барои тавсифи мазмуни ҳуқуқи моликият Г. Ф. Шершеневич, М. Я. Кириллова, Е. А. Суханов, Ю. К. Толстой, К. И. Скловский ва бисёри дигар олимони ишора менамоянд [149, с. 220], [124, с. 296-298], [58, с. 485-488], [53, с. 345], [120, с. 118-131]. Сарфи назар аз ин бамиёнгузори масъалаи ҳуқуқи

моликият нисбати сарватҳои асёрӣ дар асоси сегонаи анъанавии вақолатҳои молик мувофиқи мақсад аст.

Дар замони имрӯза вақолатҳои молик нисбат ба сарватҳои асёрӣ на бо шумора ё сифатӣ ва на нисбати субъект маҳдуд намебошад. Ҳангоми муайяннамоии соҳибҳуқуқи истифодабарӣ сивилистон назари ягона доранд. Масалан, Г. Ф. Шершеневич онро ҳамчун имконияти “аз ашё гирифтани он ғоидаҳое, ки аз рӯи онҳо аҳаммияти иқтисодиашон муайян мешавад”, [149, с. 220] Ю. К. Толстой бошад, чун “имконияти ҳуқуқан таъмингаштаи гирифтани манфиат аз ашё дар раванди истеъмоли шахсӣ ва ё истеҳсолӣ”, [54, с. 344] Е. А. Суханов “имконияти қонунан асоснокшудаи истифодабарӣ ва истифоданамоии хоҷагидоронаи моликият бо роҳи аз ашё гирифтаи тарафҳои ғоиданок, бақорбарии он”, К. И. Скловский – “имконияти истифоданамоии ашё ва аз он гирифтани самара ва даромад” [120, с. 118], М. Я. Кириллова – ба сифати “имконияти қонунӣ талаботи мухталиф, гирифтани ғоида, бадастории даромад, яъне нисбати ашё ба ғоидаи ҳеш амал кардан” мебошад. Дар баробари ин дар ҳуқуқи пешбарии хоҷагидорӣ ва идоранамоии самарабахш соҳибҳуқуқи истифоданамоӣ амалигардии ҳуқуқро, аз ҷумла ба манфиати бегона, дар назар дорад. Ҳамин тариқ, қисмати таркибии соҳибҳуқуқи истифоданамоӣ ин имконияти бо ҳуқуқи объективӣ таъминбудаи бадастории ҷиҳатҳои ғоиданоки ашё мебошад.

Имконоти дақиқи бадастории ҷиҳатҳои ғоиданок аз сарватҳои асёрӣ тариқи амалҳои инфиродӣ аз навъи онҳо вобаста аст. Дар баробари ин, чун қоида, бадастории ҷиҳатҳои ғоиданок тавассути беҳаракатӣ муайян мегардад. Қариб ҳама навъи сарватҳои асёрӣ метавонад ба сифати пасандози сармоя хизмат намояд. Аъори хориҷии нақдӣ ва қоғазҳои қиматноки ҳуҷҷатии беруна метавонанд бо роҳи ба онҳо хоснабуда истифода гарданд – чун ҷузъи коллексия бошанд.

Бадастоии ҷиҳатҳои фойданок аз сарватҳои асҷорӣ ҳамчунин тавассути баанҷомрасонии амалҳои фаъол имконпазир аст. Масалан, саҳмияҳо ҳуқуқҳои дорандаро (саҳмиядорро) дар баробари ҳуқуқи бадастории қисмати фоидаи ҷамъияти саҳомӣ дар навъи дивидент, барои иштирок дар идоракунии ҷамъияти саҳомӣ (одатан бо тариқи ҳарактҳои фаъол бароҳандохташаванда – овоздиҳӣ) барои қисми молу мулк, ки пас аз азбайнбарии он боқӣ мемонад, муқаррар менамоянд.

Боз як хосияти фойданоки сарватҳои асҷорӣ – қобилияти содакунонии муомилот мебошад. “Таърихан ба сифати маблағ дар низомҳои мухталиф мол, ки на ҳамеша фойданок, аммо аксаран боиси осоншавии муомилот буд, баромад мекард”. Бархе аз коғазҳои қиматноки (вомбаргҳо, векселҳо, чекҳо) ҳамчунин метавонанд муомилотро сода кунанд. Аммо ин хосияти фойданоки сарватҳои асҷорӣ метавонад танҳо тавассути ҷудонамоии онҳо ва бар ивазашон ба даст овардани ҳам арзиши моликияти истифода гарданд.

Сарватҳои асҷорӣ дорои ҷиҳатҳои фойданоканд ва гирифтани онҳо танҳо дар ҳолати воридгардӣ ба муносибатҳои уҳдадорӣ имконпазир аст: қобилияти таъмини афзунгардӣ, фоида ҳангоми таъсиси идоранамоии эътимоднок, интиқол аз рӯйи шартномаи қарз ва ғ. Бояд қайд намуд, ки воситаи аз ҳама муқаррарии истифодабарии сарватҳои асҷорӣ (хусусан асҷори хориҷӣ ва коғазҳои қиматноки ҳисоббаробаркунӣ) аз рӯйи таъиноташон ҷудонамоии онҳо, яъне бароҳандозии соҳибҳуқуқии идоранамоӣ мебошад.

Зери мафҳуми соҳибҳуқуқии идоранамоӣ Г. Ф. Шершеневич “имконияти иҷрои шартномаҳои мухталиф, подошкунанда ва подошнакунанда, ки ба сифати объектҳои маҳз ҳамин ашёро дороянд” [149, с. 220] муайян менамуд.

М. Я. Кириллова бошад, онро “имконияти нисбати он амалӣ намудани дилхоҳ амал, аз ҷумла ҷудонамоии моликият барои дигар

шахсон, додани ҳуқуқи моликият, истифоданамоӣ ва идоранамоии он, ба гарав супоридан, онро бо дигар васоит ҳалалдор сохтан ва ихтиёрдории он бо дигар роҳҳо” [55, с. 271] муайян кардааст.

Ю. К. Толстой қайд менамояд, ки ихтиёрдорӣ ин “имконияти ҳуқуқан таъмингаштаи муайяннамоии тақдири ашё бо роҳи бароҳандозии санадҳои ҳуқуқӣ нисбати ин ашё” [53, с. 344] аст.

Дар робита ба ин масъала, Е. А. Суханов андеша дорад, ки ихтиёрдорӣ ин “имконияти муайяннамоии тақдири молу мулк тавассути дигаргунсозии мутаалиқият, ҳолат ва таъиноти он (ҷудонамоӣ аз рӯйи шартнома, интиқол аз рӯйи мерос, нобудсозӣ ва ғ.)” [58, с. 485] аст.

Ба андешаи К. И. Скловский ихтиёрдорӣ ин “имконияти молик, аз рӯйи хоҳишаш, иҷрои амалҳое, ки муайянкунандаи тақдири ашёанд: фурӯхтан, ба гарав мондан ва ғ., аз ҷумла ҳуқуқи нобудсозии ашё” [120, с. 118] ба шумор меравад.

Ҳамин тариқ, асоси таркибии соҳибҳуқуқии ихтиёрдории ин имконияти тақдири ҳуқуқӣ ва воқеии ашёро муайян намудан мебошад.

Аммо татбиқи номгӯйи мазкур нисбати сарватҳои ашёӣ бидуни шарт, бо дарназаргирии маҳдудиятҳои қонунгузори ашёӣ, ғайриимкон аст. Масалан, имконияти ҷудонамоии молу мулк, ки ба сифати он сарватҳои ашёӣ баромад мекунанд, аз тарафи қонун хело маҳдуд карда шудааст.

Сараввал, хариду фурӯши ашёи хориҷӣ ва чекҳо, ки нархи номиналиашон дар ашёи хориҷӣ нишон дода шудааст, дар қаламрави ҚТ танҳо тавассути бонкҳои ваколатдор чоп мегардад, молики сарватҳои ашёӣ метавонад моликияти хешро бо подош танҳо ба доираи маҳдудии шахсон – бонкҳои ваколатдор ҷудо намояд. Равшан аст, ки ҷудонамоии ройгон (ҳадянамоӣ, аз ҷумла хайрия) набояд чунин маҳдудият дошта бошад. Аммо мувофиқи м. 8 банди 13 Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими ашё ва назорати ашё” чун тухфа додани сарватҳои ашёӣ бидуни

бонк танҳо ба ҶТ, мақомоти давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ нигаронида шудааст.

Дуюм, барои бароҳмони амалиётҳои асосии асъорӣ ҳуди бонк бояд дорои иҷозатнома барои анҷомдиҳии амалиётҳои мазкур бошад.

Дар ҶТ истифодаи асъори хориҷӣ ҳамчун воситаи пардохт танҳо дар ҳолатҳои муайяншудаи Қонуни ҶТ “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” иҷозат дода мешавад. Ҳисоббаробаркуниҳо бо асъори хориҷӣ, одатан, барои пешбурди фаъолияти тиҷоратӣ дар савдои байналмилалӣ заруранд. Бо мақсади ҳифзи манфиатҳои давлатӣ, низоми махсуси танзими амалиётҳои асъорӣ ҷорӣ карда шудааст.

Қонуни ҶТ “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” ба шахсони дигар додани ҳуқуқи соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ ашёро бидуни интиқоли ҳуқуқи моликият манъ накардааст. Дар ин замина, интиқоли ҳуқуқи соҳибӣ ва истифодаи асъори хориҷӣ, масалан, барои намоиш ё дигар мақсадҳо тавассути шартномаҳои иҷора ё қарз, имконпазир аст, гарчанде ин масъала баъзан шубҳаовар дониста мешавад. Чунин шартномаҳо уҳдадорӣҳои марбут ба сарватҳои аъсорино ба вуҷуд намеоранд, зеро асъори хориҷӣ дар ин ҳолат ҳамчун ашёи одӣ, на ба маънои сарвати аъсорӣ тибқи қонун, баррасӣ мегардад.

Ҳуқуқи ихтиёрдорӣ сарватҳои аъсорӣ метавонад тавассути шартномаҳои супориш, комиссия, агентӣ ё идораи ба боварӣ асосёфтаи ашё, ки аз ҷониби вакил, комисионер, агент ё муассиси идора амалӣ мегарданд, татбиқ шавад. Ин гуна муносибатҳо дар доираи уҳдадорӣҳои марбут ба сарватҳои аъсорӣ сурат мегиранд.

Ҳамчунин, сарватҳои аъсорӣ метавонанд дар доираи шартномаи фаъолияти якҷоя ҳамчун моликияти умумии ҳиссавии шарикон эътироф гарданд, агар дар қонун ё шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад. Дар чунин ҳолатҳо, яке аз шарикон метавонад бо ваколатнома аз номи ҳамаи шарикон амал карда, бо шахсони сеюм муносибатҳои

ҳуқуқи маданӣ барқарор намояд. Ин шарик ҳуқуқи ихтиёрдории сарватҳои асриро ба манфиати ғаёлияти муштарак истифода мебарад, ва шарикон ин ҳуқуқро аз номи шарикӣ татбиқ мекунанд.

Имкони интиқоли сарватҳои асрӣ ба шахсони дигар бидуни додани ҳуқуқҳои ашёӣ ё дигар ҳуқуқҳо, масалан, тибқи шартномаи нигоҳдорӣ ё дигар созишномаҳо, низ вуҷуд дорад, агар ин амал ба қонун мухолиф набошад. Чунин шартномаҳо уҳдадорихои марбут ба сарватҳои асриро ба вуҷуд намеоранд, зеро, якум, сарватҳои асрӣ дар онҳо ҳамчун ашёи муқаррарӣ арзёбӣ мешаванд, ва дуюм, интиқол хусусияти далелии бидуни гузариши ҳуқуқи моликиятро дорад.

Масъалаи истифодаи сарватҳои асрӣ ҳамчун предмети гарав дар доираи илмӣ баҳсҷоеро ба миён овардааст, аммо имкони гарави сарватҳои асрӣ дар моддаи 1, банди 6-и Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими аср ва назорати аср” ба таври возеҳ пешбинӣ шудааст.

Бояд таъкид кард, ки ҳуқуқи ихтиёрдорӣ, монанди дигар ҳуқуқҳои маҳдуд, се унсури асосӣ – соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдориро дар бар мегирад, ки аз ҷониби иродаи соҳибмулк ва муқаррароти қонун маҳдуд шудаанд. Азбаски ин ҳуқуқ дар робита ба даромад пайдо мешавад, асри хориҷӣ ва дигар маблағҳо ҳамчун объекти ин ҳуқуқ баромад мекунанд.

Тибқи таҳлилҳо, тавсифи ҳуқуқи идораи самаранок ҳамчун маҷмуи ваколатҳо оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории ашё, аз ҷумла тавассути муносибатҳои молиявӣ, ба ҳуҷум оварда мерасонад, ки ҳуқуқи моликият ва идораи самаранок унсурҳои калидии қобилияти ҳуқуқи маданӣ ва заминаи асосӣ барои иштирок дар муомилоти маданӣ мебошанд. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин меъёрҳо ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии бештари онҳо барои ҳонандагон мусоидат мекунад.

Бо дарназардошти тағйиротҳои дар қонунгузории маданӣ

баамаломанда метавон гуфт, ки ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои ашёии маҳдудкунанда (ҳуқуқи идоранамоии самаранок, пешбарии хочагидорӣ) нисбати сарватҳои ашёӣ барои муомилоти мадании сарватҳои ашёӣ замина мебошанд. Дар баробари ин танҳо қобилияти ҳуқуқӣ соҳиби сарватҳои ашёӣ феълан озод роҳандозӣ мешавад, дар баробари он ки қобилияти ҳуқуқии истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ, ки бароҳмониашон бо воридгардӣ ба муносибатҳои уҳдадоркунанда алоқаманд аст, аз тарафи қонунгузорӣ маҳдуд карда шудааст.

Ҳамин тавр, аз нигоҳи ҷанбаҳои ҳуқуқи молумулкии муомилоти мадании арзишҳои ашёиро, қайд намудан мумкин аст, ки ҳуқуқҳои ашёӣ пойдевори ҷанбаҳои ҳуқуқи молумулкии муомилоти мадании арзишҳои ашёиро ташкил медиҳанд, зеро ҳуди муомилот танҳо дар сурати мавҷудият ва амалисозии ҳуқуқи моликият ба сарватҳои ашёӣ имконпазир аст.

Тибқи қисми 2 моддаи 150-и КМ ҚТ, ҳуқуқи моликият ба сарватҳои ашёӣ, мисли дигар намудҳои молумулк, дар асоси принципҳои умумӣ ҳифз карда мешавад. Ин муқаррарот яке аз унсурҳои асосии низоми ҳуқуқии кишварро ташкил медиҳад, зеро тасдиқ мекунад, ки сарватҳои ашёӣ аз ҳамон сатҳи ҳимояи ҳуқуқии моликон бархӯрдор мебошанд, ки дигар шаклҳои моликият. Бо вучуди ин, танзими гардиши воситаҳои ашёӣ хусусиятҳои хоси ҳудро дорад, ки бо динамикаи бозори ашё ва нақши он дар иқтисоди миллӣ муайян мегарданд.

Қабули таҳрири нави Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими ашё ва назорати ашё» тағйироти муҳимро ба миён овард, ки ба ҳуқуқ ва уҳдадорҳои резидентҳо ва ғайррезидентҳо дар масъалаҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории сарватҳои ашёӣ дахл доранд. Ин қонун ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқии амалиётҳои ашёиро дақиқтар муайян намуда, барои иштирокчиёни бозор дар бораи ҳуқуқ ва масъулиятҳоиашон тасаввуроти равшан фароҳам овард. Чунин шаффофият барои таъмини

устувории бозори асьор зарур буда, ба афзоиши эътимоди сармоягузори дохилӣ ва хориҷӣ ба низоми молиявии кишвар мусоидат мекунад.

Тибқи таҳлилҳо, низоми ҳуқуқии муомилоти асьориро на танҳо ҳуқуқи моликият, балки ҳуқуқҳои маҳдуди ашёи низ ташкил медиҳанд. Масалан, идораи амалиётҳои сарватҳои асьорӣ ва истифодаи онҳо дар ғаёлияти хоҷагидорӣ ба ин категория дохил мешаванд. Ин ҳуқуқҳо имкон медиҳанд, ки захираҳои асьорӣ бо самаранокӣ истифода шаванд, дар бахшҳои гуногуни иқтисод татбиқ гарданд ва ба таҳкими устувории низоми асьории кишвар мусоидат намоянд. Дар айни замон, маҳдудиятҳои муайяни ин ҳуқуқҳо дар ҳолатҳои алоҳида барои нигоҳдории тартиботи ҳуқуқӣ ва пешгирии суиистифода аз сарватҳои асьорӣ хизмат мекунанд.

Моликияти сарватҳои асьорӣ бо талаботи махсус маҳдуд намегардад, аммо раванди истифода ва ихтиёрдории онҳо бо як силсила маҳдудиятҳои ҳуқуқие, ки аз ҷониби қонунгузор муқаррар шудаанд, танзим мешавад. Ин маҳдудиятҳо махсусан дар муносибатҳои уҳдадорӣ, ки сарватҳои асьорӣ дар онҳо иштирок мекунанд, амал мекунанд. Онҳо ба риояи меъёрҳои қонунгузорӣ, пешгирии ҷиноятҳои молиявӣ ва коҳиши хатарҳо барои амнияти иқтисодии кишвар нигаронида шудаанд. Чунин танзим ба нигоҳдории мувозинат байни озодии муомилоти асьорӣ ва ҳифзи манфиатҳои давлат ва шахрвандон кумак мерасонад.

Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асьор ва назорати асьор» на танҳо ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқии истифодаи сарватҳои асьориро муайян мекунад, балки низоми назоратро низ таъсис медиҳад, ки ба пешгирии амалиётҳои ғайриқонунӣ нигаронида шудааст. Ин низом барои таъмини шаффофият дар муомилоти асьорӣ ва ҳифзи иштирокчиёни бозор аз хатарҳои молиявӣ муҳим аст. Масалан, маҳдудиятҳои марбут ба истифодаи

асъори хориҷӣ ҳамчун воситаи пардохт дар дохили кишвар ба ҳифзи асъори миллӣ ва пешгирии ноустувории иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Тибқи таҳлилҳо, яке аз вижагиҳои муҳимми қонунгузории ҚТ дар ин соҳа ин тавозун байни озодии моликияти сарватҳои асъорӣ ва маҳдудиятҳои зарурӣ барои ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Ин тавозун ба иштирокчиёни бозор имкон медиҳад, ки аз ҳуқуқҳои худ ба таври самаранок истифода баранд, дар ҳоле ки давлат метавонад назорати муассирро барои пешгирии хатарҳои молиявӣ амалӣ созад.

Ҳуқуқҳои маҳдуди ашёӣ дар муомилоти асъорӣ нақши муҳим мебозанд, зеро онҳо имкон медиҳанд, ки сарватҳои асъорӣ дар ҷаъолияти хоҷагидорӣ истифода шаванд, бидуни он ки ҳуқуқи моликият ба шахсони дигар интиқол ёбад. Масалан, идораи амалиётҳои сарватҳои асъорӣ метавонад тавассути шартномаҳои мухталиф, аз қабилӣ иҷора ё қарз, амалӣ гардад. Ин шартномаҳо ба иштирокчиёни бозор имкон медиҳанд, ки захираҳои аъсорино бо самаранокӣ истифода баранд, дар ҳоле ки ҳуқуқи моликият дар дасти соҳиби аслии боқӣ мемонад.

Дар айни замон, истифодаи сарватҳои асъорӣ дар чунин муносибатҳо бо маҳдудиятҳои муайяни ҳуқуқӣ танзим карда мешавад, то аз суиистифода пешгирӣ шавад. Масалан, қонунгузор метавонад талаботи махсусро барои амалиётҳои марбут ба интиқоли муваққатии ҳуқуқи истифодаи аъсори хориҷӣ муқаррар намояд, то амнияти муомилот ва риояи қонунро таъмин кунад.

Танзими ҳуқуқии муомилоти асъорӣ на танҳо ба ҳифзи манфиатҳои давлат ва шаҳрвандон, балки ба рушди иқтисодии кишвар низ мусоидат мекунад. Шаффофияти муомилоти асъорӣ ва мавҷудияти ҷаҳорҷӯбаи возеҳи ҳуқуқӣ ба ҷалби сармояи хориҷӣ, афзоиши ҷаъолияти тиҷоратӣ ва таҳкими мавқеи Тоҷикистон дар бозори молиявии байналмилалӣ кумак мерасонанд. Илова бар ин, танзими самаранокӣ сарватҳои асъорӣ

ба пешгирии ноустувории молиявӣ ва нигоҳдории мувозинати иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Бояд қайд кард, ки низоми ҳуқуқии Тоҷикистон дар соҳаи муомилоти асъорӣ як механизми мукамалро фароҳам меорад, ки ҳам озодии моликиятро таъмин мекунад ва ҳам маҳдудиятҳои заруриро барои ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ муқаррар менамояд. Ин механизм барои таъмини муомилоти шаффоф ва бехатар муҳим буда, ба рушди устувори иқтисоди миллӣ мусоидат мекунад.

Гарчанде низоми мавҷудаи танзими асъорӣ дар ҚТ дар маҷмӯъ самаранок аст, он бо мушкилоти муайян низ рӯбарӯ мешавад. Яке аз ин мушкилот зарурати мутобиксозии доимии қонунгузорӣ ба шароити тағйирёбандаи иқтисоди ҷаҳонӣ мебошад. Масалан, рушди технологияҳои молиявӣ, аз қабилӣ криптоасъорҳо, талаботи навро ба танзими ҳуқуқӣ ба миён меорад, ки қонунгузори кунунӣ онро пурра фаро нагирифтааст.

Барои ҳалли ин мушкилот, қонунгузорӣ мунтазам такмил дода мешавад, то ба стандартҳои байналмилалӣ ва воқеиятҳои нави иқтисодӣ мутобик гардад. Илова бар ин, таҳкими механизмҳои назорат ва баланд бардоштани сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни бозор метавонад ба афзоиши самаранокии муомилоти асъорӣ мусоидат кунад.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали зербоби 2.2-и боби 2-юми таҳқиқоти мазкур, метавон ба хулосаҳои зерин расид:

1. Низоми ҳуқуқии ҚТ барои таъмини моликияти озоди сарватҳои асъорӣ шароити мусоид фароҳам оварда, дар айни замон ҷаҳорҷӯбаҳои заруриро барои истифода ва ихтиёрдории онҳо муқаррар мекунад. Ин ҷаҳорҷӯбаҳо барои нигоҳдории мувозинати иқтисодӣ, пешгирии ҷиноятҳои молиявӣ ва таъмини шаффофияти муомилот аҳаммияти бузург доранд.

2. Ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои маҳдуди ашёӣ асоси муомилоти

асъориро ташкил дода, имкони истифодаи самараноки захираҳои асъориро барои иштирокчиёни бозор муҳайё месозанд. Маҳдудиятҳои ҳуқуқие, ки аз ҷониби қонунгузор муайян шудаанд, ба ҳифзи манфиатҳои давлат ва шаҳрвандон нигаронида шуда, ҳамзамон ба субъектҳои бозор имкон медиҳанд, ки аз ҳуқуқҳои худ ба таври пурра истифода баранд.

3. Барои афзоиши самаранокии танзими ҳуқуқӣ дар ин соҳа, зарур аст, ки қонунгузори мунтазам такмил ёбад, механизмҳои назорат тақвият дода шаванд ва сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни бозор баланд бардошта шавад. Чунин тадбирҳо ба таҳкими мавқеи Тоҷикистон дар арсаи молиявии байналмилалӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ мусоидат хоҳанд кард.

БОБИ 3. УҲДАДОРИҲО ОИД БА САРВАТҲОИ АСЪОРИ ВА ҲИФЗИ ҲУҚУҚУ МАНФИАТҲОИ ИШТИРОКЧИЁНИ ОН

3.1. Моҳияти уҳдадориҳо оид ба сарватҳои асҳорӣ

Дар низоми қонунгузории маданӣ, ки дар замони муосир рушд кардааст, мафҳуми умумии уҳдадориҳои ҳуқуқии маданӣ ба таври возеҳ ташаккул ёфтааст. Дар тавсифи моҳияти ҳуқуқии уҳдадориҳои пулӣ, заминаҳои пайдоиши онҳо нақши муҳим мебозанд. Тавре ки дар адабиёти илмӣ қайд шудааст, ин унсури муҳим ва хоси ҳар як уҳдадорӣ буда, хусусиятҳои онро муайян мекунад [30, с. 24]. Дар ин замина, муайян кардани мафҳуми «уҳдадориҳои пулӣ» тавассути таҳлили дақиқ ва фарогири сабабҳои пайдоиши онҳо имконпазир аст, ки ба фаҳмиши амиқи табиати онҳо мусоидат мекунад.

Уҳдадориҳои пулӣ дар низоми ҳуқуқи маданӣ яке аз шаклҳои муҳимми муносибатҳои молумулкӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо муносибатҳоеро дар бар мегиранд, ки дар онҳо як тараф (қарздор) вазифадор аст ба тарафи дигар (кредитор) маблағи муайяни пулро пардохт намояд. Ин уҳдадориҳо метавонанд аз манбаъҳои гуногун, аз қабيلي шартномаҳо, зарар расонидан, ғаниматгирии ноҳақ ё муқаррароти қонун пайдо шаванд. Хусусияти асосии уҳдадориҳои пулӣ дар он аст, ки онҳо бо арзиши молиявии муайян ифода ёфта, ба гардиши иқтисодӣ мусоидат мекунанд.

Заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ метавонанд гуногун бошанд. Масалан, шартномаи қарз, хариду фурӯш ё иҷора метавонад асоси пайдоиши чунин уҳдадориҳо гардад. Дар ин ҳолат, шартнома ҳамчун санади ҳуқуқӣ на танҳо ҳуқуқ ва вазифаҳои тарафҳоро муайян мекунад, балки чаҳорчӯбаи амалисозии онҳоро низ муқаррар менамояд. Илова бар ин, уҳдадориҳои пулӣ метавонанд аз амалҳои ғайриқонунӣ, ба мисли расонидани зарар ё дорошавии беасос, ба вуҷуд оянд. Дар чунин ҳолатҳо, қонунгузорӣ талаб мекунад, ки зарар ҷуброн карда

шавад, ки аксар вақт дар шакли пардохти маблағи муайян амалӣ мегардад.

Тавре ки дар адабиёт зикр шудааст, заминаи пайдоиши уҳдадориҳо унсури муҳимест, ки хусусиятҳои онҳоро муайян мекунад [30, с. 24]. Ин заминаҳо на танҳо сабаби вучуди уҳдадориро нишон медиҳанд, балки ба муайян кардани ҳаҷм, шакл ва тартиби иҷрои онҳо низ мусоидат мекунанд. Масалан, агар уҳдадории пулӣ аз шартномаи хариду фурӯш барояд, ҳаҷми он одатан бо нархи мувофиқашудаи мол муайян мешавад. Аммо дар мавриди расонидани зарар, ҳаҷми ҷуброн метавонад ба андозаи воқеии зарар ё талаботи қонун вобаста бошад.

Таҳлили заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ барои фаҳмиши амиқи табиати онҳо ва таъмини адолат дар муносибатҳои маданӣ муҳим аст. Ин таҳлил имкон медиҳад, ки хусусиятҳои инфиродии ҳар як уҳдадорӣ ошкор гардад ва роҳҳои самараноки иҷрои онҳо муайян карда шаванд. Илова бар ин, он ба пешгирии баҳсҳои ҳуқуқӣ ва таъмини шаффофият дар муомилоти маданӣ мусоидат мекунад.

Уҳдадориҳои пулӣ аз дигар намудҳои уҳдадориҳои маданӣ бо якчанд хусусият фарқ мекунанд. Аввалан, онҳо ҳамеша бо арзиши молиявӣ ифода ёфта, ба гардиши пул дар иқтисод мусоидат мекунанд. Дуюм, онҳо аксар вақт бо маҳдудиятҳои муайяни қонунӣ танзим карда мешаванд, махсусан вақте ки сухан дар бораи истифодаи асъори хориҷӣ меравад. Сеюм, иҷрои уҳдадориҳои пулӣ одатан дар шакли пардохти маблағ амалӣ мегардад, ки он метавонад ба воситаи интиқоли бонкӣ, пардохти нақд ё дигар шаклҳо сурат гирад.

Яке аз хусусиятҳои муҳимми уҳдадориҳои пулӣ универсалӣ будани онҳост. Пул ҳамчун воситаи умумии мубодила имкон медиҳад, ки уҳдадориҳо дар ҳолатҳои гуногун, аз муомилоти тиҷоратӣ то ҷуброни зарар, иҷро шаванд. Ин универсалӣ уҳдадориҳои пулро ба яке аз унсури асосии муносибатҳои маданӣ табдил медиҳад.

Заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ метавонанд ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим шаванд: шартномавӣ ва ғайришартномавӣ. Заминаҳои шартномавӣ аз созишномаҳои байни тарафҳо, ба мисли шартномаҳои хариду фурӯш, қарз, иҷора ё хизматрасонӣ, бармеоянд. Дар ин ҳолат, уҳдадориҳои пулӣ ҳамчун натиҷаи иродаи озоди тарафҳо ба миён меояд, ки дар шартнома мувофиқа шудааст.

Заминаҳои ғайришартномавӣ бошад, аз амалҳои ғайриқонунӣ ё муқаррароти қонун бармеоянд. Масалан, шахс метавонад вазифадор гардад, ки зарари расонидаашро ҷуброн кунад ё дорошавии беасосро баргардонад. Инчунин, уҳдадориҳои пулӣ метавонанд аз қарорҳои мақомоти давлатӣ, ба мисли пардохти ҷарима ё андоз, пайдо шаванд.

Таҳлили дақиқи заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ барои муайян кардани хусусиятҳои онҳо ва таъмини иҷрои адолатонаи онҳо муҳим аст. Масалан, дар мавриди уҳдадориҳои шартномавӣ, тарафҳо метавонанд мустақилона шартҳои иҷрои уҳдадориро муайян кунанд, дар ҳоле ки дар мавриди уҳдадориҳои ғайришартномавӣ, қонунгузори ҷаҳорҷӯбаи қатъиро муқаррар мекунад.

Қонунгузориҳои маданӣ дар ҚТ, махсусан КМ ҚТ, асосҳои ҳуқуқи уҳдадориҳои пулро муайян мекунад. Ин қонунгузори на танҳо заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳоро муқаррар мекунад, балки тартиби иҷро, масъулият барои вайронкунӣ ва роҳҳои ҳифзи ҳуқуқҳои кредиторонро низ муайян менамояд. Масалан, моддаҳои марбут ба уҳдадориҳои шартномавӣ дар КМ ҚТ шароити мувофиқаи тарафҳо ва оқибатҳои вайрон кардани онҳоро ба таври возеҳ тавсиф мекунанд.

Илова бар ин, қонунгузориҳои махсус, ба мисли Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор», уҳдадориҳои пулиро, ки бо истифодаи асъори хориҷӣ алоқаманданд, танзим мекунад. Ин қонун маҳдудиятҳои муайянро барои истифодаи асъори хориҷӣ ҳамчун воситаи

пардохт муқаррар намуда, ба ҳифзи асъори миллӣ ва нигоҳдории устувории иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Танзими қонунгузории уҳдадориҳои пулӣ барои таъмини шаффофият ва адолат дар муносибатҳои маданӣ муҳим аст. Он ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳад, ки аз ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ огоҳ бошанд ва дар сурати вайронкунии онҳо аз ҷимояи ҳуқуқӣ истифода баранд.

Уҳдадориҳои пулӣ дар доираи муомилоти асъорӣ хусусиятҳои махсус доранд, ки бо хусусияти бозори асъор ва нақши он дар иқтисоди миллӣ алоқаманданд. Масалан, истифодаи асъори хориҷӣ дар муомилоти дохилӣ бо маҳдудиятҳои қонунӣ танзим карда мешавад, ки ба ҳифзи асъори миллӣ нигаронида шудаанд. Инчунин, уҳдадориҳои пулӣ дар муомилоти байналмилалӣ метавонанд бо талаботи қонунгузории байналмилалӣ ва созишномаҳои дуҷониба ё бисёрҷониба алоқаманд бошанд.

Хусусиятҳои уҳдадориҳои пулӣ дар муомилоти асъорӣ аз як тараф ба чандирии муомилот мусоидат меkunанд, ва аз тарафи дигар, зарурати танзими қатъии онҳоро барои пешгирии хатарҳои молиявӣ тақозо меkunанд. Масалан, истифодаи асъори хориҷӣ дар шартномаҳои байналмилалӣ метавонад барои тарафҳо манфиатовар бошад, аммо бе назорати муассир он метавонад ба ноустувории бозори асъор оварда расонад.

Гарчанде қонунгузории кунунии Тоҷикистон дар соҳаи уҳдадориҳои пулӣ дар маҷмуъ самаранок аст, он бо мушкилоти муайян рӯбарӯ мешавад. Яке аз ин мушкилот зарурати мутобиқсозии қонунгузорӣ ба воқеиятҳои нави иқтисодӣ, аз қабилӣ рушди технологияҳои молиявӣ ва пайдоиши воситаҳои нави пардохт, ба мисли криптоасъорҳо, мебошад. Ин воситаҳо талаботи навро ба танзими ҳуқуқӣ ба миён меоранд, ки қонунгузории кунунӣ онро пурра фаро нагирифтааст.

Барои ҳалли ин мушкилот бояд қонунгузорӣ мунтазам такмил дода шавад, то ба стандартҳои байналмилалӣ ва воқеиятҳои нави иқтисодӣ мутобиқ гардад. Илова бар ин, таҳкими механизмҳои назорат ва баланд бардоштани сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни муомилот метавонад ба афзоиши самаранокии уҳдадориҳои пулӣ мусоидат кунад.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали масъалаҳои марбут ба уҳдадориҳои пулӣ, метавон хулоса кард, ки онҳо яке аз унсурҳои асосии муносибатҳои маданӣ мебошанд. Заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ хусусиятҳои онҳоро муайян карда, ба таъмини адолат ва шаффофият дар муомилоти маданӣ мусоидат мекунанд. Қонунгузориҳои ҚТ дар ин соҳа ҷаҳорҷӯбаи мукаммалеро фароҳам меорад, ки ҳам ҳуқуқи тарафҳоро ҳифз мекунад ва ҳам риояи меъёрҳои қонунро таъмин менамояд.

Танзими уҳдадориҳои пулӣ, махсусан дар муомилоти асбӯрӣ, ба нигоҳдории устувории иқтисод ва пешгирии хатарҳои молиявӣ мусоидат мекунад. Барои баланд бардоштани самаранокии ин танзим, зарур аст, ки қонунгузорӣ мунтазам такмил дода шавад, механизмҳои назорат таҳким ёбанд ва сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни муомилот баланд бардошта шавад.

Истифодаи ибораҳои мутародиф, тағйири сохтори ҷумлаҳо ва тавсифи муфассали мавзӯ дар ин матн ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои доираи васеи хонандагон мусоидат мекунад. Таҳлил ва нақши онҳо дар низоми ҳуқуқии маданӣ кумак мерасонанд.

Ибораи уҳдадорӣ аз замони қадим маълум буд. Дар сарчашмаҳои римӣ уҳдадорӣ (*obligatio*) чун алоқаи ҳуқуқии шахс баррасӣ мешавад: як тараф – кредитор / *credo* – бовар мекунам / (дорои ҳуқуқи талабкунӣ) ва тарафи дигари уҳдадор – дебитор (*debitor* – қарздор) [82, с. 97]. Ҳамзамон, дар Рими қадим аз ҷониби ҳуқуқшиносон дар Институтсияҳои Юстиниан мафҳуми уҳдадорӣ муқаррар шуд, ки

мувофиқи он «уҳдадорӣ занҷираҳои ҳуқуқие мебошад, ки қувваи он моро барои иҷро кардан ба манфиати ин ё он шахс дар мувофиқа бо меъёрҳои ҷамъияти шахрвандиамон маҷбур месозад» [63, с. 427]. Ё дар дигар адабиёти мутаалиқ ба ҳуқуқи хусусии римӣ омадааст, ки: «Уҳдадорӣ ин занҷираҳои ҳуқуқие дар назар дошта мешавад, ки бо қувваи он мо уҳдадор мешавем, ки ин ё он амалро дар мувофиқа бо ҳуқуқи давлатамон содир кунем» [110, с. 264]. Мазмуни ҳар ду мафҳуми зикргардида бо ҳам алоқамандии умумӣ доранд.

Минбаъд дар адабиётҳои ҳуқуқӣ мафҳуми гуногуни уҳдадорӣ аз ҷониби олимони пешниҳод карда шуд. Масалан, М. М. Агарков мафҳуми уҳдадориро чунин пешниҳод кардааст: «Уҳдадорӣ ҳамчун муносибати граждани-ҳуқуқӣ, ки тибқи он як шахс (ё якчанд шахсон) ҳуқуқ дорад аз шахси дигар (ё якчанд шахсон) иҷрои амали муайян ва ё худдорӣ намудан аз иҷрои амали муайяно талаб намояд» [31, с. 13]. Дар мафҳуми зикршуда ба сифати маҳаки тавсифкунандаи мафҳуми уҳдадорӣ ҳуқуқи талабкунии кредитор оварда шудааст. Мафҳуми дигари пешниҳодкардаи И. Б. Новицкий ва Л. А. Лунц пурра бо мафҳуми пешниҳодкардаи М. М. Агарков мувофиқат мекунад, аммо дар мафҳуми уҳдадорӣ пешниҳодкардаи онҳо худдорӣ намудан аз иҷрои амали муайян аз ҷониби қарздор зикр нашудааст. Ба назари Ф. С. Сулаймонов «Уҳдадорӣ мадани-ҳуқуқӣ муносибате мебошад, ки дар қарбӯбаи он як тараф қарздор, ба ғоидаи дигар тараф кредитор, ҳаракатҳои (амалҳои) муайяно бояд содир намояд ва ё аз содир намудани ин ҳаракатҳо худдорӣ намояд» [145, с. 263]. Ба назари М. А. Маҳмудов, Ш. Т. Тағойназаров, И. Ҳ. Бобоҷонов, Ш. К. Бадалов бошад «Уҳдадорӣ – ин муносибати ҳуқуқии граждани мебошад, ки бо ҳукми он як шахс (қарздор) бояд ба ғоидаи шахси дигар (кредитор) амали муайяно анҷом диҳад, масалан, молу мулкашро ба ӯ диҳад, қарро иҷро кунад, пул

супорад ва ғайра ё аз иҷрои ягон амал худдорӣ намояд, кредитор бошад ҳуқуқ дорад аз қарздор иҷрои уҳдадориашро талаб намояд» [92, с. 703].

Дар низоми ҳуқуқи маданӣ, уҳдадорӣ ҳамчун муносибати ҳуқуқӣ муайян карда мешавад, ки дар он кредитор ҳақ дорад талаб кунад, ки қарздор амали муайянеро ба манфиати ӯ анҷом диҳад ё аз иҷрои амали муайян худдорӣ намояд. Ин муносибат барои тарафҳо ҳуқуқ ва вазифаҳои мушаххасро ба вучуд меорад, ки ба қонеъ гардонидани манфиатҳои кредитор нигаронида шудаанд.

Тибқи м. 351-и КМ ҚТ, уҳдадорӣ чунин тавсиф шудааст: «Мувофиқи уҳдадорӣ як шахс (қарздор) вазифадор аст ба манфиати шахси дигар (кредитор) амали муайяне, аз қабилӣ супурдани молу мулк, иҷрои кор, расонидани хизмат, пардохти маблағ ва ғайраро анҷом диҳад ё аз иҷрои амали муайян худдорӣ кунад, ва кредитор ҳуқуқ дорад иҷрои ин уҳдадориро аз қарздор талаб намояд». Ин таъриф мазмуни ҳуқуқии уҳдадориро ба таври возеҳ ифода намуда, асоси муносибатҳои байни тарафҳоро муайян мекунад.

Аз таҳлили мафҳумҳои боло бармеояд, ки уҳдадорӣ ҳамчун муносибати нисбии ҳуқуқии маданӣ манфиатҳои кредиторро тавассути амал ё худдории қарздор қонеъ мегардонад. Дар ин муносибатҳо, ҳуқуқи субъективии кредитор барои талаб кардан ҳамеша ба уҳдадории субъективии қарздор мувофиқат мекунад, зеро ҳар дуи онҳо ба муносибати мушаххаси маданӣ-ҳуқуқӣ таъяс мекунанд.

Якчанд муҳаққиқон, аз ҷумла М. А. Маҳмудов, Ш. Т. Тағойназаров, И. Ҳ. Бобоҷонов ва Ш. К. Бадалов, таъкид мекунанд, ки аксари уҳдадориҳо дар ҳуқуқи маданӣ аз муносибатҳои молумулкӣ иборат буда, ба интиқоли ашё ба моликият ё истифода, пардохти маблағ барои қарз ё кредит, иҷрои корҳои сохтмонӣ, расонидани хизматҳои гуногун (аз қабилӣ ҳамлу нақл, нигоҳдорӣ, ҳисобдорӣ ва ғайра) алоқаманд мебошанд [93, с. 703]. Ин андеша комилан асоснок аст, зеро дар адабиёти

ҳуқуқии дигар низ хусусияти молумулкии уҳдадориҳо борҳо таъкид шудааст [68, с. 14-15].

Уҳдадориҳои маданӣ дар илм ва амалияи ҳуқуқӣ ба намудҳои гуногун тасниф карда мешаванд, аммо эҷоди як низоми ягонаи таснифот бо асосҳои муайян ғайриимкон аст. Сабаби ин дар он аст, ки муносибатҳои танзимшаванда аз ҷониби ҳуқуқи уҳдадорӣ гуногунпаҳлу ва аз ҷиҳати сохтор мураккаб мебошанд. Барои ҷудо кардани уҳдадориҳо ба намудҳои алоҳида аз меъёрҳои мухталиф истифода мешавад, ки яке аз онҳо уҳдадориҳои пулӣ мебошад.

Уҳдадориҳои пулӣ онҳое мебошанд, ки мазмуни онҳоро пардохти маблағи муайян ба фоидаи кредитор ташкил медиҳад. Хусусияти муҳимми ин уҳдадориҳо дар он аст, ки онҳо метавонанд аз ҳар гуна муносибат, ҳатто ғайрипулӣ, ба вуҷуд оянд. Масалан, уҳдадориҳои ҷуброни зарар ё ғаниматгирии ноҳақ метавонад ба пардохти маблағ мубаддал гардад, гарчанде ки дар ибтидо хусусияти пулӣ надошта бошад. Ин хусусият бо он вобаста аст, ки ҳуқуқи маданӣ асосан муносибатҳои молиро пулиро танзим мекунад, ва ҷавобгариҳои маданӣ низ хусусияти молумулкӣ дорад.

Уҳдадориҳои пулӣ дар доираи муомилоти асъорӣ хусусиятҳои махсус доранд, ки бо хусусияти бозори асъор ва нақши он дар иқтисоди миллӣ алоқаманданд. Масалан, истифодаи асъори хориҷӣ дар муомилоти дохилӣ бо маҳдудиятҳои қонунӣ танзим карда мешавад, ки ба ҳифзи асъори миллӣ нигаронида шудаанд. Инчунин, уҳдадориҳои пулӣ дар муомилоти байналмилалӣ метавонанд бо талаботи қонунгузориҳои байналмилалӣ ва созишномаҳои дуҷониба ё бисёрҷониба алоқаманд бошанд. Хусусиятҳои уҳдадориҳои пулӣ дар муомилоти асъорӣ аз як тараф ба ҷандирии муомилот мусоидат мекунанд, ва аз тарафи дигар, зарурати танзими қатъии онҳоро барои пешгирии хатарҳои молиявӣ тақозо мекунанд. Масалан, истифодаи асъори хориҷӣ

дар шартномаҳои байналмилалӣ метавонад барои тарафҳо манфиатовар бошад, аммо бе назорати муассир он метавонад ба ноустувории бозори асъор оварда расонад.

Гарчанде қонунгузории ҚТ дар соҳаи уҳдадориҳои пулӣ дар маҷмуъ самаранок аст, он бо мушкилоти муайян рӯбарӯ мешавад. Яке аз ин мушкилот зарурати мутобиксозии қонунгузорӣ ба воқеиятҳои нави иқтисодӣ, аз қабилӣ рушди технологияҳои молиявӣ ва пайдоиши воситаҳои нави пардохт, ба мисли криптоасъорҳо, мебошад. Ин воситаҳо талаботи навро ба танзими ҳуқуқӣ ба миён меоранд, ки қонунгузории кунунӣ онро пурра фаро нагирифтааст.

Барои ҳалли ин мушкилот, муаллиф пешниҳод мекунад, ки қонунгузорӣ мунтазам такмил дода шавад, то ба стандартҳои байналмилалӣ ва воқеиятҳои нави иқтисодӣ мутобик гардад. Илова бар ин, таҳкими механизмҳои назорат ва баланд бардоштани сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни муомилот метавонад ба афзоиши самаранокии уҳдадориҳои пулӣ мусоидат кунад.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали масъалаҳои марбут ба уҳдадориҳои пулӣ, метавон хулоса кард, ки онҳо яке аз унсурҳои асосии муносибатҳои маданӣ мебошанд. Заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ хусусиятҳои онҳоро муайян карда, ба таъмини адолат ва шаффофият дар муомилоти маданӣ мусоидат мекунанд. Қонунгузории Тоҷикистон дар ин соҳа ҷаҳорҷӯбаи мукамалеро фароҳам меорад, ки ҳам ҳуқуқи тарафҳоро ҳифз мекунад ва ҳам риояи меъёрҳои қонунро таъмин менамояд.

Танзими уҳдадориҳои пулӣ, махсусан дар муомилоти асъорӣ, ба нигоҳдории устувории иқтисод ва пешгирии хатарҳои молиявӣ мусоидат мекунад. Барои баланд бардоштани самаранокии ин танзим, зарур аст, ки қонунгузорӣ мунтазам такмил дода шавад, механизмҳои назорат таҳким ёбанд ва сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни муомилот баланд бардошта шавад.

Истифодаи ибораҳои мутародиф, тағйири сохтори ҷумлаҳо ва тавсифи муфасссали мавзӯ дар ин матн ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои доираи васеи хонандагон мусоидат мекунад. Таҳлили муаллиф ва хулосаҳои пешниҳодшуда ба фаҳмиши амиқи табиати уҳдадориҳои пулӣ ва нақши онҳо дар низоми ҳуқуқии маданӣ кумак мерасонанд.

Бояд қайд намуд, ки ба вучуд омадани уҳдадориҳои пулӣ асосҳои худро дорад, ки ин фактҳои ҳуқуқӣ дар қонунгузорӣ овардашуда мебошад. Бо ин фактҳои ба таври кифоя паҳнгардида пайдоиши ҳуқуқ ва уҳдадориҳои тарафҳои мувофиқи уҳдадориҳо алоқаманд карда мешаванд. Дар ин маврид Л. А. Лунс қайд менамояд, ки «уҳдадориҳои пардохти пулӣ метавонад, ки аз шартнома ва ё қонун ба вучуд ояд ва мазмунӣ аввалини уҳдадориро ташкил диҳад» [87, с. 155].

Уҳдадориҳои пулӣ гурӯҳи уҳдадориҳои гуногунпаҳлуро ташкил дода метавонад аз дилхоҳ шартномаҳои ҳуқуқӣ маданияи музднок ё дар натиҷаи амалҳои ғайриқонунӣ, расонидани зарар ба вучуд меоянд. Уҳдадориҳои пулӣ метавонад дар шакли асосӣ ё иловагӣ баромад кунад. Шартномаҳое, ки мазмунӣ онҳоро бевосита пардохти маблағи муайян ташкил медиҳад (шартномаи кредит, шартномаи суратҳисоби бонкӣ, шартномаи қарз ва ғайра) ва шартномаҳое пардохти маблағ дар онҳо дуюмдараҷа ба ҳисоб меравад (шартномаи хариду-фуруш, шартномаи маҳсулотсупорӣ барои эҳтиёҷоти давлат, шартномаи комиссия, шартномаи иҷора ва ғайра). Бевосита ба талаботи рушди муомилоти маданӣ чунин тарзи инкишофи уҳдадориҳо ҷавобгӯӣ мебошад. Дар ин ҳол, қисми зиёди асоси пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ, ки қонунгузориҳои ҚТ муқаррар кардааст шартномаҳои ҳуқуқӣ маданӣ мебошад. Дар қонунгузориҳои маданияи ҚТ доираи васеи шартномаҳои ҳуқуқӣ маданӣ танзим карда шудааст.

Муносибатҳои байни иштирокчиёни уҳдадориҳои шартномавӣ мутақобилан робитаҳои ҳуқуқии маданиро ба таври ғайримустақим инъикос мекунанд, ки бо манфиатҳои иқтисодӣ алоқаманданд. Ин манфиатҳо тавассути ҳавасмандсозии моддӣ тақвият ёфта, иҷрои мутақобили уҳдадориҳоро аз ҷониби тарафҳо мусоидат мекунанд. Ҳар як иштирокчӣ талаботи тарафи дигарро бо роҳҳои гуногун, аз қабili супурдани молу мулк, анҷоми кор, расонидани хизмат ё дигар амалҳо, қонё мегардонад. Ин муносибатҳои баробарарзиш хусусияти уҳдадориҳои тарафҳоро дар мавриди интиқоли мол, иҷрои кор ё хизматрасонӣ асоснок намуда, талаботи онҳоро тавассути пардохти маблағ ҳамчун уҳдадори мутақобил қонё мекунанд [105, с. 54].

Илова бар шартномаҳо, ки асоси асосии пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ мебошанд, аҳдҳои муайян, ба мисли амалҳои яктарафа ё дигар созишномаҳои аз ҷониби қонун пешбинишуда ё ғайрипешбинишуда, низ метавонанд чунин уҳдадориҳоро ба вуҷуд оранд. Намунаи инро метавон дар бобҳои 62, 63 ва 64-и КМ ҚТ дид, ки мутаносибан уҳдадориҳои марбут ба амалҳо ба манфиати шахсони сеюм бидуни супориш, эълони оммавии мукофот ва озмунҳои оммавиро танзим мекунанд.

Уҳдадориҳои пулӣ, ки аз амалҳои яктарафа сарчашма мегиранд, аз рӯйи меъёрҳои гуногун, аз қабili хусусияти неъматҳои моддӣ, мазмуни иқтисодӣ ва самти ҳуқуқӣ, фарқ мекунанд. Аммо, тавре ки дар адабиёт қайд шудааст, ҷудо кардани ин уҳдадориҳо аз рӯйи хусусиятҳои хоси онҳо ғайриимкон аст, зеро натиҷаи онҳо аксар вақт ба натиҷаи уҳдадориҳои дигар гурӯҳҳо монанд аст. Бо вуҷуди ин, аҳдҳои яктарафаи қонунӣ ҳамчун асоси умумии фарқкунандаи онҳо хизмат мекунанд [68, с. 777-778].

Уҳдадориҳои шартномавӣ яке аз шаклҳои маъмули муносибатҳои маданӣ мебошанд, ки дар натиҷаи созишномаи тарафҳо ба вуҷуд меоянд. Ин уҳдадориҳо бо мутақобилият хос буда, ҳар як тараф дар баробари ҳуқуқ доштан ба талаби иҷрои уҳдадорӣ, вазифадор аст, ки уҳдадориҳои худро

низ иҷро намояд. Масалан, дар шартномаи хариду фурӯш, фурӯшанда вазифадор аст, ки молро супорад ва харидор маблағи мувофиқашударо пардохт кунад. Ин мутақобилият ба таъмини баробарии манфиатҳои тарафҳо мусоидат мекунад.

Тибқи таҳлили муаллиф, хусусияти муҳимми уҳдадориҳои шартномавӣ дар он аст, ки онҳо ба иродаи озоди тарафҳо асос ёфта, имкон медиҳанд, ки муносибатҳои иқтисодӣ мустақилона танзим карда шаванд. Ин озодӣ ба тарафҳо имкон медиҳад, ки шартҳои муомилотро мувофиқи манфиатҳои худ муайян кунанд, аммо дар доираи меъёрҳои қонунгузорӣ. Инчунин, уҳдадориҳои шартномавӣ аксар вақт хусусияти молумулкӣ доранд, зеро онҳо бо интиқоли мол, расонидани хизмат ё пардохти маблағ алоқаманданд.

Уҳдадориҳои пулӣ, ки мазмуни онҳоро пардохти маблағи муайян ба ғоидаи кредитор ташкил медиҳад, метавонанд аз манбаъҳои гуногун пайдо шаванд. Шартномаҳо яке аз манбаъҳои асосии ин уҳдадориҳо мебошанд. Масалан, шартномаи қарз, хариду фурӯш ё хизматрасонӣ метавонад асоси пардохти маблағ гардад. Дар ин ҳолат, шартнома ҳамчун санади ҳуқуқӣ ҳуқуқ ва вазифаҳои тарафҳоро муайян мекунад.

Аммо, ғайр аз шартномаҳо, уҳдадориҳои пулӣ метавонанд аз амалҳои яктарафа ё муқаррароти қонун низ бароянд. Масалан, тибқи боби 62-и КМ ҚТ, шахс метавонад бидуни супориш ба манфиати шахси сеюм амале анҷом диҳад, ки боиси пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ гардад. Ҳамин тавр, боби 63 ва 64-и Кодекс мутаносибан эълони мукофот ва озмунҳои оммавиро танзим мекунанд, ки низ метавонанд асоси уҳдадориҳои пулӣ бошанд.

Гуногунии манбаъҳои уҳдадориҳои пулӣ ба чандирии муносибатҳои маданӣ мусоидат мекунад. Ин гуногунӣ имкон медиҳад, ки уҳдадориҳо дар ҳолатҳои мухталиф, аз муомилоти тиҷоратӣ то амалҳои ихтиёрӣ, ба вучуд оянд ва ба қонунгардонидани манфиатҳои иштирокчиён хизмат кунанд.

Уҳдадориҳои пулӣ, ки аз амалҳои яктарафа сарчашма мегиранд, бо хусусиятҳои махсус фарқ мекунанд. Ин уҳдадориҳо одатан аз иродаи як тараф бармеоянд ва на ҳамеша бо мутақобилият хосанд. Масалан, эълони оммавии мукофот метавонад боиси пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ гардад, агар шахс шартӣ мукофотро иҷро кунад. Дар ин ҳолат, шахси эълонкунандаи мукофот вазифадор мешавад, ки маблағи муайянро пардохт кунад, бидуни он ки муносибати мутақобил бо иштирокчиё вучуд дошта бошад.

Тавре ки дар адабиёт қайд шудааст, ҷудо кардани уҳдадориҳои пулӣ аз амалҳои яктарафа аз рӯйи хусусиятҳои хоси онҳо душвор аст, зеро натиҷаи онҳо аксар вақт ба натиҷаи уҳдадориҳои дигар монанд аст [68, с. 777-778]. Аммо, аҳдҳои яктарафаи қонунӣ ҳамчун асоси умумии онҳо хизмат мекунанд, ки онҳоро аз уҳдадориҳои шартномавӣ фарқ мекунад. Уҳдадориҳои пулӣ аз амалҳои яктарафа ба ташаккули муносибатҳои маданӣ мусоидат мекунанд, зеро онҳо имкон медиҳанд, ки манфиатҳои шахсони сеюм бидуни созиши мустақим қонун гарданд. Ин хусусият ба афзоиши ғайриқонунии иқтисодӣ ва тақвияти эътимод ба низоми ҳуқуқӣ кумак мерасонад.

Қонунгузориҳои маданӣ, махсусан КМ ҚТ, асосҳои ҳуқуқии уҳдадориҳои пулро муайян мекунад. Ин қонунгузорӣ на танҳо заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳоро муқаррар мекунад, балки тартиби иҷро, масъулият барои вайронкунӣ ва роҳҳои ҳифзи ҳуқуқҳои кредиторонро низ муайян менамояд. Масалан, бобҳои 62, 63 ва 64-и Кодекс муносибатҳои марбут ба амалҳои яктарафа ва уҳдадориҳои оммавиро ба таври муфассал танзим мекунанд.

Илова бар ин, қонунгузориҳои махсус, ба мисли Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор», уҳдадориҳои пулро, ки бо истифодаи асъори хориҷӣ алоқаманданд, танзим мекунад. Ин қонун маҳдудиятҳои муайянро барои истифодаи асъори хориҷӣ ҳамчун воситаи пардохт муқаррар намуда, ба ҳифзи асъори миллий ва нигоҳдориҳои устувориҳои иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Танзими қонунгузории уҳдадориҳои пулӣ барои таъмини шаффофият ва адолат дар муносибатҳои маданӣ муҳим аст. Он ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳад, ки аз ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ огоҳ бошанд ва дар сурати вайронкунии онҳо аз ҷимояи ҳуқуқӣ истифода баранд.

Гарчанде қонунгузории ҚТ дар соҳаи уҳдадориҳои пулӣ дар маҷмӯъ самаранок аст, он бо мушкилоти муайян рӯбарӯ мешавад. Яке аз ин мушкилот зарурати мутобиксозии қонунгузорӣ ба воқеиятҳои нави иқтисодӣ, аз қабилӣ рушди технологияҳои молиявӣ ва пайдоиши воситаҳои нави пардохт, ба мисли криптоасъорҳо, мебошад. Ин воситаҳо талаботи навро ба танзими ҳуқуқӣ ба миён меоранд, ки қонунгузории кунунӣ онро пурра фаро нагирифтааст.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали масъалаҳои марбут ба уҳдадориҳои пулӣ, метавон хулоса кард, ки онҳо яке аз унсурҳои асосии муносибатҳои маданӣ мебошанд. Уҳдадориҳои шартномавӣ ва амалҳои яктарафа манбаъҳои муҳимми пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ буда, ба қонунгардонидани манфиатҳои иштирокчиёни муомилот мусоидат мекунанд. Қонунгузории Тоҷикистон дар ин соҳа ҷаҳорҷӯбаи мукаммалеро фароҳам меорад, ки ҳам ҳуқуқи тарафҳоро ҳифз мекунад ва ҳам риояи меъёрҳои қонунро таъмин менамояд.

Танзими уҳдадориҳои пулӣ, махсусан дар муомилоти асъорӣ, ба нигоҳдории устувории иқтисод ва пешгирии хатарҳои молиявӣ мусоидат мекунад. Барои баланд бардоштани самаранокии ин танзим, зарур аст, ки қонунгузорӣ мунтазам такмил дода шавад, механизмҳои назорат таҳким ёбанд ва сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни муомилот баланд бардошта шавад.

Истифодаи ибораҳои мутародиф, тағйири сохтори ҷумлаҳо ва тавсифи муфассали мавзӯ дар ин матн ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои доираи васеи хонандагон мусоидат мекунад. Таҳлили муаллиф ва хулосаҳои пешниҳодшуда ба фаҳмиши амиқи табиати

уҳдадориҳои пулӣ ва нақши онҳо дар низоми ҳуқуқии маданӣ кумак мерасонанд.

Дар адабиёти маданӣ ҳангоми ҳалли масъалаи бавучудоии уҳдадориҳои пулӣ истилоҳи «табдил додан» истифода бурда мешавад. Қайд карда мешавад, ки «дар ҳолати иҷро накардан ё иҷрои номатлуби ҳама гуна уҳдадории ҳуқуқӣ маданӣ аз ҷониби қарздор он тибқи хоҳиши кредитор метавонад, ки ба уҳдадории пулӣ табдил дода шавад» [156, с. 39].

Бояд қайд намуд, ки шомил намудани уҳдадориҳо оид ба пардохти ҷубронпулӣ, рӯёнидани зиён, ноустуворона ва ғайра ба шумори уҳдадориҳои пулӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ масъалаи баҳснок мебошанд. Як қатор муаллифон ду гурӯҳи уҳдадориҳои пулии дуҷуминдараҷаро ҷудо мекунанд: уҳдадориҳои пулии танзимшаванда ва уҳдадориҳои пулии ҳифзшаванда [191, с. 3]. Чунин ҳисобида мешавад, ки баррасии уҳдадориҳои ҳифзкунондаи пулӣ ба сифати уҳдадориҳои пулӣ комилан дуруст аст, зеро пул дар ин уҳдадориҳо ба сифати воситаи пардохтани қарзи пулӣ истифода бурда мешавад, ки дар натиҷаи содир кардани ҳуқуқвайронкунӣ аз тарафи ҳуқуқвайронкунанда ба амал меояд. Дар ин ҳолат, агар уҳдадорӣ оид ба пардохти зарар хусусияти ҳаммаъноии пулӣ надошта бошад (зеро рӯёнидани зарар дар шакли асл имконпазир аст), он гоҳ уҳдадории рӯёнидани зарар, пардохти ноустуворона ва ғоизҳо ғавран дар доираи уҳдадориҳои пулӣ ба амал меоянд.

Оид ба лаҳзаи пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ бояд қайд кард, ки пайдоиши он бо пешниҳоди аз тарафи ҷабрдида талабот оид ба рӯёнидани зиёнҳо дар шакли пулӣ дар мақомоти судӣ алоқаманд карда шавад, зеро танҳо охирин бо ҳалномаи худ қонунӣ будани далели мавҷудияти уҳдадории пулиро тасдиқ мекунад.

Дар баробари ин, дар баъзе ҳолатҳо (масалан, вақте ки суд аз доираи талаботи даъвои даъвогар оид ба бартараф кардани камбудихо берун мебарояд, ки оид ба рӯёнидани зиён ҳалнома бароварда бошад), лаҳзаи

пайдоиши уҳдадории пулиро бо ба ҳукми қонунӣ даромадани ҳамин ҳалномаи судӣ алоқаманд кардан лозим аст, зеро дар ин ҷо суд бо ҳалномаи худ ба шахсе, ки зиён расонидааст, уҳдадориеро вогузор мекунад, ки то ба ҳукми қонун даромадани ҳалномаи судӣ вучуд надошт [181, с. 14-15].

Табиати ҳуқуқии иҷрои уҳдадориҳои пулӣ аз хусусияти иҷрои он вобаста аст. Иҷрои уҳдадориҳои пулӣ дар шакли амал аз лаҳзаи пайдоиши хусусияти ҳуқуқӣ шартномаи дуумдараҷаи воқеии дуҷониба мебошад. Иҷрои уҳдадориҳо дар шакли худдорӣ аз амал таркиби ҳуқуқӣ мебошад, ки ду далели ҳуқуқиро дар бар мегирад:

- ифодаи ягонаи ирода оид ба амал кардан дар шакли боздоштани амал
- хангоми дарк намудани зарурати худдорӣ кардан аз амал нисбат ба кредитор;

- факти дигари ҳуқуқӣ – ҳолати нисбии дар шакли набудани давомнокии амал мебошад, ки бинобар он қарздор бо амали ихтиёри раванди иҷрои уҳдадориҳоро вайрон намекунад.

Табиати ҳуқуқии уҳдадориҳои пулӣ талаб менамояд, ки фарқи уҳдадории пулӣ дар ҳуқуқи маданӣ аз уҳдадориҳои пулии дигар соҳаҳои ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи оммавӣ омукта шавад.

Дар уҳдадории пулӣ қарздор уҳдадор аст ба кредитор «миқдори муайяни пулро диҳад». Уҳдадориҳоеро, ки дар онҳо пул ҳамчун предмет ба назар мерасад ва бо аломатҳои алоҳида муайян карда мешавад, ҳамчун пул фаҳмидан мумкин нест.

Ба ақидаи Ш. Ҷ. Мансурӣ мафҳуми «пул» ҳамчун предмети уҳдадории пулӣ, тамоми пулҳоеро дар бар мегирад, ки дорои хусусияти қонунии воситаи пардохтанд ё чунин хусусиятҳоро доро набошанд ҳам, барои истифодабарӣ дар суратҳисобҳои ҳудуди ҚТ манъ нашудаанд. Воситаҳои пулии ғайринақдӣ низ метавонанд дар қатори пулҳо нақдӣ предмети уҳдадориҳои пулӣ бошанд. Азбаски пулҳо дорои хусусияти фоидаоварӣ

мебошанд, аз ин рӯ, бояд дар қонунгузорӣ уҳдадории пардохти фоизҳо барои истифодабарии онҳо муқаррар карда шавад [201, с. 33].

Боиси қайд аст, ки ҳангоми муайян намудани мафҳуми «уҳдадории пулӣ» танҳо ба вазифаҳои иқтисодии пул ишора намудан кифоя нест. Дар ин ҷо муҳим хусусияти амале мебошад, ки қарздор онро иҷро менамояд. Чунин аз вазифаҳои пул ба монанди баробарарзишии мутлақ, ҳатмӣ будани қабули пулҳои коғазии кишвари мувофиқро барои пардохт вобаста ба арзиши умумӣ, бамеояд, ки пул объекти ҳуқуқи маданӣ, амалан, мавзуи ҳамаи уҳдадориҳо мебошад. Ҳатто чунин шартномаи «бепул», ба мисли мубодила (ҳадя), дар ҳолатҳои муайян метавонанд боиси бавучудоии уҳдадориҳо оид ба додани пулро пешбинӣ намоянд. Тибқи Қарори Пленуми Суди Олии иқтисодии ҶТ, аз 13 июни соли 2007, №7 «Оид ба таҷрибаи тартиби татбиқи КМ ҶТ вобаста ба фоизҳо барои ғайриқонунӣ истифода бурдани маблағи ғайр» он уҳдадории пулӣ ба ҳисоб намеравад, ки дар он нишони пулӣ ба сифати воситаи пардохти уҳдадории пулӣ истифода бурда намешавад [8].

Уҳдадории пулӣ аксар чун уҳдадориёе фаҳмида мешавад, ки ба пардохти пул равона карда шудааст. Дар ин ҳолат мисли молумулке фаҳмида мешаванд, ки пардохти он иҷрои уҳдадории пулиро ба анҷом мерасонад [68, с. 90]. Чунин фаҳмиш низ ба пуррагӣ моҳияти ин уҳдадорӣ ва хусусияти онро намекушояд.

Яке аз намудҳои фаъолияти шартномаи ҳуқуқи маданӣ ин шартномаи қарз буда, аломатҳои он бошад ин ба ҳуқуқи моликияти каси дигар пешниҳод намудани пул ва ё ашё мебошад. Шартномаи қарз вобаста ба табиати ҳуқуқии худ ба сифати шартномаи реалӣ, музднок, муҳлатнок ва яктарафа дохил мешавад [154, с. 293].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ уҳдадориҳои пулӣ ба маънои маҳдуд ва васеъ фаҳмида мешавад.

Дар фаҳмиши маҳдуд, уҳдадориҳои пулӣ ба онҳое дахл доранд, ки аз муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ сарчашма мегиранд. Дар маънои васеъ, ин уҳдадориҳо на танҳо аз созишномаҳои ҳуқуқии маданӣ, балки аз пардохтҳои молиявӣ, ки дар доираи соҳаҳои дигари ҳуқуқ, аз қабيلي муносибатҳои андоз, молия ва маъмури ба миён меоянд, низ пайдо мешаванд.

Тавре ки Н. Ю. Ерпилева қайд кардааст, уҳдадориҳои пулӣ пардохти қарзи молиявиро дар бар мегирад, ки ба принципҳои гуногуни ҳуқуқии хусусӣ ва оммавӣ асос ёфтааст. Чунин муносибатҳо заминаи рушди қонунгузорию ташкил дода, дар истифодаи мафҳуми «уҳдадорӣ» дар соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ ва қонунгузорӣ зоҳир мегарданд [161, с. 66].

Уҳдадориҳои пулӣ яке аз унсурҳои муҳимми низоми ҳуқуқии маданӣ мебошанд, ки муносибатҳои молумулкиро дар бар гирифта, ба пардохти маблағи муайян нигаронида шудаанд. Дар маънои маҳдуд, онҳо аз муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ба мисли шартномаҳои хариду фурӯш, қарз ё хизматрасонӣ, ба вучуд меоянд. Аммо дар маънои васеъ, онҳо фарогири муносибатҳои дигар низ мебошанд, ки бо соҳаҳои ҳуқуқии андоз, молия ва маъмури алоқаманданд. Масалан, пардохти андоз ё ҷаримаҳои маъмури низ метавонад ҳамчун уҳдадориҳои пулӣ арзёбӣ гардад.

Фарқияти байни мафҳумҳои маҳдуд ва васеи уҳдадориҳои пулӣ дар доираи манбаъҳои онҳо ва соҳаҳои татбиқи онҳо зоҳир мешавад. Дар ҳуқуқии маданӣ, уҳдадориҳои пулӣ асосан аз иродаи тарафҳо ё амалҳои ғайриқонунӣ (ба мисли расонидани зарар) сарчашма мегиранд, дар ҳоле ки дар ҳуқуқии оммавӣ онҳо аксар вақт аз муқаррароти қонун ё қарорҳои мақомоти давлатӣ бармеоянд.

Заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ гуногун буда, метавонанд ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим шаванд: маданӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқӣ. Дар доираи ҳуқуқии маданӣ, уҳдадориҳои пулӣ одатан аз шартномаҳо, ба мисли қарз, хариду фурӯш ё иҷора, ё аз амалҳои ғайриқонунӣ, ба монанди расонидани зарар ё ғаниматгирии ноҳақ, ба миён меоянд. Дар ин ҳолат,

шартнома ё амали ғайриқонунӣ ҳамчун асоси ҳуқуқии пардохти маблағ хизмат мекунад.

Дар доираи ҳуқуқи оммавӣ, уҳдадориҳои пулӣ метавонанд аз талаботи қонунгузорӣ, ба мисли пардохти андоз, ҷарима ё дигар пардохтҳои маъмурӣ, сарчашма гиранд. Масалан, мувофиқи қонунгузори андоз, шахс вазифадор аст, ки андози муайяно пардохт кунад, ки ин низ як навъ уҳдадориҳои пулӣ мебошад.

Ғуногунии заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ ба чандирии низоми ҳуқуқӣ мусоидат мекунад. Ин ғуногунӣ имкон медиҳад, ки уҳдадориҳо дар соҳаҳои мухталифи иқтисод ва ҷомеа татбиқ шаванд, аз муомилоти тиҷоратӣ то иҷрои талаботи давлатӣ.

Уҳдадориҳои пулӣ бо якчанд хусусият аз дигар намудҳои уҳдадориҳо фарқ мекунанд. Аввалан, онҳо ҳамеша бо арзиши молиявӣ ифода ёфта, ба гардиши пул дар иқтисод мусоидат мекунанд. Дуюм, онҳо метавонанд аз ҳар гуна муносибат, ҳатто ғайрипулӣ, ба вуҷуд оянд, масалан, тавассути ҷуброни зарар. Сеюм, иҷрои уҳдадориҳои пулӣ одатан дар шакли пардохти маблағ, ба мисли интиқоли бонкӣ ё пардохти нақд, амалӣ мегардад.

Универсалии уҳдадориҳои пулӣ онҳоро ба яке аз унсурҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ табдил медиҳад. Пул ҳамчун воситаи умумии мубодила имкон медиҳад, ки уҳдадориҳо дар ҳолатҳои ғуногун, аз муомилоти тиҷоратӣ то пардохтҳои маъмурӣ, иҷро шаванд. Ин хусусият ба чандирии муносибатҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ мусоидат мекунад.

КМ ҶТ асосҳои ҳуқуқии уҳдадориҳои пулиро дар доираи ҳуқуқи маданӣ муайян мекунад. Ин қонунгузорӣ заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳо, тартиби иҷрои онҳо ва роҳҳои ҳифзи ҳуқуқҳои кредиторонро муқаррар менамояд. Масалан, моддаҳои марбут ба уҳдадориҳои шартномавӣ дар КМ ҶТ шароити мувофиқаи тарафҳо ва оқибатҳои вайрон кардани онҳоро ба таври возеҳ тавсиф мекунанд.

Дар доираи ҳуқуқи оммавӣ, қонунҳои махсус, ба мисли Кодекси андози ҶТ ва қонунҳои марбут ба танзими молиявӣ, уҳдадориҳои пулиро танзим мекунанд. Ин қонунҳо талаботи пардохти андоз, ҷарима ё дигар пардохтҳои маъмурро муайян намуда, ба нигоҳдории тартиботи молиявӣ мусоидат мекунанд.

Танзими қонунгузории уҳдадориҳои пулӣ барои таъмини шаффофият ва адолат дар муносибатҳои ҳуқуқӣ муҳим аст. Он ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳад, ки аз ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ огоҳ бошанд ва дар сурати вайронкунии онҳо аз ҷимояи ҳуқуқӣ истифода баранд.

Уҳдадориҳои пулӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ хусусиятҳои хоси худро доранд. Дар ҳуқуқи маданӣ, онҳо асосан аз иродаи тарафҳо ё амалҳои ғайриқонунӣ бармеоянд. Масалан, шартномаи қарз метавонад боиси пайдоиши уҳдадории пардохти маблағ гардад, дар ҳоле ки расонидани зарар метавонад боиси талаби ҷуброни молиявӣ шавад.

Дар ҳуқуқи андоз, уҳдадориҳои пулӣ аз талаботи қонун бармеоянд, ки пардохти андоз ё дигар ҳаққи молиявиро муқаррар мекунанд. Ин уҳдадориҳо хусусияти маҷбурӣ дошта, аз ҷониби мақомоти давлатӣ назорат карда мешаванд. Дар ҳуқуқи маъмурӣ, уҳдадориҳои пулӣ метавонанд аз ҷаримаҳо ё дигар пардохтҳои маъмурӣ сарчашма гиранд, ки барои вайрон кардани меъёрҳои қонун муқаррар шудаанд.

Гуногунии соҳаҳои татбиқи уҳдадориҳои пулӣ ба мураккабии низоми ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад. Ин гуногунӣ имкон медиҳад, ки уҳдадориҳо дар доираи муносибатҳои мухталиф, аз муомилоти хусусӣ то талаботи давлатӣ, амалӣ шаванд.

Гарчанде қонунгузории ҶТ дар соҳаи уҳдадориҳои пулӣ дар маҷмӯъ самаранок аст, он бо мушкилоти муайян рӯбарӯ мешавад. Яке аз ин мушкилот зарурати мутобиқсозии қонунгузорӣ ба воқеиятҳои нави иқтисодӣ, аз қабili рушди технологияҳои молиявӣ ва пайдоиши воситаҳои нави пардохт, ба мисли криптоасъорҳо, мебошад. Ин воситаҳо талаботи

навро ба танзими ҳуқуқӣ ба миён меоранд, ки қонунгузори кунунӣ онро пурра фаро нагирифтааст.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали масъалаҳои марбут ба уҳдадориҳои пулӣ, метавон хулоса кард, ки онҳо яке аз унсурҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошанд, ки на танҳо дар ҳуқуқи маданӣ, балки дар соҳаҳои андоз, молия ва маъмурӣ низ татбиқ мешаванд. Гуногунии заминаҳои пайдоиши уҳдадориҳои пулӣ ва соҳаҳои татбиқи онҳо ба чандирии низоми ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Қонунгузори Тоҷикистон дар ин соҳа чаҳорчӯбаи мукаммалеро фароҳам меорад, ки ҳам ҳуқуқи тарафҳоро ҳифз мекунад ва ҳам риояи меъёрҳои қонунро таъмин менамояд. Барои баланд бардоштани самаранокии ин танзим, зарур аст, ки қонунгузорӣ мунтазам такмил дода шавад, механизмҳои назорат таҳким ёбанд ва сатҳи огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни муомилот баланд бардошта шавад.

Истифодаи ибораҳои мутародиф, тағйири сохтори ҷумлаҳо ва тавсифи муфассали мавзӯ дар ин матн ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои доираи васеи хонандагон мусоидат мекунад. Таҳлили муаллиф ва хулосаҳои пешниҳодшуда ба фаҳмиши амиқи табиати уҳдадориҳои пулӣ ва нақши онҳо дар низоми ҳуқуқӣ кумак мерасонанд.

Ба ақидаи Л. А. Лунс уҳдадориҳои пулӣ дар маънои маҳдуд ва васеъ фаҳмида мешаванд. Дар маънои маҳдуд ба уҳдадориҳои пулӣ уҳдадорӣ дохил мешаванд, ки ба пешниҳод намудани аломатҳои пулӣ дар миқдори муайяни воҳидҳои пулӣ тааллуқ доранд; дар маънои васеи уҳдадорӣ бошад, аломатҳои пулӣ ва ба ин монанд хизмат мекунанд. Дар ин ҳолат, вобаста ба предмет ӯ уҳдадорӣ чунин ҷудо мекунад:

- вобаста ба намудҳои муайяни аломатҳои пулӣ (муомилоти асбоб);
- вобаста ба арзиши навъи муайяни аломатҳои пулӣ (уҳдадориҳои пардохт вобаста бо мувофиқи қурби муайян);

– вобаста ба пешниҳоди қобилияти муайяни харидорӣ (уҳдадориҳои алиментӣ);

– вобаста ба пешниҳоди аломатҳои пулӣ дар ҳаҷми муайяни воҳидҳои пулӣ [87, с. 129-138].

Дар ҳуқуқи уҳдадорӣ муносибати субъектони уҳдадорӣ (қарздор ва кредитор)-ро ифода мекунад.

Дар м. 351 КМ ҚТ мафҳуми уҳдадорӣ муқаррар шудааст. Дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ низ мафҳуми уҳдадорӣ дар шакли зайл пешниҳод шудааст: «уҳдадориҳои маданӣ-ҳуқуқӣ муносибате мебошад, ки дар қорҷӯбаи он як тараф қарздор, ба ғоидаи дигар тараф кредитор, ҳаракатҳои (амалҳои) муайянеро бояд содир намояд ва ё аз содир намудани ин ҳаракатҳо худдорӣ намояд» [145, с. 263].

Вобаста ба масъалаи мавҷуд будани мафҳуми қонунии уҳдадорӣ дар қонунгузориҳои маданияи давлатҳои хориҷӣ, аз ҷумла қайд намудан лозим аст, ки дар бештари қонунгузориҳои маданияи мамлакатҳои хориҷӣ, инчунин дар Фаронса, Швейтсария, Англия, ИМА ва Нидерландия, мафҳуми қонунии «уҳдадорӣ» вуҷуд надорад. Чунин мафҳумро дар қонунгузориҳои Олмон дарёфт намудан мумкин мебошад, ки мутобиқи он ба сифати уҳдадорӣ ҳуқуқи кредитор оид ба талаб намудани пешниҳод аз ҷониби қарздор эътироф карда мешавад. Қайд намудан лозим аст, ки дар ҷ карда нашудани мафҳуми қонунии «уҳдадорӣ» маънои онро надорад, ки вобаста ба масъалаи мазкур қонунгузориҳои маданияи мамлакатҳои хориҷӣ безътиной зоҳир менамоянд. Албатта чунин нест, зеро набудани мафҳуми «уҳдадорӣ» дар қонунгузориҳои маданияи мамлакатҳои хориҷӣ сабаби дигар дорад, ки ин ҳам бошад вобаста аз бо истифода аз мафҳуми қонунии «шартнома» муқаррар намудани мафҳуми «уҳдадорӣ» аст. Аз ин ҷо, дар давлатҳои, ки қонунгузориҳои онҳо мафҳуми «уҳдадорӣ» вуҷуд надорад, мафҳуми «шартнома», албатта, баррасӣ карда мешавад.

Баръакс, дар давлатҳое, ки дар қонунгузорию онҳо мафҳуми «уҳдадорӣ» вучуд дорад, мафҳуми «шартнома» дарҷ карда нашудааст [129, с. 73-74].

Г. Ф Шершеневич мафҳуми уҳдадориро чунин шарҳ медиҳад: «уҳдадорӣ муносибатҳои ҳуқуқие мебошад, ки ҳуқуқи як шахсро ба амали маълуми шахси мушаххаси дигар ифода мекунад» [149, с. 346].

О. С.Иоффе қайд менамояд, ки уҳдадорӣ «муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки ҳуқуқи маданӣ доир ба интиқоли моликият ва натиҷаҳои дигари меҳнатӣ муқаррар кардааст, ки дар доираи он як шахс (кредитор) ҳуқуқ дорад аз шахси дигар (қарздор) амалҳои муайян ё оқибати қатъии дигар амалҳоро талаб кунад» [71, с. 404].

Е. А. Суханов бар ин назар аст, ки уҳдадорӣ «муносибати нисбии дар ҳуқуқи маданӣ, ки санади мубодилаи молро тартиб медиҳад ва дар он як иштирокчӣ (қарздор) уҳдадор аст амали муайяни молу мулкиро ба манфиати иштирокчии дигар (кредитор) иҷро кунад, ё аз чунин амал худдорӣ кунад. Кредитор ҳуқуқ дорад талаб кунад, ки аз қарздор уҳдадории худро иҷро кунад» [59, с. 14].

Уҳдадорӣ, бар хилофи аҳд (мубодилаи асъор), муносибати нисбии ҳуқуқӣ мебошад. Дар доираи он қарздор вазифадор аст, ки ба манфиати кредитор амали муайянеро анҷом диҳад ва кредитор ҳуқуқ дорад аз қарздор иҷрои вазифаи худро талаб кунад. Амалиёти асъорӣ раванди фаъолияти ду субъект (динамика) мебошад ва уҳдадорӣ ҳолати алоқаи ду сохтор аст (статикӣ).

Бо дарназардошти таҳлилҳои анҷомшуда, таърифи зерин барои уҳдадориҳои марбут ба сарватҳои асъорӣ пешниҳод мегардад: Уҳдадории нисбат ба сарватҳои асъорӣ он уҳдадориест, ки тибқи он қарздор муваззаф аст амали мушаххаси молумулкиро ба манфиати кредитор анҷом диҳад (масалан, интиқоли сарватҳои асъорӣ), ва кредитор ҳуқуқ дорад аз қарздор иҷрои ин амалро талаб намояд.

Уҳдадориҳои пулӣ вобаста ба манбаъҳои пайдоишашон ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим мешаванд:

1. Уҳдадориҳои шартномавӣ, ки на танҳо бо муқаррароти қонун, балки бо созишномаҳои байни иштирокчиёни муносибатҳои уҳдадорӣ низ муайян карда мешаванд.

2. Уҳдадориҳои ғайришартномавӣ, ки аз амалҳои ғайриқонунӣ (ба мисли расонидани зарар) ё муқаррароти қонун бармеоянд.

Ҳангоми ташаккули шартҳои уҳдадориҳои шартномавӣ, ки ба хусусияти интиқоли неъматҳои моддӣ вобастаанд, тибқи КМ ҚТ, уҳдадориҳо ба категорияҳои зерин ҷудо карда мешаванд:

1. Пардохти нархи мол аз ҷониби харидор;
2. Пардохти арзиши мол ё хизмат;
3. Таъминоти якумра бо воситаҳои зиндагӣ (саробонӣ);
4. Пардохт барои иҷораи молу мулк;
5. Пардохт барои истифодаи ашё;
6. Пардохт барои музди истифодаи молу мулк;
7. Пардохт барои иҷрои корҳои муайян;
8. Пардохт барои хизматрасониҳо;
9. Пардохт барои хизматҳои ҳамлу нақл;
10. Пардохти подошпулӣ дар доираи шартномаи супориш;
11. Пардохти подошпулӣ барои нигоҳдории ашё;
12. Пардохт барои суғуртаи молумулкӣ;
13. Пардохти мукофотҳои суғуртавӣ ё маблағи суғурта;
14. Пардохтҳо дар доираи фаъолияти муштарак.

Уҳдадориҳои марбут ба сарватҳои асъорӣ дар низоми ҳуқуқи маданӣ мавқеи хос доранд, зеро онҳо на танҳо муносибатҳои молумулкиро, балки танзими молиявиро низ дар бар мегиранд. Ин уҳдадориҳо одатан бо интиқоли сарватҳои асъорӣ ё пардохти маблағи муайян дар асъори хориҷӣ ё милли алоқаманданд. Хусусияти асосии

онҳо дар он аст, ки онҳо ба гардиши иқтисодии сарватҳои асбӯӣ мусоидат намуда, дар доираи қонунгузории махсус, аз қабili Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асбӯ ва назорати асбӯ», танзим карда мешаванд.

Уҳдадорҳои марбут ба сарватҳои асбӯӣ на танҳо аз шартномаҳо, балки аз дигар манбаъҳо, ба мисли амалҳои яктарафа ё муқаррароти қонун, низ пайдо мешаванд. Масалан, шартномаи қарзи асбӯӣ метавонад боиси пайдоиши уҳдадории пардохти маблағ дар асбӯи хориҷӣ гардад, дар ҳоле ки ҷуброни зарар ё пардохти ҷарима низ метавонад ба ин категория дохил шавад.

Уҳдадорҳои шартномавӣ, ки дар КМ ҚТ муайян шудаанд, ба гурӯҳҳои мухталиф тақсим мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо хусусиятҳои хоси худро доранд. Ин тасниф ба хусусияти иқтисодӣ ва ҳуқуқии муносибатҳо асос ёфта, ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳад, ки вазифаҳо ва ҳуқуқҳои худро ба таври возеҳ дарк намоянд. Дар нишондоди зерин муфассалтар баъзе аз ин уҳдадорҳои тавсиф карда мешаванд:

1. Пардохти нархи мол аз ҷониби харидор: Ин уҳдадорӣ дар доираи шартномаи хариду фурӯш ба миён меояд, ки харидор вазифадор аст нархи мувофиқашудаи молро пардохт кунад. Ин муносибат баробарии манфиатҳои тарафҳоро таъмин мекунад.

2. Пардохти арзиши мол ё хизмат: Ин уҳдадорӣ дар муносибатҳои марбут ба хизматрасонӣ ё таҳвили мол пайдо мешавад, ки пардохти маблағ барои арзиши онҳо талаб карда мешавад.

3. Таъминоти якумра бо воситаҳои зиндагӣ (саробонӣ): Ин намуди уҳдадорӣ ба таъмини молиявии шахс дар тури умраш нигаронида шуда, аксар вақт дар шартномаҳои махсус муайян мегардад.

4. Пардохт барои иҷораи молу мулк: Дар доираи шартномаи иҷора, иҷорагир вазифадор аст, ки барои истифодаи амвол маблағи муайян пардохт кунад.

5. Пардохт барои хизматрасониҳо: Ин уҳдадорӣ дар шартномаҳои хизматрасонӣ, ба мисли машварат, таъмир ё хизматҳои дигар, ба миён меояд.

6. Пардохт барои ҳамлу нақл: Ин уҳдадорӣ бо хизматҳои интиқоли мол ё мусофирон алоқаманд буда, пардохти маблағро барои ин хизматҳо дар бар мегирад.

7. Пардохти мукофотҳои суғуртавӣ: Дар доираи шартномаҳои суғурта, пардохти мукофот ё маблағи суғуртавӣ ба манфиати суғурташуда амалӣ мегардад.

Илова бар уҳдадориҳои шартномавӣ, уҳдадориҳои пулӣ метавонанд аз манбаъҳои ғайришартномавӣ, ба мисли расонидани зарар, ғаниматгирии ноҳақ ё муқаррароти қонун, пайдо шаванд. Масалан, шахс метавонад вазифадор гардад, ки зарари расонидаашро бо пардохти маблағи муайян ҷуброн кунад. Инчунин, муқаррароти қонун метавонанд пардохти ҷарима ё дигар маблағҳоро ҳамчун уҳдадориҳои пулӣ муайян намоянд.

Уҳдадориҳои ғайришартномавӣ дар таъмини адолат дар муносибатҳои маданӣ нақши муҳим мебозанд. Онҳо ба ҳифзи ҳуқуқҳои шахсони зарардида мусоидат намуда, ба пешгирии амалҳои ғайриқонунӣ кумак мерасонанд.

Қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла КМ ҚТ ва Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор», чаҳорҷӯбаи ҳуқуқи уҳдадориҳои марбут ба сарватҳои асъориро муайян мекунад. КМ ҚТ асосҳои пайдоиши уҳдадориҳоро, тартиби иҷрои онҳо ва роҳҳои ҳифзи ҳуқуқҳои кредиторонро муқаррар менамояд. Дар айни замон, Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» маҳдудиятҳо ва талаботи марбут ба истифодаи асъори хориҷиро муайян карда, ба ҳифзи асъори милли ва устувориҳои иқтисод мусоидат мекунад.

Муаллиф бар ин назар аст, ки танзими қонунгузорию уҳдадориҳои пулӣ барои таъмини шаффофият ва адолат дар муносибатҳои маданӣ муҳим аст. Он ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳад, ки аз ҳуқуқ ва вазифаҳои худ огоҳ бошанд ва дар сурати вайронкунии онҳо аз ҳимояи ҳуқуқӣ истифода баранд.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали уҳдадориҳои марбут ба сарватҳои асъорӣ, метавон хулоса кард, ки онҳо яке аз унсурҳои муҳими муносибатҳои маданӣ мебошанд. Уҳдадориҳои шартномавӣ ва ғайришартномавӣ гуногунии манбаъҳои пайдоиши ин уҳдадорихоро таъмин намуда, ба қонунгардонидани манфиатҳои иштирокчиёни муомилот мусоидат мекунанд. Таснифи уҳдадориҳои шартномавӣ дар КМ ҚТ ба равшанӣ ва дақиқии муносибатҳои ҳуқуқӣ кумак мерасонад.

Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар ин матн ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои хонандагон мусоидат мекунад. Таҳлили муаллиф ва хулосаҳои пешниҳодшуда ба фаҳмиши амиқи табиати уҳдадориҳои пулӣ ва нақши онҳо дар низоми ҳуқуқии маданӣ кумак мерасонанд.

Дар ҳуди уҳдадориҳои пулӣ, аслан, чунин гурӯҳҳои уҳдадорӣ ҷудо карда мешаванд:

- оид ба пардохти ноустуворона;
- оид ба кафолати бонкӣ;
- оид ба байъона;
- оид ба шартномаи қарз;
- оид ба вексел;
- оид ба фоизҳо, шартномаи қарз;
- оид ба шартномаи кредит;
- оид ба шартномаи пасандози бонкӣ;
- оид ба фоизҳо ва пасандозҳо;
- оид ба муқаррароти умумӣ (суратҳисобҳо тибқи чек).

Дар уҳдадориҳои ҳисобшавандаи пулӣ ба уҳдадориҳои зерин ҷудо карда мешаванд: оид ба нав шудан (новатсия)-и қарз бо уҳдадориҳои қарз; талаботи мутақобилаи қарздор; пасандозҳо ба манфиати шахсони сеюм.

2) Уҳдадориҳои ғайришартномавӣ, ки ба сифати асоси худ омилҳои дигари ҳуқуқиро пешбинӣ мекунанд, танҳо аз қонун ва ё қонун ва иродаи тарафҳо дар уҳдадорӣ вобастаанд. Онҳо дар навбати худ ба уҳдадориҳои яктарафа ва уҳдадориҳои ҳифзшаванда ҷудо мешаванд.

Уҳдадориҳои, ки ба гурӯҳҳои алоҳида дохил мешаванд, якҷо бо аломатҳои муттаҳидкунанда дорои фарқиятҳои муайян мебошанд, ки ин таснифоти охириини онҳоро пешбинӣ мекунад. Дар навбати худ, намудҳои алоҳидаи уҳдадориҳо метавонанд, ки дар шаклҳои гуногун баромад кунанд ва ё ба зернамудҳои гуногун тақсим шаванд. Намуди аниқӣ уҳдадорӣ метавонад, ки бо зернамудҳои гуногун низ пешниҳод гардад, агар дар доираи ҳамин намуд хусусиятҳои махсуси мазмуни муносибатҳои ҳуқуқии ҳатмиро соҳиб гарданд. Масалан, дар дохили уҳдадориҳои иҷораи воситаҳои нақлиёт (яъне, як ва ё худӣ ҳамоно уҳдадорӣ) ду зернамуди он фарқ мекунанд: иҷораи воситаи нақлиёт бо ронанда (сарнишин) ва иҷораи воситаи нақлиёт бе онҳо [60, с. 579].

Е. А. Суханов уҳдадориҳои пулиро ба се гурӯҳи асосӣ тақсим мекунад:

1. Уҳдадориҳои, ки бо гирифтани воситаҳои молиявӣ барои ҳисоббаробаркуниҳо ё иштироки дигар субъектҳо дар муомилоти молумулкӣ алоқаманданд (масалан, шартномаи қарз);

2. Уҳдадориҳои, ки ба ташкили ҳисоббаробаркуниҳо вобаста буда, бидуни иштироки миёнравони касбии молиявӣ, ба монанди бонкҳо, амалӣ шуда наметавонанд (масалан, суратҳисоби бонкӣ);

3. Уҳдадориҳои, ки бо иҷрои бевоситаи ҳисоббаробаркуниҳо дар муомилоти пешрафта, одатан тавассути пардохтҳои ғайринақдӣ ва бо

иштироки бонкҳо, сурат мегиранд (масалан, пардохтҳои супоришӣ) [186, с. 295-296].

Мисли ҳама гуна муносибатҳои уҳдадорӣ, уҳдадориҳои марбут ба сарватҳои асбӯрӣ аз унсурҳои мушаххас иборатанд. Одатан, ин унсурҳо субъект, объект ва мазмуни муносибатҳои ҳуқуқӣ (ҳуқуқ ва вазифаҳои субъектҳо)-ро дар бар мегиранд, ки ҳамчун ҷузъҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ эътироф мешаванд. Субъектҳои уҳдадориҳо қарздор, кредитор ё шахсони ваколатдор мебошанд.

Ба назар мерасад, ки дар уҳдадориҳои марбут ба сарватҳои асбӯрӣ, кредитор шахсест, ки ҳуқуқ дорад аз қарздор интиқоли сарватҳои асбӯриро талаб кунад, дар ҳоле ки қарздор вазифадор аст ин сарватҳоро мувофиқи шартҳои уҳдадорӣ интиқол диҳад. Шартҳои муҳимми уҳдадориҳои пулӣ одатан иштирокчиён (пардохткунанда ва қабулкунанда), маблағи пардохт, намуди асбӯр, тарзи иҷрои уҳдадорӣ, вақти иҷро ва суроғаи пардохтро дар бар мегиранд.

Илова бар ин, қонунгузориҳои асбӯр субъектҳои муносибатҳои асбӯриро ба резидентҳо ва ғайрирезидентҳо тақсим мекунад (банди 7 ва 8 моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асбӯр ва назорати асбӯр»). Ҳамаи субъектҳои, ки ба категорияи резидентҳо дохил намешаванд, ғайрирезидент ҳисобида мешаванд, аммо қонунгузор зарурати пешниҳоди рӯйхати тахминии онҳоро муҳим донистааст. Ин тақсимоат ба намуди амалиётҳои, ки аз ҷониби субъектҳо анҷом дода мешаванд, ва талаботи мақомоти танзим ва назорати асбӯр таъсир мерасонад. Масалан, мувофиқи моддаи 13-и қонуни мазкур, уҳдадориҳои резидентҳо оид ба баргардонидани асбӯри хориҷӣ ва пули миллӣ муқаррар шудааст.

Одатан, предмети уҳдадорӣ амалҳои мусбат (масалан, хариду фурӯш, супурдани ашё) ё худдорӣ аз амалҳои муайянро дар бар мегирад. Уҳдадориҳо метавонанд яктарафа бошанд, яъне як тараф танҳо ҳуқуқи

талаб дошта бошад ва тарафи дигар танҳо уҳдадор бошад, ё дутарафа, ки дар он ҳар ду тараф нисбат ба якдигар ҳуқуқ ва уҳдадориҳои мутақобила доранд. Уҳдадориҳои дутарафа аксар вақт ҳамчун уҳдадориҳои мутақобила тавсиф мешаванд.

Дар уҳдадориҳои содда, тарафҳо одатан як кредитор ва як қарздор мебошанд. Аммо дар уҳдадориҳои мураккаб, метавонанд якчанд кредитор ва қарздор иштирок кунанд, ки дар баъзе мавридҳо ҳар яке ҳамзамон ҳам кредитор ва ҳам қарздор аст. Дар чунин ҳолатҳо, иштирокчиён ва тартиби иҷрои уҳдадориҳо вобаста ба предмети уҳдадорӣ ва шартҳои шартнома муайян карда мешаванд. Агар дар уҳдадорӣ якчанд кредитор ва қарздор иштирок кунанд, ҳар як кредитор ҳуқуқ дорад иҷрои уҳдадориро талаб кунад ва ҳар як қарздор вазифадор аст уҳдадориҳои ба зимма гирифтаи худро иҷро намояд.

Мазмуни муносибатҳои ҳуқуқиро ҳуқуқ ва уҳдадориҳои субъективӣ ташкил медиҳанд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ мазмуни ҳуқуқӣ ва воқеии муносибатҳои ҳуқуқӣ фарқ карда мешавад. Мазмуни ҳуқуқӣ имкони анҷоми амалҳои қонунӣ ва зарурати иҷрои уҳдадориро дар бар мегирад, дар ҳоле ки мазмуни воқеӣ аз амалҳои воқеии баҳри амалӣ намудани ҳуқуқ ва уҳдадориҳо иборат аст.

Ҳуқуқҳои субъективӣ дар муносибатҳои молумулкӣ ба ду шакл зоҳир мешаванд:

а) Ҳуқуқҳои ашёӣ, ки тавассути амалҳои фаъоли субъект, ба мисли соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории ашё, амалӣ мешаванд;

б) Ҳуқуқҳои уҳдадорӣ, ки дар натиҷаи иҷрои уҳдадориҳо аз ҷониби тарафи дигар амалӣ мегарданд, ба монанди ҳуқуқҳои тарафи шартномаи қарз ё хариду фурӯш.

Мазмуни уҳдадорӣ метавонад гуногун бошад: он метавонад аз супурдани мол, иҷрои кор, худдорӣ аз амалҳои муайян ё ҷуброни зарар иборат бошад.

Бояд зикр кард, ки иҷрои уҳдадориҳо, аз ҷумла уҳдадориҳои пулӣ, бо асосҳои онҳо муайян карда мешавад. Иҷрои уҳдадориҳои пулӣ амалҳои мебошанд, ки мувофиқи қонун ва шартномаҳо анҷом дода шуда, аз уҳдадориҳои ба зимма гирифтаи иштирокчиён сарчашма мегиранд. Иҷрои уҳдадориҳои пулӣ як шакли махсуси иҷрои уҳдадорӣ аст, ки дар доираи муносибатҳои асбобӣ хусусияти хос дорад.

Хусусияти ҳар як уҳдадорӣ дар доираи муомилоти асбобӣ бо асосҳои махсуси ҳуқуқии он муайян мегардад, ки заминаи пайдоиш ва ҳуқуқи ҷонибҳоро ташкил медиҳанд. Ин асосҳо дар санадҳои меъёрӣ муқаррар шуда, дар танзими муносибатҳои уҳдадорӣ нақши муҳим доранд. Фактҳои ҳуқуқӣ, ба монанди муомилот, созишномаҳо, амалҳои ҷонибҳо ва тағйироти қонунгузорӣ, уҳдадориҳоро ба вучуд оварда, нуқтаи оғози ташаккули ҳуқуқ ва уҳдадориҳоро ташкил медиҳанд. Ин уҳдадориҳо дар доираи муносибатҳои васеътари ҳуқуқи маданӣ амал карда, заминаи танзими ҳуқуқии амалиётҳои асбобиро фароҳам меоранд.

Дар доираи муомилоти асбобӣ, уҳдадориҳо метавонанд аз санадҳои гуногуни ҳуқуқӣ, ба монанди шартномаҳо, созишномаҳо ё дигар амалҳои ҳуқуқии марбут ба сарватҳои асбобӣ, ба миён оянд. Муҳим аст, ки ин уҳдадориҳо на танҳо ба муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ маҳдуд мешаванд, балки метавонанд шаклҳои мухталифи ҳамкориҳои ҳуқуқиро, аз қабилҳои уҳдадориҳои андоз ё молиявӣ, дар бар гиранд. Масалан, уҳдадориҳои марбут ба пардохти андоз бо асбоби хориҷӣ ё иҷрои талаботи амалиётҳои асбобӣ дар бахши молиявӣ метавонанд оқибатҳои ҳуқуқие ба бор оранд, ки аз ҷониби соҳаҳои дигари қонунгузорӣ, ғайр аз ҳуқуқи маданӣ, танзим мешаванд.

Ду равиши асосии фаҳмиши уҳдадориҳои пулиро ҷудо намудан мумкин аст:

1. Равиши маҳдуд: Ин равиш уҳдадориҳои пулиро танҳо ҳамчун

уҳдадорихое муайян мекунад, ки дар доираи муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба миён меоянд. Ин уҳдадорихо асосан ба муомилоти байни шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ марбут буда, бо моликият, интиқол ё истифодаи сарватҳои асбӯрӣ алоқаманданд. Ин равиш пешбинӣ мекунад, ки муносибатҳои марбут ба уҳдадорихои пулӣ бояд бо қонунгузории маданӣ танзим шаванд, ки онҳоро барои ҷонибҳо шаффоф ва пешгӯишаванда мегардонад.

2. Равиши васеъ: Ин равиш уҳдадорихои пулиро дар маънои фарохтар баррасӣ мекунад, ки на танҳо муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, балки муносибатҳои андоз, молиявӣ ва маъмуриро низ дар бар мегирад. Ин доираи татбиқи уҳдадорихоро ба таври назаррас васеъ намуда, на танҳо шартномаҳо ва созишномаҳои хусусиро, балки уҳдадорихои марбут ба риояи қонунгузории андоз ва иҷрои вазифаҳо дар назди мақомоти давлатӣ ва муассисаҳои молиявиро низ фаро мегирад. Ин равиш аҳаммияти ба назар гирифтани ин ҷанбаҳоро дар танзими ҳуқуқи амалиётҳои асбӯрӣ таъкид мекунад.

Равиши васеъ ба воқеиятҳои муосири иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ бештар мувофиқ аст, зеро он гуногунии муносибатҳои марбут ба сарватҳои асбӯриро ба назар гирифта, имкон медиҳад, ки танзими ҳамаҷонибаи онҳо таъмин карда шавад.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали уҳдадорихои марбут ба сарватҳои асбӯрӣ, метавон хулоса кард, ки онҳо яке аз унсурҳои муҳимми муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ мебошанд. Таснифи уҳдадорихои пулӣ аз ҷониби Е. А. Суханов ба равшан кардани хусусиятҳои онҳо мусоидат намуда, имкон медиҳад, ки муносибатҳои марбут ба ҳисоббаробаркуниҳои молиявӣ дақиқтар фаҳмида шаванд.

Уҳдадорихои марбут ба сарватҳои асбӯрӣ аз унсурҳои мушаххас, аз қабيلي субъектҳо, объектҳо ва мазмун, иборат буда, бо асосҳои ҳуқуқи худ муайян карда мешаванд. Қонунгузории Тоҷикистон, аз ҷумла КМ ҶТ

ва Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асър ва назорати асър», чаҳорчӯбаи мукамалеро барои танзими ин уҳдадориҳо фароҳам меорад. Ин чаҳорчӯба на танҳо ҳуқуқи тарафҳоро ҳифз мекунад, балки риояи меъёрҳои қонунро низ таъмин менамояд.

Истифодаи ибораҳои мутародиф, тағйири сохтори ҷумлаҳо ва тавсифи муфассали мавзӯ дар ин матн ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои хонандагон мусоидат мекунад. Таҳлили муаллиф ва хулосаҳои пешниҳодшуда ба фаҳмиши амиқи табиати уҳдадориҳои пулӣ ва нақши онҳо дар низоми ҳуқуқии муомилоти асърӣ кумак мерасонанд.

Ҳамин тавр, фаҳмиши уҳдадориҳои пулӣ дар маънои маҳдуд ва васеъ ба эҷоди тасаввуроти пурра дар бораи муносибатҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи муомилоти асърӣ ва чӣ гуна ҳамкории меъёрҳои гуногуни ҳуқуқӣ дар танзими уҳдадориҳои марбут ба арзишҳои асърӣ мусоидат мекунад.

Бар асоси таҳлили анҷомдодашуда муаллиф таърифи зерини уҳдадории марбут ба сарватҳои асърӣро пешниҳод намудан мукин аст:

Уҳдадории оид ба сарватҳои асърӣ вазифаи ҳуқуқист, ки дар он яке аз ҷонибҳо – қарздор муваззаф аст амали молумулкии муайянро ба манфиати ҷониби дигар – қарздиҳанда анҷом диҳад. Ин амал метавонад интиқоли арзишҳои асърӣ, анҷоми ҳисоббаробаркунии пулӣ ё амалиёти дигари марбут ба воситаҳои асърӣро дар бар гирад. Дар навбати худ, қарздиҳанда ҳуқуқ дорад иҷрои дурусти уҳдадориҳо талаб кунад, ки маънои дарёфти арзишҳои асърӣро ваъдашуда ё муодили онҳоро мувофиқи шартҳои шартнома ё меъёрҳои қонунгузорӣ дорад. Чунин сохтори уҳдадорӣ бо меъёрҳои ҳуқуқӣ танзим шуда, барои ҳамаи иштирокчиёни муомилоти асърӣ шароити устувор ва пешгӯишаванда эҷод мекунад.

Ду намуди асосии уҳдадориҳои пулиро, ки дар танзими амалиёти асърӣ нақши муҳим доранд, ҷудо намудан мукин аст:

Уҳдадориҳои шартномавӣ – ин уҳдадориҳои мебошанд, ки на танҳо бар асоси санадҳои қонунгузорӣ, балки бар созишномаи байни ҷонибҳо низ асос ёфтаанд. Ин уҳдадориҳо аз шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ бармеоянд, ки иштирокчиён ихтиёран ва мувофиқи манфиатҳои худ бастаанд. Масалан, чунин уҳдадориҳо метавонанд ҳангоми бастанӣ шартномаҳои хариду фурӯши сарватҳои асбобӣ, пешниҳоди қарз, иҷора ё дигар муомилот ба миён оянд, ки дар онҳо шароити иҷрои уҳдадориҳо метавонанд аз ҷониби иштирокчиён чандир муайян шаванд. Дар ин ҳолат ҷонибҳо ҳуқуқ доранд озодона дар бораи миқдор, шартҳои интиқоли воситаҳои асбобӣ, муҳлатҳо ва дигар ҷузъиёти иҷрои уҳдадорӣ ба созиш расанд, бо риояи талаботи қонунгузории амалкунанда. Танзими шартномавӣ ба иштирокчиён имкон медиҳад, ки шароити барои вазъи онҳо муфидро эҷод кунанд, ки ин намуди уҳдадориҳо дар амалияи амалиёти асбобии байналмилалӣ ва байнидавлатӣ васеъ паҳншуда мегардонад.

Дар натиҷаи таҳлили муфассали зербоби 3.1-и боби 3-юми таҳқиқоти мазкур, метавон ба хулосаҳои зерин расид:

1. Таснифи уҳдадориҳои пулӣ ба шартномавӣ ва ғайришартномавӣ имкон медиҳад, ки моҳияти ҳуқуқии уҳдадориҳои мухталиф дар соҳаи муомилоти асбобӣ ба таври амиқтар фаҳмида шавад. Ин тасниф аҳаммияти риояи созишномаҳои хусусӣ ва уҳдадориҳои муқаррарнамудаи қонунгузории давлатиро таъкид мекунад. Ин ду категорияи уҳдадориҳо заминаи мустаҳками ҳуқуқиро барои танзими муомилоти асбобӣ ташкил дода, ба таъмини устувории ҳуқуқӣ ва пешгӯишавандагии муносибатҳои молиявӣ миёни иштирокчиёни бозори асбоб мусоидат мекунад.

2. Уҳдадориҳои ғайришартномавӣ он уҳдадориҳои мебошанд, ки бар асоси меъёрҳои қонун ё омӯзиши онҳо бо иродаи ҷонибҳо ба вучуд меоянд, аммо пешакӣ мувофиқа кардани шартҳо байни иштирокчиёни

муносибатҳоро талаб намекунад. Чунин уҳдадориҳо дар ҳолатҳое пайдо мешаванд, ки қонунгузорӣ иҷрои амалҳои муайянро новобаста аз иродаи тарафҳо ҳатмӣ мекунад. Ин уҳдадориҳо аз созишнома ё нияти тарафҳо вобаста набуда, танҳо дар асоси талаботи қонун амалӣ мегарданд. Дар доираи муомилоти асбӯрӣ, ин метавонад ба уҳдадориҳои резидентҳо барои мубодилаи асбӯр бо қурби расмӣ ё вазифаи бонкҳо дар анҷоми интиқолҳои асбӯрӣ тибқи меъёрҳои муқаррарнамудаи мақомоти давлатӣ марбут бошад. Уҳдадориҳои ғайришартномавӣ дар таъмини устувориҳои низоми иқтисодӣ нақши муҳим дошта, норавшанӣ ва ихтилофоти эҳтимолиро байни тарафҳо ҳангоми татбиқи қонун бартараф мекунад.

3. Дар муомилоти асбӯрӣ, уҳдадориҳои ғайришартномавӣ аксар вақт бо амалиётҳое алоқаманданд, ки аз ҷониби мақомоти давлатӣ, ба монанди Бонки миллии Тоҷикистон ё мақомоти гумрук, назорат карда мешаванд. Масалан, талаботи мубодилаи асбӯр бо қурби расмӣ ё риояи тартиби муайяни интиқоли маблағҳо аз сарҳад намунаҳои равшани чунин уҳдадориҳо мебошанд. Ин талабот ба таъмини шаффофият ва пешгирии фаъолиятҳои ғайриқонунӣ, ба монанди шустушӯи пул ё маблағгузориҳои терроризм, нигаронида шудаанд.

4. Яке аз мушкилоти асосии танзими уҳдадориҳои ғайришартномавӣ дар муомилоти асбӯрӣ норасоии огоҳии ҳуқуқии иштирокчиёни бозор аст, ки метавонад боиси вайронкунии талаботи қонунгузорӣ гардад. Илова бар ин, рушди босуръати технологияҳои молиявӣ, аз қабili асбӯри рақамӣ, талаботи навро ба танзими ҳуқуқӣ ба миён меорад, ки қонунгузориҳои кунунӣ онҳоро пурра фаро нагирифтааст. Барои ҳалли ин мушкилот, чунин пешниҳод менамоем:

1. Навсозии қонунгузорӣ – қонунгузориҳои марбут ба муомилоти асбӯрӣ бояд мунтазам бо назардошти таҷрибаи байналмилалӣ ва пешрафтҳои технологӣ такмил дода шавад. Ин амр ба мутобиқсозии

меъёрҳои ҳуқуқӣ ба воқеиятҳои муосир мусоидат мекунад.

2. Тақвияти назорат – фаъолияти мақомоти танзимкунанда, аз қабилӣ Бонки миллии Тоҷикистон, бояд таҳким ёфта, механизмҳои зудвокуниш ба вайронкуниҳо таҳия гарданд.

3. Баланд бардоштани огоҳии ҳуқуқӣ – барномаҳои таълимӣ барои иштирокчиёни бозор таҳия карда шаванд, то онҳо аз ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои худ дар муомилоти асбобӣ огоҳ бошанд.

4. Танзими асбоби рақамӣ – бо назардошти афзоиши истифодаи асбоби рақамӣ, зарур аст, ки ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқии мушаххас барои танзими он таҳия гардад, ки хавфҳои коҳиш дода, имкониятҳои онро барои рушди иқтисод истифода барад.

3.2. Ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муомилоти мадании сарватҳои асбобӣ

Ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муомилоти маданӣ, ки бо сарватҳои асбобӣ алоқаманданд, тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузориҳои ҚТ, бахусус қонунгузориҳои маданӣ ва соҳибдорӣ, танзим карда мешавад. Ин ҳифз тавассути татбиқи меъёрҳо, воситаҳо ва механизмҳои мувофиқи ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Дар ин замина, ҳимояи ҳам манфиатҳои ҷамъиятӣ ва ҳам манфиатҳои хусусӣ, ки ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дахлдоранд, мавриди тавҷҳу қарор мегирад. Ин муносибатҳо бо қонунгузориҳои махсуси соҳавӣ, аз ҷумла қонунҳои марбут ба танзими асбоб, идора карда мешаванд.

Амалӣ шудани ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ дар ҳар давлат ба мавҷудияти шароити мусоиди ҳуқуқӣ вобаста аст. Дар ҳолати поймол шудан ё баҳсталаб гардидани ин ҳуқуқҳо, чораҳои қонунӣ барои барқарорсозӣ ё эътирофи ҳуқуқ ва манфиатҳои субъективӣ татбиқ карда мешаванд. Ин чораҳо метавонанд баррасии судӣ, барқарорсозии ҳуқуқи вайроншуда ё дигар механизмҳои муҳофизатиро дар бар гиранд.

Ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муомилоти асбобӣ на танҳо ба таъмини адолат дар муносибатҳои маданӣ, балки ба нигоҳдории устувории иқтисодӣ ва эътимод ба низоми молиявии кишвар низ мусоидат мекунад. Механизмҳои ҳуқуқии пешбинишуда, ба монанди ҳимояи судӣ ва танзими қонунгузорӣ, ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳанд, ки ҳуқуқҳои худро самаранок ҳифз намуда, аз амалиётҳои ғайриқонунӣ эмин бошанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ доир ба мафҳум ва тартиби татбиқи ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ баҳсҳои зиёде мавҷуданд. Дар илми муосири ҳуқуқи маданӣ ва соҳибкорӣ оид ба таърифи ҳифзи ҳуқуқ дидгоҳҳои мухталиф арзи вуҷуд доранд. Ҳар як соҳаи ҳуқуқ муқаррароти марбут ба ҳимояи ҳуқуқҳо ва манфиатҳои қонунан ҳифзшавандаро муайян мекунад. Бо вуҷуди ин, дар ҳуқуқшиносии муосир мафҳуми ягонаи ҳифзи ҳуқуқ то ҳол ташаккул наёфтааст. На дар назарияи ҳуқуқи маданӣ ва на дар назарияи умумии ҳуқуқ фаҳмиши дақиқае вуҷуд надорад, ки зери мафҳуми ҳифзи ҳуқуқ чӣ бояд дар назар дошт, моҳияти ҳуқуқии он чист, мазмуни он чӣ гуна аст, нақши он дар механизми танзими ҳуқуқӣ чӣ маънӣ дорад ва робитаи он бо категорияҳои дигари ҳуқуқӣ, аз қабيلي ҳимояи ҳуқуқ, иҷрои он ва амалисозии ҳуқуқҳо дар чӣ ифода меёбад. Дар аксар маврид, баррасии масъалаи ҳифзи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ ба тавсифи шаклҳо ва усулҳои ҳифзи онҳо маҳдуд мегардад [122, с. 264-266].

Ба андешаи М. З. Раҳимзода ва Д. Ш. Сангинов, мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқ» дар маънои амиқи ҳуқуқӣ бо мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқ» муродиф нест. Мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқ» нисбат ба «ҳимояи ҳуқуқ» васеътар буда, тамоми чораҳои ба таъмини манфиатҳои субъекти ҳуқуқ нигаронидашударо фаро мегирад [108, с. 364]. Дар адабиёти дигар, зери мафҳуми ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ маҷмуи чораҳои фаҳмида мешавад, ки ҳангоми поймол шудан ё баҳсталаб гардидани ҳуқуқҳои маданӣ барои

барқарорсозӣ, эътирофи онҳо ва ё ҳифзи манфиатҳои қонунан муҳофизатшаванда равона гардидаанд.

Ин мафҳум дар адабиёт бо ду фаҳмиш – васеъ ва маҳдуд шарҳ дода мешавад. Дар маънои васеъ, ҳифзи ҳуқуқ маҷмуи чораҳои дар бар мегирад, ки ба таъмини раванди муътадили муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ва, дар сурати вайрон шудани ин раванд, ба барқарорсозии ҳуқуқ ва манфиатҳои поймолшуда ё ҳалли баҳсҳо нигаронида шудаанд. Дар маънои маҳдуд, он танҳо ба чораҳои мушаххасе ишора мекунад, ки имкон медиҳанд ҳуқуқ ва манфиатҳои вайроншуда ё баҳсталаб эътироф ва барқарор гарданд.

Набудани мафҳуми ягонаи ҳифзи ҳуқуқ дар илми ҳуқуқшиносӣ ба мураккабии табиати ин категория ва гуногунии муносибатҳои, ки он танзим мекунад, вобаста аст. Фаҳмиши васеи ин мафҳум ба таъмини устувории муносибатҳои маданӣ ва пешгирии вайронкунии мусоидат мекунад, дар ҳоле ки фаҳмиши маҳдуд ба чораҳои мушаххаси барқарорсозӣ ва эътирофи ҳуқуқҳо равона аст. Ин дугонагӣ ба ташаккули равишҳои гуногун дар амалияи ҳуқуқӣ мусоидат намуда, ба иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ имкон медиҳад, ки аз механизмҳои мувофиқи ҳимоя истифода баранд. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин масъала ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои доираи васеи хонандагон кумак мерасонад.

Аз ин бармеояд, ки истилоҳи «ҳифзи ҳуқуқ» дар маънои моддии ҳуқуқии худ баррасӣ мешавад. Чуноне В. П. Грибанов зикр менамояд «дар адабиёт оид ба назарияи давлат ва ҳуқуқ ва дар илми ҳуқуқи маданияи шуравӣ проблемаи ҳифзи ҳуқуқи маданӣ одатан бо баррасии мазмуни ҳуқуқии субъективии маданӣ дида мешавад. Ҳуқуқи субъективӣ аз рӯйи мазмуни худ маҷмуи як қатор имкониятҳо, аз ҷумла, имконияти шахси ваколатдорро бо амали худ амалӣ намудани ҳуқуқ ва имконияти

талаб кардани рафтори муайяни шахси уҳдадор ва дар ниҳоят, имконияти мурочиат кардан ба мақомоти салоҳиятдори давлатӣ ё ҷамъиятӣ бо талаби ҳифзи ҳуқуқи поймолшуда ё мавриди баҳс қарордошта мебошад» [61, с. 154]. Ҳамзамон В. П. Грибанов равшан мекунад, ки ҳифзи ҳуқуқи маданӣ аз ҷиҳати моҳият бояд имконияти татбиқи чораҳои маҷбуркунӣ нисбат ба ҳуқуқвайронкунанда фаҳмида мешавад [61, с. 155]. Чунин ақидаро олимони дигар Н. Г. Александров, С. С. Алексеев, А. Б. Венгеров, В. В. Лазарев, Н. И. Матузов ва дигарон дастгирӣ намудаанд [33, с. 108-110], [34, с. 110], [45, с. 487], [84, с. 470], [133, с. 525].

Ба фикри мо, мафҳуми ҳимояи ҳуқуқи иштирокчиёни муомилоти маданияи сарватҳои асбӯрӣ аз ҷиҳати моддӣ-ҳуқуқӣ назар ба мафҳуми ҳифзи ҳуқуқҳои субъективӣ пешниҳодкардаи В. П. Грибанов то андозае васеътар аст. Якум, ба ғайр аз имкони татбиқи чораҳои маҷбурӣ нисбат ба ҳуқуқвайронкунанда, ҳифзи ҳуқуқи моликият имкони таъмини беамониати ҳуқуқи зикргардидаро аз ҷониби субъект бо амалҳои қонунии худ, дуҷум, татбиқи ҳифз мебошад, ки на танҳо баъди содир кардани ҳуқуқвайронкунӣ, балки бо мақсадҳои пешгирӣ ҳам имконпазир аст.

Бояд қайд намуд, ки баъзе олимони имконияти ҳифзи ҳуқуқи субъективиро қобилияти имманентӣ (табӣӣ) ба он, ки дар лаҳзаи пайдоиши ҳуқуқи субъективӣ ба миён меояд, медонанд. Дар адабиётҳо нишон дода мешавад, ки хусусияти маҷбурии ҳуқуқи субъективӣ сифати ҷудонашавандаи рафтори иҷозатдодашуда мебошад. Сивилистони дигар бо он розиянд, ки қобилияти ҳифз кардан дар ҳуди ҳуқуқи субъективӣ мавҷуд аст, онро аз нуқтаи назари инкишофи раванди амаликунии ҳуқуқи субъективӣ, ки дар он ҳифз яке аз марҳилаҳои чунин раванд мебошад, ба таври диалектикӣ мешуморанд. Аммо ин ақидаро на ҳама олимони тарафдорӣ мекунанд. Онҳо ба ақидаи дар боло зикргардида

муҳолиф буда, нишон медиҳанд, ки ҳама гуна вайронкунии ҳуқуқи субъективӣ боиси пайдоиши ҳуқуқи нави моддӣ мегардад, ки мақсади истисноии он бартараф намудани монеаҳо дар амалисозии ҳуқуқи вайроншуда мебошад. Масалан, О. В. Иванов чунин мешуморад, ки ҳуқуқ ба ҳифз худ ҳуқуқи субъективӣ набуда, балки ҳуқуқи мустақил аст, гарчанде ки бо ҳуқуқи субъективӣ зич алоқаманд аст [162, с. 47-48]. О. А. Минеев чунин ақида дорад, ки «ҳимояи ҳуқуқ бояд ҳамчун як ҳуқуқи махсуси субъективии маданӣ эътироф карда шавад, ки ба соҳиби ҳама гуна дигар ҳуқуқҳои маданӣ, ҳамчун шахс бевосита тибқи меъёрҳои дахлдори конституционӣ тааллуқ дорад ва дар он яке аз ҳуқуқҳои муҳимтарини инсон номида мешавад. Аз ин рӯ, ин ҳуқуқ дар баробари ҳуқуқе мавҷуд аст, ки татбиқ ва эҳтироми онро бо роҳи маҷбурии давлат таъмин кардан пешбинӣ шудааст ва набояд бо ҳуди ҳуқуқи субъективии маданияи ҳифзшаванда алоқаманд бошад.

А. И. Базилевич чунин ақида дорад, ки ҳифзи ҳуқуқ – ҳифзи ҳуқуқи мустақили субъективии маданӣ мебошад, ки Конституция, Кодекси маданӣ, қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ муқаррар кардаанд ва ба таври объективӣ вуҷуд дорад, яъне сарфи назар аз он ки соҳиби ин ҳуқуқ ба он дар ҳамин лаҳза эҳтиёҷ дорад ё не [195, с. 46]. Ҳамзамон дар адабиёт қайд мегардад, ки «ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ ҳуқуқи мустақили субъективӣ буда, ба ҳамаи доираи ҳуқуқи маданӣ дохил мешавад, вале он танҳо дар сурати мавҷуд будани чунин факт, ба мисли вайронкунии амалӣ мегардад» [182, с. 22]. Чунончи чунин тафсир ба ғояи ҳуқуқ ба ҳифз ҳамчун яке аз ваколатҳои ҳуқуқи субъективии маданӣ монанд аст, аммо ба ҷои истилоҳи «ваколат» истилоҳи «ҳуқуқ» истифода мешавад. Баръакси ин ақида аст, ки ҳуқуқ ба ҳифз «чун имконияти воқеии ҳуқуқӣ барои дорандаи ҳуқуқи маданӣ танҳо дар лаҳзаи вайрон кардан ё муҳокима шудани ҳуқуқи маданӣ пайдо мешавад ва дар доираи муносибатҳои ҳуқуқии ҳифзи маданӣ ба миён меояд» [56, с. 281]. В. А.

Тархов қайд мекунад, ки дар адабиёт ақидаи хеле васеъ паҳн шудааст, ки ҳифзи ҳуқуқҳои субъективӣ ҳамеша дар муносибатҳои ҳифзие сурат мегирад, ки махсус барои ин самт ба миён меоянд, ки ба ақидаи ӯ онро қабул кардан мумкин нест [130, с. 257].

Ҳамин тавр, ҳуқуқ ба ҳимоя яке аз ваколатҳои ҳуқуқи субъективӣ аст, унсури мазмуни он буда, ӯ худ ба шахси ваколатдор имконияти татбиқ намудани чораҳои хусусияти ҳуқуқҳифзкуниро, ки ба табиати ҳуқуқи субъективӣ мувофиқ аст, медиҳад. Дар баробари ҳуқуқҳои субъективии маданӣ манфиатҳои аз ҷониби қонун ҳифзшаванда низ мавзӯи ҳимояро ташкил медиҳанд. Мақсади ҳама гуна ҳуқуқи субъективӣ қонунгардонидани манфиатҳои шахс мебошад. Ю. К. Толстой ҳуқуқи субъективиро қобилияти рафтори муайяни ҳуди шахси ваколатдор, инчунин қобилияти ба амал овардани рафтори шахсони дигар, ки барои қонунгардонидани манфиатҳои шахси ваколатдор зарур аст мефаҳмад [189, с. 22]. Баъзе муҳаққиқон бо мафҳуми пешниҳодшудаи ҳуқуқи субъективӣ розӣ шуда, ба мазмуни он дохил кардани «қобилияти дар мавриди зарурат ба қувваи маҷбурии дастгоҳи давлатӣ барои ба амал баровардани рафтори дурусти шахсони уҳдадор»-ро ба мақсад мувофиқ мешуморанд [33, с. 108-110]. Ба андешаи С. Н. Братуся ҳуқуқи субъективӣ «ченаки рафтори имконпазире мебошад, ки қонун бо рафтори дахлдори шахсони уҳдадор пешбинӣ шудааст». Бо қайду шартҳои муайян, ин таърифро бисёре аз сивилистон эътироф мекунанд. Ҳамин тариқ, ҳуқуқи субъективӣ ду намуди имкониятро ташкил медиҳад: «муайян кардани рафтори худ ва талаб кардани рафтори мувофиқ аз шахсони вазифадор. Зимнан, тавачҷуҳ ба ягонагии ин ду ҷониб нигаронида шудааст, аммо на ба муҳолифат аз нигоҳи авлавияти яке аз онҳо [137, с. 227].

Бояд қайд намуд, ки хусусият ва мазмуни ҳуқуқ ба ҳимоя тавассути табиати он муайян мегардад. Инъикоси табиати ҳуқуқ ба ҳимоя дар он зоҳир мегардад ки:

а) ҳуқуқ ба ҳимоя ҳамчун ҳуқуқи субъективии маданӣ ҳадди рафтори имконпазири шахси ваколатдор аст, аммо на ҳама рафтор, танҳо рафтори мақсаднок ва ҳаҷман маҳдуде мебошад, ки ба мақсадҳои барқароркунию қатъгардонӣ равон карда шуда, бо истифода аз чораҳои хусусияти ҳуқуқҳифзкунанда вобаста аст;

б) чораҳои ҳуқуқҳифзкунанда ба табиати ҳуқуқи худӣ ҳуқуқи субъективӣ бояд мувофиқат кунад;

в) ҳуқуқ ба ҳимоя якчанд имкониятҳоро, ки баамалбарории ҳуқуқи субъективиро таъмин мекунад, дар бар мегирад [83, с. 257-258].

Бояд қайд намуд, ки ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии соҳибкорон дар муносибатҳои асрӣ асоси қонунӣ дорад ва ба кафолатҳои конституционии зиёде така менамояд, ки ин кафолатҳо барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои соҳибкорон ва шахрвандон равона гардидааст.

Конститутсияи ҚТ муқаррар менамояд, ки ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад, (м.19 Конститутсия). Ба ғайр аз ин Конститутсияи ҚТ кафолати дигарро низ ба соҳибкорон медиҳад. Аз ҷумла, кафолати доштани моликияти хусусӣ (қ. 2 м.12 Конститутсия) ва ҳар кас ҳуқуқ дорад соҳиби моликият ва мерос бошад (қ. 1 м. 32 Конститутсия) [1]. Дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд, ки Конститутсияи ҚТ муқаррар кардааст, ҳуқуқ ва озодиҳои иқтисодӣ, аз ҷумла ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ, ҷои мустақилро соҳиб гардидааст. Қайд намудан ба маврид аст, ки давлат уҳдадор аст фазои ягонаи иқтисодӣ ва соҳибкориро ба шахс кафолат диҳад. Уҳдадории давлат оид ба ин муқаррароти муҳимми қонуни асосӣ ҷиҳати таъмин намудани чунин заминаҳои фаъолияти соҳибкорӣ, аз қабилӣ низоми ягонаи пулӣ, низоми

ягонаи бонкҳо, гардиши озоди мол, ҳифзи сармоя дар ҳудуди он ва ҳифзи рақобат мутобиқат менамояд. Ин гуфтаҳо ифодаи худро дар чараёни ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии соҳибкорон дар муносибатҳои асрӣ, ки асоси қонунӣ дорад ва ба кафолатҳои конституционӣ зиёде така менамояд, меёбад. Муомилоти муқаррарии ҳуқуқи маданӣ бо сарватҳои асрӣ на танҳо эътироф шудани ҳуқуқҳои муайяни маданиро аз ҷониби субъектҳои бозори аср, балки таъмини ҳифзи боэътимоди ҳуқуқии онҳоро дар назар дорад.

Дар қонунгузории маданӣ дар бораи ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои маданӣ, таносуби шакл ва усулҳои ҳимоя ягон мафҳум вучуд надорад. Дар адабиёт доир ба мафҳум ва муайянкунии шаклҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсони воқеӣ ва шахси ҳуқуқӣ фикру мулоҳизаҳои зиёде баён карда шудаанд. Гуногунии афкор оид ба ин масъала пеш аз ҳама ба он вобаста аст, ки муҳаққиқон барои фарқ ва тасниф кардани шаклҳои ҳифз аз маҳакҳои гуногун истифода мебаранд. Ҳамин тариқ, нуқтаи назаре мавҷуд аст, ки мувофиқи он шакли ҳифзи ҳуқуқ бояд нишон диҳад, ки ҳуқуқи ҳифзро кӣ амалӣ мекунад ва тарзи ҳифз он аст, ки ин ё он субъекти ҳифз онро чӣ тавр ва тавассути кадом чораҳо анҷом медиҳад [213, с. 12]. Чунин таърифро В. М. Горшенев шакли ҳифзи ҳуқуқ меномад: «маҷмуи расмиёти махсуси бо қонун танзимшаванда, ки аз ҷониби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва шахси ваколатдор дар доираи раванди ҳифзи ҳуқуқи шахс ба амал бароварда мешавад ва ба барқарор намудани ҳуқуқи поймолшуда (баҳсшаванда) нигаронида шудааст» [50, с. 17].

Мафҳуми шакли ҳифзи ҳуқуқ ду хусусияти асосии онро дар бар мегирад: якум, нишондиҳандаи маҷмуи амалҳои, ки аз ҷониби шахсони салоҳиятдор анҷом дода мешаванд ва дуюм, ҳадафмандии ин амалҳо барои таъмини ҳимояи ҳуқуқ. Ба андешаи мо, ин таъриф баъзе хусусиятҳои шакли ҳифзи ҳуқуқро инъикос мекунад, аммо аломатҳои надорад, ки онро аз дигар институтҳои ҳуқуқи маданӣ ба таври возеҳ фарқ кунад.

Таърифи маъмултарини шакли ҳифзи ҳуқуқ чунин аст: «Ин тартиби муайяни ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳоест, ки аз ҷониби мақомоти салоҳиятдор вобаста ба хусусияти он амалӣ карда мешавад» [46, с. 6]. Ба фикри мо, илова бар тавсифи шакл ҳамчун тартиби муайян, истифодаи мафҳуми «маҷмуи чораҳои ташкилӣ» низ мувофиқ аст. Дар иқтибоси зикршуда, субъектҳое, ки тавассути амалҳоишон ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ анҷом дода мешаванд, ба таври возеҳ зикр нагардидаанд.

В. В. Бутнев шакли ҳифзи ҳуқуқҳои субъективии маданиро ба таври дигар муайян мекунад. Ӯ онро «маҷмуи чораҳои дохилии ҳамоҳангшудаи ташкилӣ барои ҳифзи ҳуқуқҳои субъективии дар доираи як низоми ҳуқуқӣ ба вучуд омада» меномад. Ин мафҳум бояд бо аломатҳои иловагӣ, аз қабili нишон додани субъектҳое, ки ҳуқуқи субъективиро ҳифз мекунанд, ва самти фаъолияти онҳо такмил ёбад. Аз ин рӯ, ба андешаи мо, мафҳуми шакли ҳифзи ҳуқуқи субъективии моликият бояд чунин бошад: маҷмуи чораҳои дохилии ҳамоҳангшудаи ташкилӣ барои ҳифзи ҳуқуқи моликият, ки аз ҷониби мақомоти салоҳиятдор ё шахсони мансабдори ваколатдор барои барқарорсозии ҳуқуқи вайроншуда татбиқ мегарданд.

Масъалаи шаклҳои ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ ва манфиатҳои қонунан ҳифзшаванда дар маънои васеъ (аз ҷумла муносибатҳои маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва ғайра) аз ҷониби олимони, ба монанди Г. П. Арефиев, В. П. Воложанин, С. В. Курилев, О. А. Красавчиков, Д. М. Чечот ва дигарон, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳар як аз ин муҳаққиқон бо назардошти мафҳуми таҳиякардаашон шаклҳои ҳифзи ҳуқуқҳои субъективиро ба таври хос тасниф кардаанд.

О. А. Красавчиков бар ин аст, ки шаклҳои ҳифз бояд вобаста ба хусусиятҳои объект ва моҳияти ҳуқуқи ҳифзшаванда фарқ карда шаванд. Ӯ шаклҳои зерини ҳифзро пешниҳод мекунад: эътирофи ҳуқуқ; барқарорсозии вазъияте, ки пеш аз вайронкунии ҳуқуқ вучуд дошт; қатъи амалҳое, ки ҳуқуқро вайрон мекунанд; мукофот барои иҷрои натуравӣ; қатъ ё тағйири

муносибатҳои ҳуқуқӣ; ҷуброни зарар аз ҷониби шахси вайронкунанда; пардохти ҷарима ё пеня дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун ё шартнома. Бояд қайд кард, ки шаклҳои, ки О. А. Красавчиков зикр кардааст, дар қонунгузори ҳамчун усулҳои ҳифзи ҳуқуқ муқаррар шудаанд, аммо олимони муосир шаклҳои ҳифзро ба таври дигар низ муайян мекунанд [153, с. 15-18].

Г. П. Арефиев шаклҳои ҳифзи ҳуқуқҳои субъективии маданиро ба давлатӣ, ҷамъиятӣ, худмуҳофизатӣ, омехта ва ҳакамӣ тақсим мекунад. Ба шаклҳои давлатӣ ӯ ҳифзи судӣ, маъмурӣ ва ҳакамиро дохил менамояд. Шаклҳои ҷамъиятӣ аз фаъолияти судҳои рафиқона, кумитаҳои иттифоқҳои касаба, ҷамъиятҳо ва кооперативҳо иборатанд. Худмуҳофизатӣ бевосита аз ҷониби шахсони ваколатдор дар доираи қонун амалӣ мегардад, шакли омехта ҳифзро бо иштироки мақомоти давлатӣ ва шахсони ваколатдор дар бар мегирад, ва ҳифзи ҳакамӣ аз ҷониби судҳои ҳакамӣ сурат мегирад [153, с. 15-18].

В. П. Воложанин дар таснифоти худ шаклҳои бебаҳс ва баҳсталаби ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳоро ҷудо мекунад. Ба шаклҳои бебаҳс ӯ амалҳои мустақили шахсони ваколатдор ва татбиқи ҳуқуқҳо бо тартиби маъмурӣ ва ба шаклҳои баҳсталаб шаклҳои судӣ, ҷамъиятӣ ва маъмуриро дохил мекунад [46, с. 7-8].

С. В. Курилев барои тасниф меёриҳои дигарро истифода бурда, шаклҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳоро аз рӯи хусусияти робитаи мақомоти юрисдиксионӣ бо тарафҳои баҳсталаб ба гурӯҳҳо тақсим мекунад: 1) ҳалли баҳс бо санади тобеияти яке аз тарафҳои муносибатҳои баҳсталаб; 2) ҳалли баҳс аз ҷониби мақома, ки иштирокчии муносибатҳои баҳсталаб нест, аммо бо яке ё ҳар ду тараф бо муносибатҳои ҳуқуқӣ ё ташкилӣ алоқаманд аст; 3) ҳалли баҳс аз ҷониби мақома, ки иштирокчии муносибатҳои баҳсталаб нест ва бо тарафҳо танҳо тавассути муносибатҳои мурофиавӣ алоқаманд аст [168, с. 162].

Дар адабиёти таълимӣ шаклҳои ҳифзи ҳуқуқ ба таври анъанавӣ ба юрисдиксионӣ ва ғайриюрисдиксионӣ тақсим мешаванд [56, с. 242-243]. Фарқияти асосии онҳо дар он аст, ки шакли юрисдиксионӣ аз ҷониби мақомоти салоҳиятдори махсус ваколатдоршуда бо риояи тартиби муҳофизавии ҳос амалӣ мегардад, дар ҳоле ки шакли ғайриюрисдиксионӣ дар доираи муносибатҳои моддии ҳуқуқӣ, одатан аз ҷониби ҳуди иштирокчиёни муносибатҳо, сураат мегирад.

Хусусияти умумии шакли юрисдиксионӣ дар он аст, ки он аз ҷониби мақомоти ваколатдори ҳалли баҳсҳо бо риояи тартиби муҳофизавии муқарраршуда амалӣ мегардад, ва қарори қабулшуда хусусияти ҳатмӣ дорад [157, с. 105]. Шакли ғайриюрисдиксионӣ бошад, маҷмуи амалҳои шахсони ваколатдорро барои барқарорсозии ҳуқуқи вайроншуда ё баҳсталаб бидуни муроҷиат ба мақомоти давлатӣ ё судӣ дар бар мегирад. Дар ин шакл, барқарорсозии ҳуқуқ тавассути амалҳои мустақили шахсон анҷом мешавад, гарчанде муроҷиат ба мақомоти салоҳиятдор низ истисно нест.

Гуногунии равишҳо ба таснифи шаклҳои ҳифзи ҳуқуқ ба мураккабии муносибатҳои маданӣ ва зарурати таъмини чандирӣ дар ҳимояи ҳуқуқҳо шаҳодат медиҳад. Шаклҳои юрисдиксионӣ ва ғайриюрисдиксионӣ ҳар яке вазифаи мушаххасро иҷро карда, ба иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ имкон медиҳанд, ки роҳи муносибтаринро барои ҳифзи ҳуқуқҳои онҳо интихоб намоянд. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин мавзӯ ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои ҳонандагон мусоидат мекунад.

Мувофиқи м. 11 КМ ҚТ ҳимояи ҳуқуқҳои маданияи вайронгардида ё мавриди баҳс қарордоштаро мақомоти суд амалӣ менамоянд. Ҳамин тавр, О. А. Красавчиков қайд мекунад, ки «шаклҳои татбиқи ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ тибқи қонун вобаста ба объект ва хусусияти вайронкунии қонуни танзимкунанда муайян карда мешаванд» Ҳамзамон ба онҳо тартиби

ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ ба судӣ ва маъмурий ҷудо карда шудааст, дар ҳоле ки онҳо мудофиаи худро «роҳи махсус»-и ҳимоя меноманд [124, с. 95-97], [53, с. 293-295].

Шаклҳои ҳифзи ҳуқуқ маҷмуи тадбирҳои мувофиқашудаи дохилиташкилии ҳифзи ҳуқуқҳои субъективӣ ва манфиатҳои ҳифзшавандаи субъектони ҳуқуқи маданӣ мебошанд. Агар усули ҳифзи ҳуқуқ категорияи моддӣ бошад, пас шакли ҳифзи ҳуқуқ фаъолияти мақомоти ваколатдор оид ба ҳифзи ҳуқуқҳо мебошад. Вобаста ба хусусияти ҳуқуқии субъектон ва хусусияти фаъолияти ташкилӣ шаклҳои ҳифзи ҳуқуқро ба судӣ ва ғайрисудӣ тақсим кардан мумкин аст.

Дар мафҳуми шакли судии ҳифзи ҳуқуқ фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои поймолшуда ё кӯшиши мавриди истифода қарордошта номида мешавад.

Дар байни нуқтаҳои назари номбаршуда оид ба навъҳои шаклҳои ҳифзи ҳуқуқҳои субъективӣ ба назари мо дурустаринаш тақсим кардани шаклҳои юрисдиксионӣ ва ғайриюрисдиксионист. Мо боварӣ дорем, ки ҳифзи ҳуқуқи моликият низ дар чунин шаклҳо сурат мегирад.

Чунин ба назар мерасад, ки шакли ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншудаи маданӣ метавонад ё юрисдиксионӣ бошад ё ва ғайриюрисдиксионӣ масалан, вақте вайронкунанда ихтиёран уҳдадории ҷуброни зарарро ҳал мекунад. Баъзе усулҳои ҳимоя танҳо ба шакли юрисдиксионӣ хосанд (масалан, супоридани уҳдадориҳо дар шакли натуралӣ). Худҳимоякунӣ бояд ҳамчун як шакли мустақили ҳифзи қонунҳои вайроншудаи маданӣ, ки бо амалҳои мустақил амалӣ мегардад, баррасӣ карда шавад.

Тибқи м. 11-и КМ ҚТ, усулҳои ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ муқаррар гардидаанд. Ҳар яке аз ин усулҳо хусусиятҳои хоси худро дошта, вобаста ба моҳияти ҳуқуқи ҳифзшаванда метавонад дар доираи ҳар ду шакли ҳифз – юрисдиксионӣ ва ғайриюрисдиксионӣ, ё танҳо дар яке аз онҳо татбиқ гардад.

Яке аз усулҳои муҳимми ҳимояи ҳуқуқ эътирофи ҳуқуқ мебошад. Ин усул одатан тавассути тартиби судӣ амалӣ шуда, дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки ҳуқуқи субъективии мадании шахс воқеан вучуд дорад, аммо аз ҷониби шахси дигар мавҷудияти он инкор гардида, боиси ба миён омадани баҳс ё эҳтимолияти он мегардад [83, с. 262]. Эътирофи ҳуқуқ ба тасдиқи расмии мавҷудияти ҳуқуқи шахс нигаронида шуда, барои пешгирии вайронкунии минбаъда мусоидат мекунад.

Усули дигари ҳифзи ҳуқуқ барқарорсозии вазъиятест, ки пеш аз вайронкунии ҳуқуқ вучуд дошт. Ин усул ҳамчун механизми мустақили ҳимоя дар ҳолатҳои татбиқ мегардад, ки ҳуқуқи субъективӣ дар натиҷаи вайронкунӣ аз байн нарафтааст ва тавассути бартараф намудани оқибатҳои он ҳифз карда мешавад. Барқарорсозии вазъи пешина ба бартараф кардани натиҷаҳои амалҳои ғайриқонунӣ нигаронида шуда, ҳадафи он баргардонидани вазъ ба ҳолати қонунии аввала мебошад [166, с. 85-108].

Усулҳои зикршудаи ҳифзи ҳуқуқ нақши муҳим дар таъмини адолат ва устувории муносибатҳои маданӣ мебозанд. Эътирофи ҳуқуқ ба тасдиқи мавҷудияти он мусоидат намуда, замина барои пешгирии баҳсҳои минбаъда фароҳам меорад. Барқарорсозии вазъи пешина бошад, ба бартараф кардани оқибатҳои вайронкунӣ ва баргардонидани вазъи қонунии шахс равона гардидааст. Ин усулҳо, вобаста ба хусусияти вайронкунӣ, метавонанд дар доираи шаклҳои юрисдиксионӣ ё ғайриюрисдиксионӣ татбиқ гарданд, ки ба чандирии низоми ҳифзи ҳуқуқ имкон медиҳад. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин масъала ба равшанӣ ва дастрасии матн барои хонандагон мусоидат мекунад.

Эҳтимолияти содиқона ба дорандаи кафолати иҷрои амал маънои онро дорад, ки ӯ ҳам соҳиби соҳибҳуқуқ ё боинсоф бошад, соҳиби амният мегардад [101, с. 47]. Ғайр аз он, харидори беинсоф метавонад воқеан асъори хориҷиро бо пули нақд барои мақсадҳои пешбинишуда истифода барад, инчунин коғазҳои қиматнокро барои иҷрои амалиёт: «қарздор на ҳуқуқ

дорад ва на уҳдадорӣ аз соҳиби коғаз талаб кардани тасдиқи қонунӣ. Ин нуқтаи назарро сивилистони муосир якҷоя мекунад. [98, с. 250]

Аён аст, ки сарватҳои дигари асбӯрӣ (ба истиснои сарватҳои асбӯрӣ, ки онҳоро бо табиати ҳуқуқии маданияи онҳо хориҷ карда мешаванд) бо харидори боинсоф асоснок буда метавонанд.

Д. В. Мурзин қайд мекунад, ки назария акнун бо кӯшиши тарсонидани баъзе муқаррароти қонун дар бораи моликият ба ҳуҷҷатҳои номуайян маҳдуд намешавад, балки ба пеш ҳаракат мекунад. Имконияти на танҳо исбот кардани ҳуҷҷатҳои тасдиқнашуда, балки исботи мутаносиб дар ҳолати «омезиш» ва «пошидан» эътироф карда мешавад [174, с. 7].

Яке аз усулҳои муҳим дар ҷимояи ҳуқуқҳои маданӣ дар муомилоти марбут ба сарватҳои асбӯрӣ ин эълон кардани аҳдҳои баҳсталаб ҳамчун безътибор ва татбиқи оқибатҳои ҳуқуқии чунин безътиборӣ мебошад. Эълон кардани аҳд ҳамчун безътибор ва истифода аз натиҷаҳои он, инчунин татбиқи оқибатҳои ҳуқуқии аҳдҳои безътибор, дар ҳолатҳои мушаххас ҳамчун шакли махсуси барқарорсозии вазъияте, ки пеш аз вайронкунии қонун вучуд дошт, амал мекунад. Ин усул ба бартараф кардани оқибатҳои аҳдҳои ғайриқонунӣ ё баҳсталаб нигаронида шуда, ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳад, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои худро ҳифз намоянд. Безътибор дониستاني аҳд на танҳо ба бекор кардани амали он, балки ба барқарорсозии вазъи ҳуқуқии тарафҳо ба ҳолати пеш аз бастанӣ аҳд низ мусоидат мекунад. Ин усул махсусан дар муомилоти асбӯрӣ, ки бо талаботи қатъии қонунгузорӣ танзим мешаванд, аҳаммияти калон дорад. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин масъала ба равшанӣ ва дастрасии матн барои хонандагон кумак мерасонад.

Дар баробари асосҳои умумии безътибор шудани муомилот ва истифодаи оқибатҳои безътибор будани муомилот (моддаи 182 КМ ҚТ), Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асбӯр ва назорати асбӯр” муқаррар карда шудааст. Заминаи иловагӣ барои безътибор дониستاني амалиётҳо ин манъ

кардани баъзе амалиётҳои асбӯӣ (масалан, аксари аҳдҳо байни резидентҳо) мебошад. Оқибати ҳуқуқии безътибор будани аҳд реститутсияи дутарафа мебошад.

Қонунгузор дар м. 182 КМ ҚТ оид ба аҳдҳои баҳснок ва безътибор муқаррарот ҷойгир кардааст. Ҳангоми истифодаи ин усули муҳофизат бояд дар хотир дошт, ки безътибории қисми аҳд на ҳамеша безътибор будани қисмҳои дигари онро дар бар намегирад.

Ҳимояи ҳуқуқҳои «асбӯ» ва манфиатҳои шахрвандон ва шахсони ҳуқуқии бо қонун ҳифзшаванда бо роҳи безътибор донишони санади мақоми давлатӣ ё мақоми ҳокимияти маҳаллӣ мумкин аст. Ин усул дар амалия бисёр вақт татбиқ мешавад.

Дар сурати санадро безътибор донишони суд, ҳуқуқи вайронгардида бояд барқарор шавад ё ба тариқи дигари дар м. 11 КМ ҚТ пешбинигардида ҳимоя гардад. Аз нуқтаи назари назариявӣ, ин амалҳо ҳамчун роҳи мустақили ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ баррасӣ карда намешаванд – дар ҳама ҳолатҳо, суд бояд адолатро тибқи принсипи қонуният татбиқ кунад.

Яке аз механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ худмуҳофизатии ҳуқуқ аст. Ин усул аз ҷониби шахси ваколатдор дар доираи муносибатҳои асбӯӣ тавассути анҷоми амали яктарафаи ҳуқуқӣ ё амали воқеӣ бо мақсади ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ сурат мегирад. Бо вучуди ин, татбиқи худмуҳофизатӣ дар муносибатҳои асбӯӣ ба далели танзими қатъии қонунгузорӣ дар ин соҳа камэҳтимол аст. Тибқи моддаи 13-и КМ ҚТ, худмуҳофизатии ҳуқуқҳои маданӣ иҷозат дода шудааст, аммо бо риояи шартҳои муайян.

Худмуҳофизатии ҳуқуқ дар муносибатҳои ғайришартномавӣ, аз қабيلي ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкӣ ё ҳуқуқи моликият, метавонад дар ҳолатҳои мудофияи зарурӣ ё ниҳояти зарурат амалӣ гардад. Барои татбиқи ин усул шартҳои зерин бояд риоя шаванд:

1. Субъект бояд ҳуқуқи воқеии худро, на ҳуқуқи эҳтимолиро, мустақилона ҳифз кунад;

2. Усулҳои худмуҳофизатӣ бояд ба вайронкунӣ мутаносиб бошанд, яъне зарари расонидашуда дар натиҷаи татбиқи худмуҳофизатӣ набояд аз зарари воқеӣ ё эҳтимолӣ, ки аз вайронкунанда пешгирӣ шудааст, ба таври ғайримутаносиб зиёд бошад;

3. Усули худмуҳофизатӣ набояд аз доираи амалҳое, ки барои пешгирии вайронкунӣ заруранд, берун равад [83, с. 259-260].

Усули дигари ҳимояи ҳуқуқ иҷрои уҳдадорӣ дар шакли асл (натура) мебошад. Ин усул маънои онро дорад, ки вайронкунанда, тибқи талаби ҷабрдида, бояд амалҳои дар уҳдадорӣ пешбинишударо воқеан анҷом диҳад. Мувофиқи моддаи 352-и КМ ҚТ, тарафҳои уҳдадорӣ кредитор ва қарздор мебошанд, ки муносибатҳои онҳо бо ҳуқуқ ва вазифаҳои муайян танзим карда мешаванд.

Масъулияти вайрон кардани уҳдадорӣ дар қисми 1 м. 452-и КМ ҚТ муайян шудааст. Ҷалби қарздор ба ҷавобгарӣ барои вайрон кардани уҳдадорӣ бо талаби кредитор сурат мегирад. Ҷуброни зараре, ки дар натиҷаи вайронкунии уҳдадорӣ ба вучуд омадааст, тибқи моддаи 453-и КМ ҚТ анҷом дода мешавад. Мувофиқи ин модда, қарздоре, ки уҳдадориро вайрон кардааст, вазифадор аст зарари ба кредитор расонидашударо ҷуброн намояд. Дар мавридҳое, ки уҳдадориҳо бо ноустуворона (масалан, ҷарима ё пеня) таъмин шудаанд, ҷуброни зарар тибқи қоидаҳои пешбининамудаи моддаи 454-и КМ ҚТ муайян карда мешавад.

Худмуҳофизатии ҳуқуқ ва иҷрои уҳдадорӣ дар шакли асл усулҳои муҳимми ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ мебошанд, ки ба иштирокчиёни муносибатҳои асрорӣ имкон медиҳанд, ки манфиатҳои худро дар доираи қонун ҳифз намоянд. Бо вучуди ин, истифодаи худмуҳофизатӣ дар муомилоти асрорӣ ба далели маҳдудиятҳои қонунгузорӣ ва зарурати риояи тартиботи муайян камэҳтимол аст. Иҷрои уҳдадорӣ дар шакли асл ва

чуброни зарар бошад, ба барқарорсозии адолат ва таъмини иҷрои уҳдадориҳои тарафҳо мусоидат мекунанд. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин масъала ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои хонандагон кумак мерасонад.

Ситонидани ноустуворона шакли навбатии ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои субъективии иштирокчиёни муомилоти мадании сарватҳои асбобӣ мебошад. Бояд қайд намуд, ки ибораи ноустуворона ҳазорсолаҳост, ки дар илм истифода мегардад ва оид ба мафҳуми он дар адабиёт олимони андешаҳои худро пешниҳод намудаанд. Пеш аз таҳлили мафҳуми ноустуворона моро зарур аст, ки маънои этимологии «ноустуворона»-ро пешниҳод намоем. Аз нигоҳи этимологӣ истилоҳи ноустуворона чунин муқарар шудааст: «Ноустуворона – бо ноустуворӣ. Ноустуворӣ – ноустувор будан, мустаҳкам ва устувор набудан; субот надоштан» [135, с. 941]. Ба ақидаи ман аз дидгоҳи илми ҳуқуқшиносӣ ин маънои «ноустуворона»-ро пурра карда наметавонад. Истилоҳи ноустуворона дар ҳуқуқи хусусии римӣ истифода шудааст ва римӣҳо мафҳуми ноустуворонаро ҳанӯз дар Рими қадим муайян намуда буданд. Дар ҳуқуқи хусусии римӣ мафҳуми ноустуворона чунин муайян шуда буд: «Ноустуворона (роена) – маблағи муайяност, ки ба қарздор барои иҷро накардан ё ба таври дахлдор иҷро накардани уҳдадорӣ бор карда мешуд» [83, с. 212]. Гузашта аз ин дар ҳуқуқи римӣ созишнома оид ба ноустуворона илова ба асосӣ буд. Ноустуворона дар шакли стипулятсия, яъне дар шакли саволу ҷавоб зоҳир мешуд. Масалан: уҳдадор мешавӣ, ки ғулом Стихро диҳӣ? Агар ӯро надиҳӣ, пас уҳдадор мешавӣ, ки сад (пул) диҳӣ? Бешубҳа, ба ин саволҳо ҷавоби «уҳдадор мешавам» бармеояд. Дар ҳолати мазкур мо уҳдадорӣ асосӣ (додани Стих)-ро дар назар дорем, ки бо уҳдадорӣ иловагӣ оид ба додани ноустуворона дар ҳолати иҷро накардани уҳдадорӣ мустаҳкам шудааст. Албатта, хоҳиш надоштан ба

пардохти маблағи иловагӣ ба сифати ноустуворона ба иҷрои уҳдадорӣ водор мекунад ё ба иҷрои дурусти уҳдадорӣ ҳавасманд месозад. Вобаста ба ин, ҳуқуқшиносони римӣ оид ба ноустуворона дар ҳолати иҷро накардани уҳдадорӣ масъала гузошта буданд. Талаби асосӣ якҷоя бо ноустуворона (дар маҷмӯъ) рӯёнида мешавад ё не. Ҳуқуқшиносони римӣ ба рӯёниш ва ноустуворона аз уҳдадории асосӣ дар маҷмӯъ ҳамчун истисно вобаста аз мақсади тарафҳо, алалхусус барои таъмини иҷрои саривақтӣ ва сифатан дуруст роҳ меоданд, дар дигар ҳолатҳо ё иҷрои асосӣ ё ноустуворона рӯёнида мешуд.

Баъдан низ олимони зиёд оид ба мафҳуми ноустуворона андешаронӣ кардаанд ва атрофи мафҳуми ноустуворона дар адабиёт баҳс вучуд дорад. К. А. Анненков мафҳуми ноустуворонаро чунин муайян кардааст: ноустуворона ин «ҷарима ё пеня мебошад, ки дар андозаи маълумшудаи пул муқаррар гардида, як тараф уҳдадор аст, ки дар ҳолати иҷро накардани уҳдадорӣ ба шахси дигар супорад» [36, с. 241]. Ба андешаи Шершеневич Г. Ф. бошад, ноустуворона «ҳолати иловагӣ ба уҳдадориҳои асосии пардохти қарз мебошад, ки аз як миқдори муайяни ҳадди аксари ҳолатҳои фавқулодда дар иҷрои уҳдадорӣ иборат аст» [148, с. 54]. Ба ақидаи Мейер А. бошад ҳангоми ба вучуд омадани ноустуворона на танҳо уҳдадории пулӣ, балки интиқоли молу мулк, иҷрои кор ё хизматрасонӣ ба манфиати кредитор мебошад.

Қ. Ш. Қурбонов мафҳуми ноустуворонаро чунин тавсиф кардааст: ноустуворона (ҷарима ё пеня) маблағест, ки тибқи қонун ё шартнома муқаррар шуда, қарздор вазифадор аст онро дар сурати иҷро накардан ё иҷрои ғайриқаноатбахши уҳдадорӣ, аз ҷумла дар ҳолати таъхир дар иҷро, ба кредитор пардохт намояд [81, с. 286]. Дар адабиёти дигар низ таърифи монанд омадааст: ноустуворона маблағест, ки мувофиқи қонун ё шартнома муайян гардида, қарздор бояд онро барои иҷро накардан ё иҷрои номуносиби уҳдадорӣ, аз ҷумла барои таъхир дар иҷро, ба

кредитор пардохт кунад [141, с. 238]. Ин фаҳмиш дар дигар манбаъҳои ватанӣ низ дида мешавад, ки аз таърифи дар КМ ҶТ овардашуда сарчашма мегирад [140, с. 188].

Таърифи расмии ноустуворона дар м. 381-и КМ ҶТ оварда шудааст, ки мувофиқи он ноустуворона (ҷарима ё пеня) маблағест, ки тибқи қонун ё шартнома муқаррар гардида, қарздор уҳдадор аст онро дар сурати иҷро накардан ё иҷрои номуносиби уҳдадорӣ ба кредитор пардохт намояд. Муқаррароти марбут ба ҷуброни зарар ва ноустуворона дар моддаи 454-и КМ ҶТ ҷой дода шуда, шартҳои мушаххаси татбиқи онҳоро дар бар мегирад.

Ин усули ҷимоя, яъне ситонидани ноустуворона, дар ҳифзи «манфиатҳои асбӯрӣ»-и шахсони воқеӣ дар муқоиса бо усулҳои дигар, ба монанди ҷуброни зарар, бартарӣ дорад. Сабаби ин дар хусусиятҳои хоси ҳуқуқии объект – сарватҳои асбӯрӣ аст, ки талаботи махсуси танзим ва ҷимояро тақозо мекунад.

Ноустуворона ҳамчун воситаи ҷимояи ҳуқуқ дар муомилоти асбӯрӣ на танҳо ба таъмини иҷрои уҳдадориҳо мусоидат мекунад, балки ба пешгирии вайронкуниҳо низ кумак мерасонад. Хусусияти молиявии ноустуворона онро ба воситаи муассири ҳавасмандсозии қарздор барои риояи шартҳои шартнома табдил медиҳад. Инчунин, дар муносибатҳои асбӯрӣ, ки бо қоидаҳои қатъии қонунгузорӣ танзим мешаванд, ноустуворона барои таъмини шаффофият ва адолат дар муомилот нақши муҳим мебозад. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин масъала ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои хонандагон мусоидат мекунад.

Аз ҷумла, иҷрои уҳдадорӣ дар шакли асли ҳамеша дар уҳдадориҳои асбӯрӣ имконпазир аст, зеро пули хориҷӣ ҳамеша дар муомилот аст. Дар уҳдадориҳои пулӣ, имконнопазирии иҷрои он истисно карда мешавад ва дар

ҳеҷ сурат, қарздор набудани маблағҳои зарурии пулӣ барои қарздор мавҷуд аст, ки он метавонад ба сифати қувваи рафънопазир дониста шавад, барои озод кардани қарздор аз ҷавобгарӣ барои иҷро накардани уҳдадорӣ пулӣ асос шуда наметавонад [164, с. 161].

Татбиқи ин усул дар ҳолатҳои ғайриимкон аст, ки арзи хориҷии давлати дахлдор воқеан қатъ гардад (масалан, дар натиҷаи ислоҳоти пулӣ дар ҳолати баровардан ё бекор кардани муомилоти пул), ҳуди давлат мавҷудияти худро қатъ мекунад, низоми маданияи ҳуқуқи асҳори хориҷӣ аз муомилот гирифта мешавад. Дар ҳолате ки асҳори хориҷӣ дар уҳдадорӣ ҳамчун як чизи алоҳида муайян карда мешавад, номумкин будани иҷро (додани подош дар шакли натуралӣ) ба амал меояд, агар ашё аз ҷониби қарздор ашё дар шакли аслии нигоҳ дошта нашуда бошад. Чунин ба назар мерасад, ки нисбат ба коғазҳои қиматноки берунӣ низ чунин барорем.

Баръакси ҷуброни зарар дар шакли аслии, ҳангоми ҷуброни зиён ё ситонидани товони зиён, манфиати молу мулки ҷабрдида тавассути ҷуброни пулии зиёни молу мулки ӯ қонунӣ карда мешавад. Дар ҳолати иҷро накардани уҳдадорӣ, ки мавзӯи онҳо сарватҳои асҳорӣ ё вайрон кардани бегонакунии сарватҳои асҳорӣ мебошад, маблағи зарар мутобиқи қоидаҳои умумии м. 15 КМ ҚТ ҷуброн карда мешавад.

М. Г. Розенберг дар бораи амалияи бартарики истифодаи чунин усул барои муайян кардани талафот сухан меронад ва пешниҳод мекунад, ки барои ҳалли ин масъала ба Принципиҳои созишномаҳои тиҷорати байналмилалӣ муроҷиат кунанд. [111, с. 334] “Маблағи фоизи солони бояд меъёри миёнаи бонк барои қарздиҳии кӯтоҳмуддат ба қарзгирандагонӣ дараҷаи аввал бошад, ки нисбати асҳори пардохт дар ҷои пардохт бартарӣ дорад ё агар он дар чунин ҷой вуҷуд надошта бошад, пас он дар сатҳи асҳори пардохт мавҷуд нест. Агар дар ягонтои он чунин нарх вуҷуд надошта бошад. ҷойҳое, ки фоизи солони доранд, бояд тибқи меъёри дахлдори муқаррарнамудаи қонунгузории асҳорӣ пардохт татбиқ карда шавад” [102,

с. 10]. Чунин ба назар мерасад, ки ин пешниҳод сазовори баррасии минбаъда аст.

Бонк вазифадор аст бо талаби амонатгузор маблағи пасандози худро бо асъори дар шартномаи пасандози бонкӣ зикргардида баргардонад. Агар дар шартнома пешбинӣ шуда бошад, ки пасандозе, ки бо асъори хориҷӣ дода шудааст, бо ҳамон асъор ба амонатгузор баргардонида шавад, пас дар ҳолати аз ҷониби бонк вайрон кардани ин уҳдадорӣ амонат бо асъори хориҷӣ тибқи дархости амонатгузор, ки дар шартнома пешбинӣ шудааст, ситонида мешавад.

Ҳамин тавр, имконнопазирии иҷро дар ин ҳолатҳо қарздорро озод мекунад; батаъхирандозӣ ё номувофиқатии он барои ба даст овардани манфиати қонунӣ асос шуда наметавонад, балки танҳо барои ҷуброни зарар дар асосҳои умумии барои уҳдадориҳои ҳуқуқи хусусӣ муқарраршуда; ҷои иҷрои кор бо асосҳои барои уҳдадориҳои пулӣ муқарраршуда муайян карда намешавад ва ғайра. Аз ҷумла, «амалиёти асъорӣ», кредитор метавонад дар сурати таъхир шудани қарздор эҳтиёҷоти худро ба воситаҳои дахлдори байналмилалӣ пардохт бо роҳи харидорӣ дар биржаро «пӯшонад» ва фарқияти қурбро аз қарздор ҷуброн кунад (яъне фарқи байни нархи пешбинишуда ва муҳлати аҳд), аммо, чун қоида, ӯ аз ҳуқуқи талаб кардани манфиатҳои қонунӣ маҳрум карда шудааст.

Дар уҳдадориҳои пулӣ принципи номинализм татбиқ мешавад, ки мувофиқи он хавфи беқурбшавии пули қарздиҳанда ба ҳисоб меравад.

Ҳамзамон, амалия баъзан аз ин принцип бо мақсади ҳимояи манфиатҳои кредитор дар уҳдадориҳои пулӣ тавассути аз нав тақсим кардани хавфҳо байни субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ, бо назардошти «душвориҳои шадид», «номумкинии иқтисодӣ» иҷрои шартномаи кредитор оид ба уҳдадориҳои пулӣ ё ғанисозии беасос аз ҷониби қарздор оид ба уҳдадориҳои пулӣ. Аммо, дар қонунгузориҳои хусусӣ ҳеҷ гуна асос барои чунин ҳиллаҳо вуҷуд надорад.

Аввалан, мушкилоти вазнини иқтисодӣ имконнопазирии иҷрои уҳдадориро ба вучуд намеорад, аммо тағйирёбии назаррас дар вазъият барои тағйир ё қатъи шартнома асос аст.

Дуюм, баробарии пардохтҳо барои иҷроиш ва иҷрои ҷазо ҳеҷ гоҳ талаботи қонуни маданӣ набуд.

Сеюм, асос надоред, ки ғанисозии ҷониби қарздор оид ба уҳдадории пулӣ беасос бошад, зеро дар аввал барои пайдоиши уҳдадорӣ заминаи вучуд дошт ва аз ин рӯ вучуд дорад.

Ҳамин тавр, истифодаи як моддаи асъор (ки дар натиҷа мавқеи қатъии суд дар робита ба мушкилоти тағйирёбанда) бояд аз ҷониби суд ҳамчун салоҳияти тарафҳо оид ба таҳвили хавфҳои марбут ба тағйирёбии қурб ба ҷониби манфиатдор баррасӣ карда шавад.

Чунин ба назар мерасад, ки якчанд хулоса баровардан мумкин аст.

Якум, тағйири якбораи қурби мубодиларо наметавон ҳамчун тағйироти назаррас дар ҳолатҳое, ки ҷонибҳо ҳангоми бастанӣ шартнома ба миён омада буданд, қабул кунад.

Дуюм, таърифи уҳдадории пулӣ бо асъори хориҷӣ бояд ҳамчун аз ҷониби манфиатдор қабул гардидани хавфи тағйирёбии манфии қурби мубодила қабул карда шавад.

Сеюм, ҷуброни зиёне, ки дар натиҷаи тағйир ёфтани қурби мубодила ба амал омадааст, танҳо вақте имконпазир аст, ки қарздор уҳдадории аъорро иҷро накунад ва танҳо барои давраи таъхир.

Усули самараноки ҳимояи манфиатҳои кредитор аз рӯйи уҳдадориҳои ҳуқуқи маданӣ ситонидан аз молу мулк қарздор мебошад. Л. А. Новоселова [204, с. 31] имкон медиҳад, ки ситонидан аз маблағҳои дар суратҳисоби бонкӣ мавҷудбуда аз молу мулк дар суратҳисоби бонкӣ шарҳ дода шавад, гӯё ин як шартномаи ниғаҳдорӣ аст. Хусусиятҳои молу мулк дар шакли пули нақд дар суратҳисоб ё дар ҷараёни интиқол зарурати муқаррар кардани тартиби махсуси ситонидан аз молу мулк ба гарав

гузошташуда дар асоси қарорҳои судро муайян мекунад. Бисёре аз мушкилоти амалияи ҳифзи ҳуқуқро муносибати нодурусте ба миён меорад, ки ҷамъоварии маблағро дар ҳисобҳо бо ҷамъоварии сармоя баробар мекунад. Ба ҳар ҳол, чунин ба назар мерасад, ки маблағҳои дар суратҳисоббуда ҳуқуқи амонатгузор (дорандаи ҳисоб) дар бонк ҳисобида мешаванд. Бо вучуди ин, ягон асос барои рад кардани имконияти ситонидан аз молу мулки зикршуда вучуд надорад.

Манфиатҳои давлат дар соҳаи танзими асёр ва назорати он таъмини амнияти миллии ҚТ мебошад. Дар боби 1 банди 4 ва 5 Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими асёр ва назорати асёр” мафҳумҳои зерини танзим ва назорати асёр қайд шудааст.

Танзими асёр маҷмуи қонунҳо ва меъёрҳои танзимкунандаи амалиёт бо назорати асёр ва асёр мебошад. Якчанд самтҳои ба ҳам алоқаманди танзими асёро метавон фарқ кард: танзими мубодилаи асёр, танзими амалиёти ҷорӣи асёр, танзими ҷараёни сармоя, назорати асёр. “Танзими асёр ин аз як тараф раванд ва аз тарафи дигар тартиби идоракунии давлатии пул дар иқтисодиёт аст. Аммо барои нишон додани инкишофи воқеии онҳо, муайян кардани меъёрҳои он зарур аст. Ҳамин тавр, бешубҳа, таҳияи қонунгузорӣ оид ба сарватҳои асёри метавонад натиҷаи таҳаввулоти ақидаҳои илмӣ бошад, ки моҳияти концепсияҳои назариявиро дар ин замина ифода мекунанд. Танзими ҳуқуқӣ танҳо ҳамон вақт самаранок аст, ки сиёсати давлатӣ тамоюлоти объективии рушди иқтисодии ҷомеа ро дуруст ва сари вақт ба назар гирад. Шакл, воситаҳои татбиқи сиёсати мазкур қонун мебошад [116, с. 71].

Танзими асёр ба пешгирии коҳиши назарраси захираҳои тиллоӣ ва асёри, тағйир ёфтани қурби пули милли ва нигоҳ доштани устувории тавозуни пардохт дар ҚТ равона шудааст. М. В. Карасева самтҳои зерини танзими асёро муайян мекунад: муайян кардани сиёсати асёр ва

мудохилаи расмӣ асър; назорати асър; идоракунии захираҳои асрии расмӣ; иштирок дар ташкилотҳои байналмилалӣ пулӣ [136, с. 562-570].

Дар асоси идомаи хариду фурӯши асри хориҷӣ дар доираи қонунгузори мавҷуда, ки муҳофизати бозори ҚТ аз таъсири нооромкунандаи омилҳои беруна таъмин менамояд, сиёсати қурби аср ба эътидол ва пешгӯии қурби аср, ба ҳадди ақал расонидани хавфҳои асри нигаронида шудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки истиқлолияти асри на танҳо дар доираи ҳуқуқ, балки дар арсаҳои иқтисодӣ ва сиёсии давлат низ амалӣ мегардад. Ин истиқлолият замина барои ҳамкориҳои дарозмуддати байнидавлатӣ дар ҷаҳорҷӯби созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ фароҳам меорад. Давлатҳое, ки аз истиқлолияти асри худ бархӯрдоранд, дар ҳолатҳои муайян метавонанд бо иродаи худ ба маҳдудиятҳои муайяни молиявӣ ва асри розӣ шуда, шаклҳои мухталифи муносибатҳои асриро, аз қабилӣ иттиҳоди асри, ба вуҷуд оранд.

Дар ин замина, равандҳои ҳамгироии асри дар байни кишварҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ва Иттиҳоди Иқтисодии Авросиё (Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Русия, Тоҷикистон) дида мешавад. Ба сифати намуна, рӯзи 25 январи соли 2006 Созишнома дар бораи ҳамкориҳо дар соҳаи бозори асри давлатҳои узви Иттиҳоди Иқтисодии Авросиё ба имзо расида буд. Ин созишнома аҳаммияти ҳамкориҳои муштаракро ҳамчун шакли пешрафтаи рушди муносибатҳои асри дар байни кишварҳои узв таъкид мекунад.

Истиқлолияти асри ба давлатҳо имкон медиҳад, ки дар шароити муайян бо мақсади таҳкими ҳамкориҳои иқтисодӣ ва молиявӣ ба иттиҳоди асри ҳамроҳ шаванд. Ин раванд на танҳо ба таҳкими муносибатҳои байнидавлатӣ мусоидат мекунад, балки ба рушди бозорҳои молиявии минтақа низ кумак мерасонад. Созишномаи соли 2006 дар ҷаҳорҷӯби Иттиҳоди Иқтисодии Авросиё намунаи равшани чунин ҳамгироист, ки ба

афзоиши шаффофият ва устувории муносибатҳои асбӯӣ дар байни кишварҳои узв нигаронида шудааст. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин мавзӯ ба равшантар гардидани мафҳумҳо ва дастрасии матн барои хонандагон мусоидат мекунад.

Хазиначи байналмилалӣ асбӯр муассисаи махсуси Созмони Милалӣ Муттаҳид мебошад. Вазифаи асосии ХБА – назорат аз болои фаъолияти муътадили низоми асбӯрии кушоду устувор мебошад. [109, с. 237]

Муомилоти ғайриқонунӣ бо асбӯӣ хориҷӣ тавассути муқаррар кардани ҷавобгарии маъмурӣ (боби 29 моддаи 541 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ), ҷавобгарии ҷиноятӣ (боби 27 моддаи 286 Кодекси ҷиноятӣ ҚТ), пешгирии умумӣ ва хусусӣ, чораҳои пешгирикунада ва ғайра қатъ карда мешавад.

Танҳо бо усулҳои маъмурӣ ҳимояи манфиатҳои асбӯрии давлат кифоя нест. Хусусияти ҳуқуқии мадания субъектҳо дар муносибатҳо, ки барои интиқоли асбӯр ба хориҷа истифода мешаванд, усулҳои номуносиби танзимро, ки асосан дорои хусусияти маъмурӣ мебошанд, рад кардан зарур аст.

Давлат ҳамчун иштирокчии муомилоти асбӯрии ҳуқуқи маданӣ метавонад манфиатҳои худро ҳам бо усулҳои умумӣ ва ҳам махсуси ҳуқуқи маданӣ ҳимоя кунад.

Дар баъзе ҳолатҳо, давлат муносибатҳои ҳуқуқии шаҳрвандиро бо мақсади ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ба даст меорад ва соҳиби сарватҳои асбӯӣ, ки қаблан ба он мансуб набуданд, мегардад.

Тибқи муқаррароти қонунгузорӣ, сарватҳои асбӯӣ ҳамчун як навъи молу мулк дар ҳолатҳои муайян метавонанд бо қарори суд ҳамчун ҷазо барои содир кардани ҷиноят ё дигар ҳуқуқвайронкунии мусодира карда шаванд. Дар мавридҳои пешбининамудаи қонун, мусодира метавонад бо тартиби маъмурӣ низ анҷом дода шавад. Қарори мусодира, ки дар доираи тартиби маъмурӣ қабул шудааст, метавонад мавриди эътирози

судӣ қарор гирад. Аммо, бо назардошти тағйирот дар қонунгузорию ҷиноятӣ ва маъмури, дар ҳоли ҳозир мусодираи сарватҳои асбӯрӣ амалан ғайриимкон аст. Мувофиқи КМ ҚТ, милликунонию молу мулк, аз ҷумла сарватҳои асбӯрӣ, аз моликияти шаҳрвандон ё шахсони ҳуқуқӣ ба моликияти давлат танҳо дар асоси қонунҳое, ки мутобиқи Конститутсия қабул шудаанд, бо пардохти арзиши молу мулк ва ҷуброни зарарҳои марбут ба милликунонӣ иҷозат дода мешавад.

Фарз меравад, ки амалҳои реквизиция, мусодира ва милликунонӣ нисбат ба ҳама намудҳои сарватҳои асбӯрӣ татбиқшавандаанд. Моддаи 259-и КМ ҚТ асосҳои қатъи ҳуқуқи моликиятро муайян карда, дар он ба категорияи умумии «молу мулк» ишора шудааст, ки на танҳо ашё, балки ҳуқуқҳои даъвогариро низ дар бар мегирад.

Дар раванди милликунонию сарватҳои асбӯрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти гумрук бо риояи меъёрҳои Конститутсия ва Кодекси гумруки ҚТ нақши муҳим мебозанд. Мақомоти гумрук ҳамчун ниҳоди ҳифзи ҳуқуқ ба таъмини истиқлолият, амнияти иқтисодӣ, риояи ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳангоми интиқоли мол, воситаҳои нақлиёт ва сарватҳои асбӯрӣ аз сарҳади гумрукии кишвар мусоидат мекунанд. Ба даст овардани моликияти сарватҳои асбӯрӣ аз ҷониби давлат дар боби 55-и Кодекси гумруки ҚТ пешбинӣ шудааст, ки вазифаҳои мақомоти гумрук дар соҳаи назорати асбӯриро муайян мекунад.

Аммо, давлат ва дигар субъектҳои ҳуқуқи маданӣ, ки тибқи КМ ҚТ ҳамчун иштирокчиёни муомилоти маданӣ бо сарватҳои асбӯрӣ баромад мекунанд, метавонанд манфиатҳои худро ҳамчун шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо истифода аз механизмҳои қонунӣ ҳифз намоянд. Муҳим аст, ки субъектҳои ҳуқуқи моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат, шаҳрвандони Тоҷикистон, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои шаҳрвандон, воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ, давлатҳои хориҷӣ, созмонҳои

байналмилалӣ, инчунин шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷиро дар бар мегиранд.

Ҳамин тавр, ҳифзи ҳуқуқи иштирокчиёни муомилоти асёрӣ дар доираи тартиботи қатъии муқаррарнамудаи қонунгузорӣ амалӣ мегардад. Ин раванд ҳам механизмҳои таъмини тартиботи ҳуқуқиро дар сатҳи давлатӣ ва ҳам имкониятҳои ҳимояи манфиатҳои инфиродии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро фаро мегирад. Қонунгузорӣ ҳифзи дуҷонибаи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусиро пешбинӣ мекунад, ки хусусияти мураккаби танзими муносибатҳои асёриро таъкид мекунад.

Манфиатҳои ҷамъиятӣ, ки одатан бо манфиатҳои давлатӣ пайванданд, ба таъмини устувории молиявӣ, пешгирии ҷиноятҳои иқтисодӣ, аз қабилӣ шустушӯӣ пул ё маблағгузориҳои терроризм, ва иҷрои уҳдадорӣҳои байналмилалӣ нигаронида шудаанд. Ин манфиатҳо таҳти назорати қатъии мақомоти давлатӣ, аз ҷумла Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар ниҳодҳои танзимкунанда, қарор доранд, ки меъёрҳои амалиётҳои асёриро муқаррар ва риояи онҳоро таъмин мекунанд.

Аз сӯйи дигар, ҳимояи манфиатҳои инфиродии иштирокчиёни муомилоти асёрӣ – шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар таъмини фаъолияти муътадили бозори асёр нақши муҳим дорад. Ин иштирокчиён метавонанд бо хавфҳои, аз қабилӣ вайрон кардани шартҳои шартнома, номувофиқатии амалиётҳо ба меъёрҳои қонунӣ ё қаллобӣ, рӯбарӯ шаванд. Аз ин рӯ, қонунгузорӣ механизмҳои гуногуни ҳимоя, аз ҷумла имкони пешниҳоди шикоят ба мақомоти назоратӣ, муроҷиат ба суд барои ҳалли баҳсҳо ва муқаррар кардани чораҳои масъулият барои вайронкунандагонро пешниҳод мекунад.

Илова бар ин, ҳифзи самараноки ҳуқуқи иштирокчиёни муомилоти асёрӣ бидуни шаффофияти санадҳои меъёрӣ ва дастрасии онҳо ба воситаҳои ҳуқуқӣ ғайриимкон аст. На танҳо танзими ҳуқуқӣ, балки татбиқи амалии он низ муҳим аст. Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бояд ба

воситаҳои зарурии ҳуқуқӣ дастрасӣ дошта бошанд, то дар ҳолатҳои баҳсталаб манфиатҳои худро ҳифз кунанд. Ин амр сатҳи баланди огоҳии ҳуқуқӣ ва мавҷудияти сохторҳои, ки ба вайронкуниҳо зуд вокуниш нишон медиҳанд, талаб мекунад.

Ҳифзи ҳуқуқи иштирокчиёни муомилоти асбобӣ як раванди бисёрҷанбаест, ки ҳам таъмини манфиатҳои давлатӣ ва ҳам пешниҳоди имкониятҳои ҳимояи инфиродиро дар бар мегирад. Ин раванд муомилоти асбобиро барои ҳамаи иштирокчиён пешгӯишаванда, беҳатар ва устувор гардонидан, ба рушди муносибатҳои молиявии миллий ва байналмилалӣ мусоидат мекунад. Истифодаи ибораҳои мутародиф ва тағйири сохтори ҷумлаҳо дар тавсифи ин мавзӯ ба равшантар гардидани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва дастрасии онҳо барои хонандагон кумак мерасонад.

Ду шакли ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншударо ҷудо мекунад:

– Шакли юрисдиксионӣ (ҳимояи ҳуқуқӣ тавассути мақомоти давлатӣ) – ҳангоме истифода мешавад, ки шахс ба суд ё мақоми дигари салоҳиятдор барои ҳимояи ҳуқуқҳои муроҷиат мекунад.

– Ҳимояи ғайриюрисдиксионӣ – ҳангоме ба миён меояд, ки ҷонибҳо баҳсро бе муроҷиат ба мақомоти давлатӣ ҳал меkunанд (масалан, агар вайронкунанда ихтиёран розӣ шавад, ки вайронкуниро бартараф ё зарари расонидашударо ҷуброн кунад).

Роҳҳои гуногуни ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ таҳлил карда, аз ҷумла чунинҳоро ҷудо намудан мумкин аст:

– Эътирофи безътибор будани муомилоти баҳснок ва татбиқи оқибатҳои безътибории онҳо.

– Барқарорсозии вазъи ҳуқуқие, ки пеш аз вайронкунӣ вуҷуд дошт.

– Ҷуброни зарари моддӣ ва талафоте, ки дар натиҷаи вайрон кардани уҳдадориҳо ба миён омадааст.

– Баҳс дар бораи санадҳои мақомоти давлатӣ ё мақомоти ҳудидоракунии маҳаллӣ, агар қарорҳои онҳо ҳуқуқи шахсони воқеӣ ё ҳуқуқиро дар соҳаи муносибатҳои асбобӣ вайрон кунанд.

Қайд намудан мумкин аст, ки баҳс дар бораи санадҳои меъёрии мақомоти давлатӣ яке аз механизмҳои бештар истифодашавандаи ҳимояи ҳуқуқҳои асбобӣ дар амалия мебошад. Имкони худҳимоякунии ҳуқуқҳо (барқарорсозии мустақилонаи ҳуқуқи вайроншуда бе муроҷиат ба суд)-ро баррасӣ намуда, ҳаминро қайд намудан мумкин аст, ки дар соҳаи муносибатҳои асбобӣ ин усули ҳифз хеле кам истифода мешавад. Мувофиқи моддаи 13-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, худҳимоякунии ҳуқуқҳои маданӣ иҷозат дода мешавад, аммо усулҳои чунин ҳимоя бояд ба вайронкунӣ мутаносиб бошанд ва аз ҳадди чораҳои зарурӣ барои пешгирии он берун нараванд.

Ҳамин тавр, тақмили механизмҳои ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқи иштирокчиёни муомилоти асбобӣ вазифаи муҳим барои баланд бардоштани устувории танзими асбобӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқ дар Тоҷикистон мебошад.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳлили зербоби 3.2. боби 3-юми таҳқиқоти мазкур ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1. Таҳлили роҳҳои мухталифи ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ дар муомилоти асбобӣ имкон дод, ки чанд усули асосии онҳо муайян карда шаванд:

– Эълони безътибор будани аҳдҳои баҳсталаб ва татбиқи оқибатҳои ҳуқуқии ин безътиборӣ, ки ба бартараф кардани натиҷаҳои амалиётҳои ғайриқонунӣ нигаронида шудааст.

– Барқарорсозии вазъи ҳуқуқие, ки пеш аз вайронкунии ҳуқуқ вучуд дошт, бо мақсади баргардонидани ҳолати қонунии тарафҳо ба пеш аз ҳуқуқвайронкунӣ.

– Чуброни зарари моддӣ ва талафоти ба вучудодада дар натиҷаи вайрон кардани уҳдадориҳо, ки ба барқарорсозии манфиатҳои молиявии ҷабрдида мусоидат мекунад.

– Баҳси санадҳои мақомоти давлатӣ ё худидоракунии маҳаллӣ, агар онҳо ҳуқуқи шахсони воқеӣ ё ҳуқуқиро дар соҳаи муносибатҳои асбӯрӣ поймол кунанд, бо мақсади бекор кардани қарорҳои ғайриқонунӣ.

2. Ҳимояи ҳуқуқи иштирокчиёни муомилоти асбӯрӣ дар ҚТ як раванди мураккаб ва бисёрҷанбаест, ки барои таъмини устувории молиявӣ, шаффофияти муомилот ва адолат дар муносибатҳои бозорӣ аҳаммияти калон дорад. Усулҳои мухталифи ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ, ки дар таҳлил зикр гардиданд, ба иштирокчиёни муомилот имкон медиҳанд, ки манфиатҳои худро дар ҳолатҳои вайронкунии ҳуқуқ ё баҳсҳои ҳуқуқӣ муассир ҳифз намоянд. Эълони безътибор будани аҳдҳои баҳсталаб, барқарорсозии вазъи пешина, чуброни зарар ва баҳси санадҳои мақомоти давлатӣ ҳар кадом вазифаи мушаххасро иҷро карда, ба таъмини тартиботи ҳуқуқӣ дар муомилоти асбӯр мусоидат меkunанд.

ХУЛОСА

Назорат бар равандҳои тақсирот ва истифодаи захираҳои пулӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд устувор ва ғайриҷарағӣ бошад. Стратегияи молиявӣ қарзии ҳар давлат ҳамеша ба таҳкими воҳиди пулии миллӣ, устуворсозӣ ва ҳифзи бозори дохилии амалиётҳои асбӯрӣ, ҷорӣ кардани ҷораҳои маҳдудкунанда барои асбӯрҳои гароншаванда ё арзоншаванда ҳангоми иҷрои нақши танзимкунандаи механизмҳои молиявӣ нигаронида шудааст. Он инчунин ба пешгирӣ аз интиқоли ғайрирасмӣ ва қонунии сармоя ба хориҷи кишвар, риояи устуворӣ ва пешгӯишавандагии ташаккули тавозуни пардохтҳо равона аст. Стратегияи молиявии аз ҷониби давлат амалишаванда пешакӣ самти рушди ғайриҷарағии танзимкунандаро, ки дар соҳаи муносибатҳои асбӯрӣ ташаккул меёбад, муайян мекунад. Пул, аз рӯи табиати худ, қобилияти муқаррар кардани арзиши молҳо, захираҳо барои амалисозӣ ва мубодила дар равандҳои иқтисодиро дорад. Давлат онҳоро бо мақоми махсуси ҳуқуқии аломати пули нақд муайян карда, ҳамчун ягона воҳиди қонунии пардохти миллӣ муайян мекунад. Муносибатҳои асбӯрӣ дар сохтори ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахши бузургро ташкил медиҳанд. Ба онҳо муносибатҳои байни шаҳрвандон ва корхонаҳо дохил мешаванд, ки бо ворид кардани асбӯри хориҷӣ ба низоми иқтисодии корхона, машғул шудан бо муомилотҳои асбӯрӣ, инчунин захираҳои молӣ-ашёӣ ба хориҷа алоқаманданд.

Муҳим аст, ки таъкид шавад, ки ҳамкориҳои марбут ба асбӯрҳо дар шакли кунунии худ танҳо дар гузаштаи наздик шакл гирифтаанд, ки ин ба таври ҷиддӣ ба равишҳои танзими ҳуқуқии онҳо таъсир мерасонад ва ба зиндагии одамон, ки дар ин равандҳо иштирок мекунанд, дахл дорад. Дар айни замон, қариб дар ҳамаи кишварҳо норасоии меъёрҳои ҳуқуқие мушоҳида мешавад, ки муносибатҳои пулиро дар дохили давлат танзим мекунанд, аз ҷумла мушкилот бо тасдиқи меъёрҳои байналмилалӣ

ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои қарзӣ пулӣ ва принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ асър.

Чанбаи марказии идоракунии равандҳои асърӣ чораҳои маҳдудкунанда дар соҳаи муомилотҳои асърӣ мебошанд, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи молиявӣ ва маъмурӣ танзим шуда, дар муайян кардани сарҳадҳои имкониятҳои ҳуқуқии резидентҳо ва ғайррезидентҳо ҳам дар қаламрави давлат ва ҳам берун аз он зоҳир мешаванд.

Нуктаҳои илмӣ ва назариявӣ

Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда муаллиф ба хулосаҳои зерин омадааст:

1. Асър ҳамчун воситаи универсалии пардохт муайян карда мешавад, ки барои мубодила ба молҳо (хидматҳо) ва пардохти уҳдадорӣҳои қарзӣ истифода мешавад. Мувофиқи ин, танзими муассири ҳуқуқии муомилоти сарватҳои асърӣ омили калидии таъмини устувории пули миллӣ мебошад. [3-М].

2. Муомилоти сарватҳои асърӣ сохтори мураккаби ҳуқуқӣ аст, ки унсури асосии низоми танзими асърӣро ташкил медиҳад. Он назорат бар муносибатҳои асърӣро дар доираи сиёсати пулиро қарзии давлатӣ таъмин мекунад. Ин раванд маҷмуи мураккаби қадамҳои ҳуқуқӣ ва амалиро ифода мекунад, ки иштирокчиёни муносибатҳои асърӣ барои ба даст овардан, табдил ё аз даст додани ҳуқуқ ба захираҳои асърӣ анҷом медиҳанд ва бо ин роҳ шабакаи зиндаи ҳамкорӣҳои молиявиро ташаккул медиҳанд. Дар доираи он, одамон ва созмонҳо, хоҳ сокинони маҳаллӣ бошанд ва хоҳ шарикони хориҷӣ, ҳисоббаробаркуниҳои молиявиро анҷом медиҳанд, интиқолҳои байналмилалӣ пулро ташкил мекунанд ва муомилот бо коғазҳои қиматноки давлатӣ анҷом медиҳанд, ки роҳро барои фаъолияти иқтисодӣ мекушояд. [2-М].

3. Асърӣ рақамӣ аз нигоҳи ҳуқуқӣ ба дороиҳои сармоягузорӣ баробар аст. Он на танҳо дар соҳаи тиҷорат, балки ҳамчун воситаи

қарздиҳӣ, сармоягузорӣ ва дигар амалиётҳои молиявӣ истифода шуда метавонад.

4. Сарватҳои асбобӣ дороиҳое мебошанд, ки бевосита дар пардохтҳои байналмилалӣ истифода мешаванд. Ин метавонад асбоби хориҷӣ – доллар, евро, фунт ё асбоби кишварҳои дигар бошад, ё коғазҳои қиматноки марбут ба онҳо, масалан, вомбаргҳо бо франки швейтсарӣ. Ба намуди сарватҳои асбобӣ албатта набояд металҳои қиматбаҳо, ба монанди тилло, ё сангҳо, масалан, алмосҳо дохил карда шаванд. Ин ашёҳо муддати тӯлонӣ ҳамчун воситаи универсалии ҳисоббаробаркунӣ истифода намешаванд. Маълумот дар бораи онҳо ба ҷадвали ҳисоботӣ ё, ба ибораи дигар, ба “нумератор” интиқол дода мешавад. Ширкатҳои ҷопонӣ ва олмонӣ евро ё долларро қабул мекунанд, на тиллои қулбшакл. Маҳдуд кардани истилоҳ бо сарватҳои, ки бевосита барои ҳисоббаробаркунӣ мувофиқанд, танзимро осон мекунад ва муомиларо фаҳмотар мегардонад. Аммо чунин маҳдудият боиси баҳсҳо хоҳад шуд, зеро тиллоро аз таркиби сарватҳои хориҷ кардан барои баъзе кишварҳо, ки онро ҳамчун захираи стратегӣ мешуморанд, мушкил аст. Провайдерҳои ҷаҳонӣ бояд ба қонунгуздорон дар бораи зарурати фарқияти возеҳ байни сарватҳои молӣ ва асбобӣ ёдовар шаванд.

5. Маҳдудияти асбобӣ. Он пойгоҳи низоми назорати асбобиро ташкил дода, барои устувории соҳаи иқтисодӣ, муомилоти муваффақи асбоби худӣ ва танзими воҳидҳои хориҷии муомила хидмат мекунад. Маънои маҳдудиятҳо ба қоидаи зерин хулоса мешавад: чӣ кор кардан мумкин аст ва чӣ кор дар кадом ҳаҷм қилидан манъ аст. Чунин чораҳо иқтисодро дар буҳронҳо ҳифз мекунанд, аммо талаботи аз ҳад саҳт метавонанд сармоягуздоронро боздорад. Масалан, маҳдудият дар интиқоли сармоя метавонад бахши бозорро наҷот диҳад, аммо сармоягузориҳои хориҷиро мушкил мекунад. Аз ин рӯ, чунин маҷмӯъ ба

равиши бодикқат ниёз дорад, то устуворио таъмин кунад ва ба рушди иқтисодӣ монеъ нашавад. [4-М].

6. Сарватҳои асбӯӣ. Ба ин категория унсурҳои дохил мешаванд, ки дар санадҳои ҳуқуқии ҳар давлат зикр шудаанд. Одатан, ин асбӯи хориҷӣ – долларҳо ва коғазҳои қиматнок бо фунтҳо мебошанд. Дар пайи онҳо дороиҳои моддӣ, ба монанди тилло ё сангҳои қиматбаҳо қарор доранд. Масалан, алмосҳо дар Зимбабве барои назорати содироти онҳо ҳамчун сарватҳои асбӯӣ ба ҳисоб мераванд. Инро бо асбӯи мусиқӣ муқоиса кардан мумкин аст: ҳар давлат садои худро танзим мекунад. Кишварҳои Африқо тиллоро ба шакли тангаҳо табдил медиҳанд, то ба бозорҳо ворид шаванд, аммо ин бо шарикони байналмилалӣ, ки манфиатҳояшон бо асбӯи хориҷӣ ифода мешаванд, ҳамкориро мушкил мекунад. Давлатҳо бояд ба таври возеҳ шарҳ диҳанд, ки кадом чиз ба дороиҳои бонки марказӣ дохил мешавад ва кадоме ба фурушҳои тиҷоратӣ марбут аст.

7. Бозорҳои асбӯӣ вазифаи ҳисоббаробаркунии байналмилалӣ, кам кардани хавфҳои асбӯӣ, диверсификатсияи захираҳо ва интервенсияҳои асбӯӣ, инчунин эҷоди имкониятҳо барои ба даст овардани фоидаҳо иҷро меkunанд. Иштирокчиёни онҳо бонкҳо, ширкатҳои сармоягузори, биржаҳои фондӣ, созмонҳои молиявии хориҷӣ ва сохторҳои брокери мебошанд, ки бо амалиётҳои асбӯӣ машғуланд. [5-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ТАТБИҚИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ БА ДАСТ ОМАДА

1. Зарур аст, ки ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” аз 13 юни соли 2013, №964 тағйироти қонунгузорӣ ворид карда шавад, то истилоҳи “амалиётҳои асъорӣ” бо “ҳаракати захираҳои асъорӣ” иваз гардад, зеро тавсифи кунунии ин механизм ҳамчун сохтор тафсири маҳдуди онро инъикос мекунад, ки метавонад ба озодсозии иқтисодии тиҷоратӣ дар соҳаи воситаҳои асъорӣ монеъ шавад. [1-М].

2. Инчунин метавон ворид кардани тағйирот ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” аз 13 юни соли 2013, №964-ро баррасӣ кард, тавассути ҷорӣ намудани мавқеи нав дар моддаи 8.1 ва инъикоси анклавҳои зерин: “идоракунии ҳаракати ҷараёни асъорӣ ба намудҳои зерин тақсим мешавад: муомилоти ғайримолиявӣ... захираҳои асъорӣ, ки ҳамчун воситаи мубодила хидмат мекунанд;... барои мақсадҳои ҳисоббаробаркунӣ истифодашаванда”.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҶО)

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

[2]. Кодекси граждании ҚТ: қисми якум аз 30 июни соли 1999, №802 // Ахбори Махлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1999, № 6, мод. 153, 154; соли 2001, № 7, мод. 508; соли 2002, № 4, қ.1, мод. 170; соли 2005, №3, мод. 125; соли 2006, №4, мод. 193; соли 2007, №5, мод.356; соли 2010, №3, мод.156, №12, қ-1, мод. 802; соли 2012, №7, мод.700; №12 қ1, мод.1021; соли 2013, №7, мод.504; соли 2015, №3, мод.200, соли 2016 №7, мод.612; соли 2019, №1, мод.4; соли 2020. №1, мод. 3, мод.4.,

[3]. Кодекси гумруки ҚТ //Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, с.2004, № 12, қ.2, мод.703, мод.704; с.2006, №3, мод. 159; с.2007, № 7, мод.681; с.2008, №6, мод.459, № 10, мод.818; с.2011, № 3, мод. 160, №6, мод. 458; с.2012, №4, мод.250; №7, мод.695, мод.724, №8, мод.818, №12, қ.1, мод.1000; с. 2013, №12, мод.879, с.2015, №13, мод.211; с. 2016 №3, мод.151, №7, мод. 625, № 11, мод.882; с. 2017, № 5,қ .1, мод. 278, мод. 279; с.2018, №2, мод. 68; №7-8, мод. 528; с.2019, №4, мод.228; №6, мод.323; с.2020, №1, мод.24; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17.12.2020 с., №1746.

[4]. Кодекси маданияи ҚТ аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2022. – №12. қ. 1. м. 757.

[5]. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2008, №12, қ.1, мод.989, мод.990; с.2009, №5, мод.321; №9-10, мод.543; с.2010, №1, мод.2, мод.5; №3, мод.153; №7, мод.547; №12, қ.1, мод.812; с.2011, №6, мод.430, мод. 431; №7-8, мод.610; №12, мод.838; с.2012, №4, мод.256; №7, мод.685, мод.693; №8, мод.814; №12 қ.1,мод.1004; с.2013, №3, мод.181; №7, мод.508.

[6]. Кодекси ҷиноятии ҚТ //Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, с.1998, № 9, мод.68, мод.69; №22, мод. 306; с.1999, №12, мод. 316; с.2001, № 4, мод.149, мод.167; с.2002, №11, мод.675, мод.750; с.2003, № 8, мод. 456, мод.468; с.2004, №5, мод. 346; №7, мод.452, мод.453; с.2005, №3, мод.126; №7, мод.399; №12, мод.640; с.2007, №7, мод.665; с.2008, №1 қ.1, мод.3; №6, мод.444, мод.447; №10, мод.803; №12, қ.1, мод.986, №12, қ.2, мод. 992; с.2009, № 3, мод.80; №7-8, мод.501; с. 2010, № 3, мод.155; №7, мод.550; с.2011, №3, мод.161; №7-8, мод.605; с.2012, №4, мод.258; №7, мод.694, с.2013, №6, мод.403; мод.404; №11, мод.785; №12, мод.881; с.2014, №3, мод.141; №7, қ.1, мод.385; мод.386; Қонунҳои ҚТ аз 18.03.2015 с., №1176; № 1177.

[7]. Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, № 1414 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.03.2024).

[8]. Қарори Пленуми Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 июни соли 2007, №7 «Оид ба таҷрибаи тартиби татбиқи КМ ҚТ вобаста ба ғоизҳо барои ғайриқонунӣ истифода бурдани маблағи ғайр» [Матн] / Маҷмуи қарорҳои Пленуми Суди Олии иқтисодии ҚТ солҳои 2004-2015. – Душанбе, 2016. – С.36-51.

[9]. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи Дастурамали № 228 “Дар бораи тартиби муайян ва эълон кардани қурби расмӣ пули милли нисбат ба асъори хориҷӣ”. аз 29 сентябри соли 2017, №130//Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.12.2024).

[10]. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи Дастурамали № 251 дар бораи соҳаи истифода, тартиби муомилоти асъори хориҷӣ, тартиб ва қоидаҳои додан ва бозхонд намудани иҷозатнома барои фаъолият оид ба анҷомдиҳии амалиёти асъорӣ дар

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 феввали соли 2022, № 23 //Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.12.2024).

[11]. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи Дастурамали №168 “Дар бораи тартиби истифодаи асъори хориҷӣ дар қаламрави ҶТ” аз 2 апрели соли 2009 таҳти №522//Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[12]. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи Дастурамали №192 “Дар бораи тартиб ва қоидаҳои анҷом додани амалиёти асъорӣ – фӯруши мол, иҷрои қор ва хизматрасонӣ бо асъори хориҷӣ дар ҶТ” аз 31 майи соли 2012 №89//Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[13]. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи Дастурамали №204 “Оид ба тартиби додани амалиёти интиқоли аз ҷонибӣ шахсони воқеӣ ба қушодани суратҳисоби бонкӣ”, ки аз 22 октябри соли 2019, №219 //Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.12.2024).

[14]. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи Дастурамали №234 “Дар бораи тартиби ба ҶТ ворид ва аз ҶТ содир намудани сарватҳои асъорӣ”, аз 23 майи соли 2019, №55//Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[15]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи дароз кардани муҳлати амали қоидаҳои муваққатии аз тарафи шаҳрвандон ба қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид намудан ва аз ҳудуди ин қаламрав содир кардани амвол, асъор ва сарватҳо” аз 27 январӣ соли

1995, № 106 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[16]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи пешниҳоди хулосаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дурнамои самтҳои асосии сиёсати пулию қарзӣ ва асъории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2002” аз 4 марти соли 2002, №72 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[17]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суратҳисоби асъории Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 17 апрели соли 1995, №264 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[18]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷорӣ намудани асъори миллӣ” аз 4 майи соли 1995, №319 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[19]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар хусуси тасдиқи Созишнома дар бораи принципҳои асосии сиёсат дар соҳаи танзими аъсор ва назорати аъсор дар давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил” аз 30 апрели соли 2012, №198 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[20]. Қарори Шурои вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ташаккули фонди асъории ҷумҳурӣ” аз 18 ноябри соли 1993, №581 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[21]. Қонуни ҚТ “Дар бораи бозори коғазҳои қиматнок” аз 28 юни соли 2011, № 745 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 04.03.2023).

[22]. Қонуни ҚТ “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” аз 19 майи соли 2009, №524 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 28.11.2024).

[23]. Қонуни ҚТ «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» аз 28 юни соли 2011, №722 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 28.11.2024).

[24]. Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» аз 30 юни соли 2023, №: 133-134-135 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 04.12.2024 .).

[25]. Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аз 13июни соли 2013, №964 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ:URL: [http: // www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи мурочиат: 11.01.2023).

[26]. Низомнома «Дар бораи хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият», ки бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 апрели соли 2007, №172 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: [http: // www.adlia.tj](http://www.adlia.tj) (санаи мурочиат: 4.12.2024).

[27]. Паёми Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба аҷлиси Олии ҚТ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ»аз 26 апрели.2013 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: [http: // www. president.tj](http://www.president.tj) (санаи мурочиат: 29. 04.2023).

[28]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ба

муомилот баровардани пули миллии сомонӣ” аз 26 октябри соли 2000, №426 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

[29]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тасдиқи созишнома оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи ташкили бозори ҳамгироишудаи асъории давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил” аз 5 апрели соли 2013, №1446 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 28.11.2024).

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

[30]. Агарков, М.М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т [Текст] / М.М. Агарков. – М: Центр Юр Инфо Р, 2002. – Т.1. – 490 с.

[31]. Агарков, М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву [Текст] / М.М. Агарков. – Москва.: Юрид. изд-во. НКЮ. СССР, 1940. – 192 с.

[32]. Александров, Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе [Текст] / Н.Г. Александров – М., 1955. – 276 с.

[33]. Александров, Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе [Текст] / Н.Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1965. – 176 с.

[34]. Алексеев, С.С. Общая теория права. Т. 1 [Текст] / С.С. Алексеев – М., 1982. – 843 с.

[35]. Алексеев, С.С. Право: азбука-теория – философия: Опыт комплексного исследования [Текст] / С.С. Алексеев. – М: “Статут”, 1999. – 712 с.

[36]. Анненков, К.А. Обязательственные права [Текст] / К.А. Анненков – М. 1995. – 354 с.

[37]. Ашуров, Н.А. Муомилоти пул ва қарз: Китоби дарсӣ [Матн] / Н. А. Ашуров. – Душанбе: «Матбуот», 2006, – 232 с.

[38]. Белов, В.А. Бездокументарные ценные бумаги (научно-практический очерк) [Текст] / В.А. Белов – М.: АО «Центр Юринфор»,

2001. – 106 с.

[39]. Белов, В.А. Гражданское право: Общая и особенная части [Текст]: учебник / В.А. Белов. – М: АО “Центр ЮрИнфоР”, 2003. – 960 с.

[40]. Белов, В.А. Денежные обязательства [Текст] / В.А. Белов – М: АО “Центр Юринфор”, 2001. – 237 с.

[41]. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право: Общие положения [Текст] / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Издательство “Статут”, 1998. – 682 с.

[42]. Братусь, С.Н., Иоффе, О.С. Гражданское право: Пособие для слушателей народных университетов [Текст] / С.Н. Братусь, О.С. Иоффе. – М: Издательство «Знание», 1967. – 159 с.

[43]. Бункина, М.К. Основы валютных отношений: Учебное пособие [Текст] / М.К. Бункина, А.М. Семенов. – М.: Юрайт, 1998. – 192 с.

[44]. Буриев, И.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми аввал [Матн] / И.Б. Буриев // Таҳти назари академик Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе, 2014. – 264 с.

[45]. Венгеров, В.А. Теория государства и права [Текст]: учебник / В.А. Венгеров. – М., 1998. 564 с.

[46]. Воложанин, В.П. Несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров [Текст] / В.П. Воложанин. Свердловск, 1974. – 209 с.

[47]. Вострикова, Л.Г. Финансовое право: Учебник для вузов [Текст] / Л.Г. Вострикова. ЗА О Юстицинформ, 2005 г. [Электронный ресурс]: Гарант- справочная правовая система. – М.: Юристь, 2005. – 576 с.

[48]. Ғафурзода, А. Д., Рустамзода, Қ.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. [Матн] / А. Д. Ғафурзода., Қ. Ю. Рустамзода. – Душанбе: Матбааи АИДНПҶТ 2022. – 360 с.

[49]. Генкин, Д.М. Право собственности в СССР [Текст] / Д.М. Генкин. Всесоюз. Ин-т юрид. Наук. Курс советского гражд. Права. – М: Госюриздат, 1961. – 223 с.

[50]. Горшенев, В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. [Текст] / В.М. Горшенев – М., 1972. – 265 с.

[51]. Гражданское право / Под ред. А.П. Сергеева и Ю.К. Толстого. – СПб. 1996. – 760 с.

[52]. Гражданское право России. Общая часть: Курс лекций [Текст] / отв. ред. О.Н. Садилов. – М: Юрист, 2001. – 362 с.

[53]. Гражданское право. Т.1. Учебник. Изд. 6-ое, перераб. и доп. [Текст] / Под ред. А.Л. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: ООО "ТК ВЕЛБИ", 2002. – 776 с.

[54]. Гражданское право. Том 1. Учебник. Издание пятое, переработанное и дополненное [Текст] / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М: "ПБОЮЛ Л.В. Рожников", 2000. – 736 с.

[55]. Гражданское право. Учебник для вузов. Часть первая [Текст] / под общ. ред. Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгало, В. А. Плетнева. – М: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 464 с.

[56]. Гражданское право. Учебник. Т. 1 [Текст] / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – СПб, 1999. – 460 с.

[57]. Гражданское право. Часть первая: Учебник [Текст] / под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. – 2-е изд. Перераб. И доп. – М.: Юрист, 2002. – 536 С.

[58]. Гражданское право: В 2 т. Том I. Полутом I: Учебник, [Текст] / отв. ред. Проф. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 1998. – 816 с.

[59]. Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 1: Учебник [Текст] / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М: Волтере Клувер, 2004. – 704 с.

[60]. Гражданское право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»: в 3т. Том 1 [Текст] / Под ред. Ю.К. Толстого. – М: Проспект, 2009. – 765 с.

[61]. Грибанов, В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. [Текст] / В.П. Грибанов. – М., 1972. С. – 232 с.

[62]. Денежное обращение и кредит капиталистических стран: Учебник [Текст] / под ред. Проф. Л.И. Красавиной. - 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 335 с.

[63]. Дождев, Д.В. Римское частное право: учебник для вузов [Текст] / под ред. В.С.Нерсисянца.: Издательская группа ИНФРА, – М. НОРМА. 1996. – 704 с.

[64]. Дозорцев, В.А. Принципиальные черты права собственности в Гражданском кодексе [Текст] / В.А. Дозорцев // Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика: сборник памяти С.А. Хохлова. – М.: 1998. С. – 231-235.

[65]. Дювернуа, Н.Л. Чтения по гражданскому праву. Том первый. Введение и часть общая. (Выпуск П-й. Лица. Вещи). IV издание [Текст] / Н.Л. Дювернуа. Типография М.М. Стасюлевича, Вас. Остр., 5 лин., 28. - СПб, 1902. – 670 с.

[66]. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов. Составил [Текст] / И.М. Тютрюмов. Книга четвертая. – М: «Статут», 2004. – 635 с.

[67]. Золотухин, А. В., Султонова, Т. И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник. [Текст] / А.В Золотухин, Т. И. Султонова – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 596 с.

[68]. Иоффе, О.С. Обязательственное право. [Текст] / О. С. Иоффе. – М: Юридическая литература, 1975. – 880 с.

[69]. Иоффе, О.С. Об основных вопросах советского гражданского права. // Ученые записки [Текст] / О.С. Иоффе. – Ленингр. Гос. Ун-т. № 151. Сер. Юрид. Вып. 4. Вопросы советского права. 1953. – С.38-49

[70]. Иоффе, О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву [Текст] / О.С. Иоффе Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М: “Статут”, 2000. – 777 с.

[71]. Иоффе, О.С. Развитие цивилистической мысли в СССР (Часть II) [Текст] / О.С. Иоффе // Иоффе, О.С. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М: “Статут”, 2000. – 777 с.

[72]. Иоффе, О.С., Шаргородский, М.Д. Вопросы теории права. [Текст] / О.С. Иоффе М.Д. Шаргородский – М: Гос. изд. юридической литературы, 1961. – 381 с.

[73]. Исмаилов, Ш.М. Сборник избранных статей. [Текст] / Ш.М. Исмаилов – Душанбе: Изд-во: «Полиграф Групп», 2021. – 632 с.

[74]. Комментарий к Земельному кодексу // Комментарий к земельному законодательству Российской Федерации [Текст] / под ред. проф. С.А. Боголюбова. – М: Юрайт-Издат, 2002. – 782 с.

[75]. Красавчиков, О. А. Юридические факты в советском гражданском праве [Текст] / О.А. Красавчиков // Красавчиков, О. А. Категории науки гражданского права. Избранные труды: В 2 т. Т. 2. – М.: Статут, 2005. – 492 с.

[76]. Красавчиков, О.А. Новая монография о гражданско-правовой ответственности: Г.К. Матвеев. Основания гражданско-правовой ответственности. [Текст] / О.А. Красавчиков. – М, Изд. "Юридическая литература", 1970. – 311 с.

[77]. Красавчиков, О.А. Советская наука гражданского права (понятие, предмет, состав и система [Текст] / О.А. Красавчиков // Красавчиков, О.А. Категории науки гражданского права. Избранные труды: В 2 т. Т. 1. – М: Статут, 2005. – 490 с.

[78]. Красавчиков, О.А. Юридические факты в советском гражданском праве [Текст] / О.А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – 182 с.

[79]. Крашенинникова, В.М. Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой: Учебник [Текст] / под общ. ред. В.М. Крашенинникова. – М: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003.

– 399 с.

[80]. Қурбонов, Қ.Ш. Ҳуқуқи граждани Қисми 1 (Матни лексияҳо) [Матн] / Қурбонов Қ.Ш. – Душанбе, 2015. – 116 с.

[81]. Қурбонов, Қ.Ш. Ҳуқуқи граждани. китоби дарсӣ. Қисми.1. [Матн] / Қ. Ш. Қурбонов. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 488 с.

[82]. Қурбонов, Қ.Ш., Ғаффорзода, И.Ғ. Саидов Ҳ.М. Ҳуқуқи хусусии римӣ: матни лексия [Матн] /Қ.Ш.Қурбонов, И.Ғ. Ғаффорзода, Ҳ.М. Саидов //Зери таҳрири профессор Ғаюров Ш.К. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 124 с.

[83]. Қурбонов, Қ.Ш., Ғаффорзода, И.Ғ. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1 (китоби дарсӣ). [Матн] / Қ.Ш. Қурбонов, И.Ғ. Ғаффорзода. – Душанбе: “Донишварон”, 2017. – 504 с.

[84]. Лазарев, В.В., Липень С.В. Теория государства и права: Учебник для вузов. [Текст] / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М., 2000. – 657 с.

[85]. Лапач, В.А. Система объектов гражданских прав: Теория и судебная практика [Текст] / В.А. Лапач. – СПб: Издательство “Юридический центр Пресс”, 2002. – 544 с.

[86]. Лунц, Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Изд. 2-е, испр. [Текст] / Л.А. Лунц. – М: Статут, 2004. – 350 с.

[87]. Лунц, Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Изд. 2-е, испр. [Текст] / Л.А. Лунц. – М: Статут, 1999. – 352 с.

[88]. Мактаби далатдории Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташаккул ва рушд. Китоби дарсӣ. Ҷилди III. [Матн]. / таҳти назари Роҳбари Дасгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ Раҳмон Озода Эмомалӣ.–Душанбе, Фасл-4, 2021. – 506 с.

[89]. Маркс, К.К критике политической экономии // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 12, ч. 1. – М: 1933. – 188 с.

[90]. Маттеи, У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. [Текст] / У. Маттеи, Е.А. Суханов. – М., 2012. – 329 с.

[91]. Маҳмудзода, М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ

(маҷмуи мақолаю маърузаҳо). [Матн] / М. А. Маҳмудзода – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 632 с.;

[92]. Маҳмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобоҷонов, И.Ҳ., Бадалов, Ш.К. Тафсири КМ ҶТ (қисми якум) [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобоҷонов, Ш.К. Бадалов. –Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1000 с.

[93]. Мейер, Д.И. Русское гражданское право (в 2-х ч. Часть 1). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. / Д.И. Мейер. – М: Статут, 1997. – 290 с.

[94]. Мирбабаева, Р.В. Товарный знак как объект правовой охраны в Республике Таджикистан: современное состояние и перспективы. [Текст] / Р.В. Мирбабаева. – Душанбе, 2012. – 192с.

[95]. Мирзозода, П.З. Масъалаҳои ҳуқуқии танзими сифати мол, кор ва хизмат дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳқиқоти сивилистӣ: монография. [Матн] / П.З. Мирзозода.–Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 412 с.

[96]. Муртазакулов, Дж.С. Гражданско-правовые проблемы дехканского хозяйства (по материалам Республики Таджикистан). [Текст] / Дж.С. Муртазакулов. – Душанбе: Деваштич, 2002. – 206 с.

[97]. Насриддинзода, Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: воситаи таълимӣ. – Нашри 2-юм. [Матн] / Э.С.Насриддинзода. – Душанбе, Адиб, 2022. – 224 с.

[98]. Нерсесов, Н.О. Избранные труды по представительству и ценным бумагам в гражданском праве [Текст] / Н.О. Нерсесов. – М.: “Статут”, 2000. – 268 с.

[99]. Новоселова, Л.А. Проценты по денежным обязательствам. Изд. 2-е., испр. и доп. [Текст] / Л. А. Новоселова. – М: “Статут”, 2003. – 192 с.

[100]. Носкова, И.Я. Валютные и финансовые операции: Учебник для вузов. – 2 е изд., перераб. и доп. [Текст] / И.Я. Носкова. – М: Финансы, ЮНИТИ, 1998. – 334 с.

[101]. Носов, В.А. Механизм защиты права в обязательственных правоотношениях [Текст] / В. А. Носов // Механизм защиты субъективных гражданских прав: Сб. науч. тр. – Ярославль, 1990. – С. 47-52.

[102]. Ответственность за неисполнение денежного обязательства: комментарии к ГК РФ. Составитель и автор комментариев [Текст] / М.Г. Розенберг. – М: Международный центр финансово-экономического развития. 1995 – 145 с.

[103]. Покровский, И.А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 4-е, испр. / И.А. Покровский. – М.: “Статут”, 2003. – 351 с.

[104]. Рахимов, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву [Текст] / М.З. Рахимов – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с

[105]. Рахимов, М.З. Исполнение хозяйственных обязательств: встречное исполнение. Учебное пособие [Текст] / М. З. Рахимов. – Душанбе:1990, – 126 с.

[106]. Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибории Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: монография / М. З. Раҳимзода – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с.

[107]. Раҳимзода, М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ [Матн]: монография / М.З. Раҳимзода. – Душанбе: 2018. – 392 с.

[108]. Раҳимзода, М.З., Сангинов, Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: китоби дарсӣ / М.З. Раҳимзода., Д. Ш. Сангинов. – Душанбе, 2021. – 400 с.

[109]. Раҳимов, З.А., Қаюмов, С.Ш., Ҷӯраев, Ш.Ҷ., Раҳимова, С.З. Молия, муомилоти пул ва қарз. Китоби дарсӣ. [Матн] / З.А. Раҳимов, С.Ш. Қаюмов, Ш.Ҷ. Ҷӯраев, С.З. Раҳимова. – Душанбе: 2011. – 270 с.

[110]. Римское частное право: учебник. [Текст] / под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2008. – 412 с.

[111]. Розенберг, М.Г. По материалам решения Международного коммерческого арбитражного суда при Торгово – промышленной палате Российской Федерации [Текст] / М.Г. Розенберг // Практика Международного коммерческого арбитражного суда при ТПП РФ за 1999 – 2000 гг. – М: Статут, – 2002. – 334 с.

[112]. Российский Энциклопедический словарь: В 2 кн. - Гл. ред: [Текст] / А.М. Прохоров. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. Кн. 2: Н-Я. – 2023 с.

[113]. Савиньи, Ф. К. Обязательственное право / Перевод с немецкого В.Фукс и Н. Мандро. [Текст] / Ф. К. Савиньи, – М: Типография А.В. Кудрявцевой, Софийская набер. Д. Котельниковой, 1876. – 579 с.

[114]. Сангинов, Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати ҶТ (матни лексия): Воситаи таълимӣ Д. Ш. Сангинов. / – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 395 с.

[115]. Сангинов, Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ. [Матн] / Д. Ш. Сангинов. – Душанбе: «Андалеб–Р», 2019. – 619 с.

[116]. Сангинов, Д.Ш., Азамкулов, Ф.Ҳ., Каримов, Х.С., Раҷабзода, Х.Р. Ҳуқуқи аъёри Ҷумҳурии Тоҷикистон. Васоити таълимӣ. [Матн] / Д.Ш. Сангинов, Ф. Ҳ. Азамкулов, Х. С. Каримов, Х. Р. Раҷабзода. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – 144 с.

[117]. Сангинов, Д.Ш., Кабутов, Э.Д., Ризоева, С.К., Хоҷаева, Р.М., Мавлоназаров, О.А., Сангов, С.И. Ҳуқуқи интернетӣ ва ҳуқуқи аъёри ҶТ: Васоити таълимӣ. [Матн] / Д. Ш. Сангинов, Э. Д. Кабутов, С. К. Ризоева, Р. М. Хоҷаева, О. А. Мавлоназаров, С. И. Сангов. – Душанбе: ЭР-граф, 2015. – 296 с.

[118]. Сафаров, С. Пул қарз ва бонкдорӣ Исломӣ. Васоити таълимӣ [Матн] / С. Сафаров. – Душанбе: “Тайрон- 2014”, 2019, – 224с.

[119]. Селивановский, А.С. Комментарий к закону Российской Федерации «О Валютном регулировании и валютном контроле» [Текст] /

А.С. Селивановский. – М.: АКДИ «Экономика и жизнь», 2000. – 368 с.

[120]. Скловский, К.И. Собственность в гражданском праве: Учеб. практ. пособие. - 3-е изд. [Текст] / К.И. Скловский. – М: Дело, 2002. – 512 с.

[121]. Словарь современной экономической теории Макмиллана. –М.: Инфра–М, 1977. – 1012 с.

[122]. Советское гражданское право. Учебник. Т. 1 [Текст] / под ред. В.А. Ресянцева. – М: Юрид. лит. 1986. – 560 с.

[123]. Советское гражданское право: В 2х т. Том 1. Учебник. [Текст] / Илларионова Т.И., Кириллова М.Я., Красавчиков О.А. и др.; под. ред. О.А. Красавчикова. - 3-е изд. испр. и доп. – М: Высш. шк. 1985. – 544 с.

[124]. Советское гражданское право: Учебник. Т. 1. [Текст] / авт. д-р юрид. Наук, О.А. Красавчиков, кандидаты юрид, наук, доц, Л.Г.Кузнецова, В.С. Якушев и др.. – М.: Выс. Школа. – 1972. – 447 с.

[125]. Соҳибов, М.М., Саидов, Ҳ.М., Хочамуродов, Д.Г., Бобохонов, Ҳ.З. Ҳуқуқи шартномавӣ [Матн] / М. М. Соҳибов., Ҳ. М. Саидов., Д. Г. Хочамуродов., Ҳ. З. Бобохонов. // Зери таҳрири профессор Ғаюров Ш.К. – Душанбе: Андалеб - Р, 2015. – 244 с.

[126]. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. – Ҷилди 2. [Матн] / Р. Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «Империял – групп» 2010. – 654 с.

[127]. Соҳибзода, М.М., Шерзода Б.С. Падидаҳои нави ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография: нашри аввал // Зери таҳрири Ғаюрзода Шукрулло Кароматулло – мудири кафедраи ҳуқуқи маданияи факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2023. – 448 с

[128]. Сулаймонов, Ф.С. Ҳуқуқи ашёӣ: монография. [Матн] / Ф. С.Сулаймонов. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2015. – 248 с.

[129]. Сулаймонов, Ф.С. Ҳуқуқи граждaнӣ ва савдоии мамлакатҳои хориҷӣ (қисми якум). Маҷмааи таълимию методӣ. [Матн] / Ф. С. Сулаймонов – Душaнбе: ЭР-граф», 2014. – 200 с.

[130]. Тaрхов, В.А. Гражданское право. Курс. Общая часть. Уфа: [Текст] / В.А. Тaрхов. – Уфимский юридический институт МВД РФ, 1998. – 395 с.

[131]. Тaрхов, В. И. Понятие гражданского права [Текст] / В. И. Тaрхов. – Саратов: Издательство саратовского университета, 1987. – 154 с.

[132]. Тафсири Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» / Зери таҳрири д.и.ҳ., профессор М.З. Раҳимзода. – Душaнбе, 2015. – 228 с.

[133]. Теория государства и права: Курс лекций [Текст] / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2001. – 657 с.

[134]. Тосунян, Г. А. Валютное право Российской Федерации: Учебное пособие. [Текст] / Г.А. Тосунян, А. В. Емелин. – М.: Дело, 2002. – 208 с.

[135]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораи аз 2 ҷилд). Ҷилди 1 // С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. – Душaнбе, 2008. – С. 941.

[136]. Финансовое право Российской Федерации: Учебник [Текст] / отв. ред. М.В. Карасева – М.: Юристъ, 2002. – 576 с.

[137]. Халфина, Р.О. Общее учение о правоотношении. [Текст] / Р.О. Халфина – М., 1974. – 365 с.

[138]. Худоёрзода, Б.Т., Саидов, Ҳ.М. Ҳуқуқи маданӣ, қисми 1 [Матн] / Б. Т. Худоёрзода, Ҳ. М. Саидов. / Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Ғаюрзода Ш.К. – Душaнбе: ЧДММ “Аршaн” 2023. – 492с.

[139]. Ҳиматов, Ҳ.Н, Қурбонализода Н.Ш., Соҳибов М.М., Саидов Ҳ.М., Хоҷамуродов Д.Г., Бобохонов Ҳ.З. Ҳуқуқи уҳдадорӣ: воситаи таълимӣ [Матн] / Ҳ.Н. Ҳиматов, Н.Ш.Қурбонализода, М.М.Соҳибов, Ҳ.М. Саидов, Д.Г.Хоҷамуродов, Ҳ.З. Бобохонов /Зери таҳрири

профессор Ғаюров Ш.К. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 244 с.

[140]. Ҳиматов, Ҳ.Н, Қурбонализода Н.Ш., Соҳибов М.М., Саидов Ҳ.М., Хоҷамуродов Д.Г., Бобохонов Ҳ.З. Ҳуқуқи уҳдадорӣ: воситаи таълимӣ [Матн] / Ҳ.Н. Ҳиматов, Н.Ш. Қурбонализода, М.М. Соҳибов, Ҳ.М. Саидов, Д.Г.Хоҷамуродов, Ҳ.З. Бобохонов /Зери таҳрири профессор Ғаюров Ш.К. – Душанбе: Андалеб-Р, 2016. – 160 с.

[141]. Ҳуқуқи граждани: қисми I: китоби дарсӣ. [Матн] // Зери таҳрири академики АИ ҶТ, Маҳмудов М.А. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – 432 с.

[142]. Ҳуқуқи граждани қисми 2-юм. [Матн] / Дар зери таҳрири д.и.ҳ. академик М.А. Маҳмудов – Душанбе «ЭР-граф». -2007– С. 508с.

[143]. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Қисми якум (нашри дуюм) [Матн] / Муҳаррирони масъул: доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, мудири кафедраи ҳуқуқи граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ Ғаюров Ш.К. ва номзоди илмҳои ҳуқуқ, дотсент Ф.С. Сулаймонов. – Душанбе, “Истеъдод”. 2022. – С. 448.

[144]. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Қисми дуюм [Матн] / Муҳаррирони масъул: Ш. К. Ғаюров ва Ф. С. Сулаймонов. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 424 с.

[145]. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Қисми якум [Матн] / Муҳаррирони масъул: проф. Ғаюров Ш.К., дотсент Ф.С. Сулаймонов. – Душанбе, ЭР-граф. 2013. – С. 320.

[146]. Чеговадзе, Л.А. Структура и состояние гражданского правоотношения [Текст] / Л.А. Чеговадзе. – М.: «Статут», 2004. – 542 с.

[147]. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз. [Матн] / Р. Шариф. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2018. – 516 с.

[148]. Шершеневич, Г.Ф. Наука гражданского права в России. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич – М.: Статус, 2005. – 202 с.

[149]. Шершеневич, Г.Ф. Курс гражданского права [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М. Тула: Автограф, 2001. – 719 с.

[150]. Шершеневич, Г.Ф. Курс торгового права. Т. 2: Товар. Торговые

сделки [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М.: “Статут”, 2003. – 544с.

[151]. Шонасридинов, Н., Нодиров, Ф.М. Хуқуқи соҳибкорӣ. Васоити таълимӣ. Қисми 1. [Матн] / Н. Шонасридинов, Ф.М. Нодиров. – Душанбе: Погрес, 2009. – 473с.

[152]. Эрдман, К. Обязательственное право губерний Прибалтийских [Текст] / К. Эрдман. – Рига. 1908. – 646 с.

Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[153]. Арефьев, Г.П. Понятие защиты субъективного права [Текст] / Г.П. Арефьев // Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную защиту. Межвузовский тематический сборник. – Калинин, 1982. – С. 13-21.

[154]. Бахарева, Ю.В. Деньги и денежные обязательства как категории гражданского права [Текст] / Ю.В. Бахарева // Актуальные проблемы гражданского права: сборник статей. Вып. 10 / под ред. О.Ю. Шиловцова. – М: Норма, 2006. – С. 13-53.

[155]. Брызгалин, А.В. Предприятие и валютный контроль: Типичные нарушения резидентов при совершении валютных операций. (Теория. Практика. Анализ) Часть I [Текст] / А.В. Брызгалин // Налоги и финансовое право. – 1996. – № 1 – С. 9.

[156]. Витрянский, В.В. Новое законодательство о несостоятельности (банкротстве). [Текст] / В.В. Витрянский // Хозяйство и право. – М., 1998. – №3. – С.38-48.

[157]. Воложанин, В.П. Понятие юрисдикции по гражданским делам [Текст] / В.П. Воложанин // Проблемы защиты субъективных прав и советском гражданском судопроизводстве. – Ярославль. 1979. – 302 с.

[158]. Воробьева, О.В. Правовая природа договора о переводе денежных средств [Текст] / О. В. Воробьева // Актуальные проблемы гражданского права: сборник статей. Вып. 10 / под ред. О.Ю. Шиловцова. – М.: Норма, 2006. – С. 123-171.

[159]. Горячева, Ю.Ю. Проблемы применения валютного законодательства при экспорте услуг [Текст] / Ю.Ю. Горячева //

Законодательство. – 2002. – № 5. – 63-74.

[160]. Дягилев, А.В. Холдинги - продукт диктата делового оборота [Текст] / А.В. Дягилев // Бизнес-адвокат. – 1999. – № 23. – С. 24.

[161]. Ерпылева, Н.Ю. Статус расчетных правоотношений (проблемы теории и практики) Н.Ю. Ерпылева // Государство и право. – 2001. – №12. – С. 64-73.

[162]. Иванов, О.В. Защита гражданских прав как правовой институт и как научная проблема [Текст] / О.В. Иванов // Вопросы советского государства и права: Труды Иркутского ун-та. Т. XLV. Сер. юрид. Вып. 8. Ч. 3. – Иркутск, 1967. – 298 с.

[163]. Исмаилов, Ш.М. Аспекты правового регулирования предпринимательской деятельности [Текст] / Ш. М. Исмаилов // Государство и право. – Душанбе, 2011. – №4. – С. 126-137.

[164]. Камалитдинов, Р.А. Доктрина невозможности исполнения обязательств [Текст] / Р.А. Камалитдинов // Актуальные проблемы гражданского права: сборник статей. Вып. 4 / под ред. Проф. М.И. Брагинского. – М: Издательство НОРМА, 2002. – С. 111-167.

[165]. Клык, Н.Л. Эволюция имущественных прав и ценные бумаги [Текст] / Н.Л. Клык // Цивилистические исследования. Выпуск первый: сборник научных трудов памяти профессора И.В. Федорова / под ред. Б.Л. Хаскельберга, Д.О. Тузова. – М: «Статут», 2004. – С. 246-256.

[166]. Кораблева, М.С. Защита гражданских прав: новые аспекты [Текст] // М.С. Кораблева // Актуальные проблемы гражданского права / под ред. М.И. Брагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. – М: «Статут», 1999. – С. 76–108.

[167]. Красавчиков, О.А. Система права и система законодательства (гражданско-правовой аспект) // Правоведение. [Текст] / О.А. Красавчиков – Л: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1975. – № 2. – С. 62-71.

[168]. Курылев, С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск [Текст] / С.В. Курылев // Труды Иркутского государственного университета. Сер. юрид. Т. 22.

Вып. 3. – Иркутск, 1957. – 159-216 с.

[169]. Лисицин, А.Ю. Правовой режим осуществления валютных операций, связанных с обращением ценных бумаг [Текст] / А. Ю. Лисицин // Финансовое право. – М.: Юрист, 2003. – №1. – С. 55-60.

[170]. Ляпунов, С.Г. Наследование жилья [Текст] / С.Г. Ляпунов // Гражданин и право. – М.: 2001. – №1 – С.17-21

[171]. Магазинер, Я.М. Объект права /Текст/ / Я.М.Магазинер // Очерки по гражданскому праву. Сборник статей. – Л., 1957. – С. 66-78 .

[172]. Маҳмудзода, М.А. Танзими конститутсионӣ-ҳуқуқӣ дар муносибатҳои оилавӣ [Матн] / М.А. Маҳмудзода // Қонунгузорӣ. – 2018. – №4 (32). – С. 19-23.

[173]. Мекка, О. Применение судами обычаев делового оборота и торговых обыкновений [Текст] / О. Мекка, Н. Штыкова // Российская юстиция. – 2001. – № 9. – С. 12-14.

[174]. Мурзин, Д.В. Переворот в обороте ценных бумаг [Текст] / Д.В. Мурзин // Экономика и жизнь-Юрист. – 2005. – №30. – С. 7.

[175]. Муртазакулов, Дж.С. Дехканское (фермерское) хозяйство как организационно-правовая форма предпринимательской деятельности // Государство и право. [Текст] / Дж.С. Муртазакулов. – Душанбе. – 2011. – №4. – С. 5-16.

[176]. Паращук, С.А. Рынок как объект правового регулирования [Текст] / С.А. Паращук // Законодательство. – 2002. – № 7. – С 19-28.

[177]. Потяркин, Д. Безналичные деньги – имущество. [Текст] / Д. Потяркин // Хозяйство и право. – 1997. – № 3. – С 17-21.

[178]. Раҳимов, М.З. Қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замири истиқлолият: инкишоф ва проблемаҳо [Матн] / М. З. Раҳимов // Инкишофи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври истиқлолият / Маҷлиси конф. илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011 / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе: Эр-граф, 2011. – С. 3-21.

[179]. Рассказова, Н.Ю. О деньгах и денежных средствах в гражданском праве [Текст] / Н.Ю. Рассказова // Цивилистические записки: Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 4. – М: Статут; Екатеринбург: Институт частного права, 2005. – С. 131–164.

[180]. Ризоева, С.К. Правовые основы защиты гражданских информационных прав индивидуальных предпринимателей. [Текст] / С. К. Ризоева // Матер. респ. научно-практ. конф. на тему «Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон, основатель предпринимательского и туристического законодательства», посвящённой ко Дню Президента Республики Таджикистан. // Под. ред. к.ю.н., доц. Сангинова Д.Ш. – Душанбе, 2017. – С. 81-89.

[181]. Савельев, Д. Б. Ответственность за неправомерное пользование чужими деньгами // Российская юстиция. [Текст] / Д. Б Савельев – М., 1999. – №7. – С.14-15.

[182]. Свердлык, Г.А. Страунинг Е.Л. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав [Текст] / Г.А. Свердлык, Е.Л. Страунинг // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 21-32.

[183]. Сенчищев, В.И. Объект гражданского правоотношения // Актуальные вопросы гражданского права / под ред. М. И. Брагинского. – Москва: Статут, 1998. – С. 139-141.

[184]. Соколова, И.Н. О валютном регулировании [Текст] / И.Н. Соколова // Налоговый вестник. – 2005. – №6. – С. 156-166

[185]. Старостина, О.А. Правовая природа залога [Текст] / О.А. Старостина // Актуальные проблемы гражданского права: сборник статей. Вып. 5 / Под редакцией В. Витрянского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. – М: «Статут», 2002. – С. 6-63.

[186]. Суханов, Е. А. Денежные обязательства // Гражданский кодекс России. [Текст] / Е. А Суханов – М: Международный центр финансово-экономического развития, 1995. – Ч.2. – С. 295-296.

[187]. Суханов, Е.А. О проблемах становления и развития российского

частного права // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 3. [Текст] / Е. А Суханов – М: Статут. Екатеринбург: Институт частного права, 2004. – С. 26-46.

[188]. Суханов, Е.А. Ограниченные вещные права в гражданском праве [Текст] / Е.А. Суханов – М: эж-ЮРИСТ. 2003. – №3. – С. 2-7.

[189]. Толстой Ю.К. Проблема обеспечения субъективных гражданских прав [Текст] / Ю.К. Толстой. // Вестник МГУ. – 1952. – № 3. – С. 21-35.

[190]. Узойкин, Д.А. Гражданско-правовой режим иностранной валюты во внутреннем обороте Российской Федерации [Текст] // Д.А. Узойкин // Законодательство. – 2001. – №4. – С.55-56

[191]. Ходырев, П. Неуловимые «чужие» проценты [Текст] / П. Ходырев // Экономика и жизнь–юрист. – 2001. – №44. – С. 3.

[192]. Эбзеев, Б.Б. Гражданский оборот: понятие и юридическая природа [Текст] / Б.Б. Эбзеев // Государство и право. – 1999. – № 2. – С. 32-38.

[193]. Юцковская, И. Организация наличного денежного обращения [Текст] / И. Юцковская // Финансовая газета. – 2001. – №17. – 10-11.

Диссертация ва авторефератҳо:

[194]. Абдулвагапов, Р.Г. Правовое регулирование валютно-финансовых отношений в сфере предпринимательской деятельности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Абдулвагапов Ракиф Габдулмаликович. – Казань, 2001 – 166 с.

[195]. Базилевич, А.И. Формы защиты субъективных гражданских прав [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Базилевич, Андрей Иванович. – Ульяновск, 2001 – 205 с.

[196]. Валеев, М.М. Вещи как объекты гражданских правоотношений: [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Валеев Максим Маратович. – Екатеринбург, 2003. – 24 с.

[197]. Вязовский, К.О. Административно-правовое регулирование валютных отношений в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Вязовский Кирилл Олегович. – СПб, 2000. – 149 с.

[198]. Гаибова, Г.Н. Правовое регулирование предоставления кредитов в иностранной валюте [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / [Текст]: Гаибова Гулнора Нарзуллоевна. – Душанбе, 2004 – 166 с.

[199]. Калинин, Ю.П. Деньги (валюта) как объект гражданских правоотношений [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Калинин Юлия Петровна. – [Место защиты: Всероссийский государственный университет юстиции (РПА Минюста России)], 2016. – 171 с.

[200]. Қурбонализода, Н.Ш. Масъалаҳои субъекти ҳуқуқи маданӣ будани шахсони воқеӣ: ҷиҳатҳои назариявӣ ва амалӣ дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: дис ... докт илм. ҳуқуқ: 12.00.03. / Қурбонализода Нурулло Шамсулло. – Душанбе, 2023. – 340 с.

[201]. Мансури, Ш.Ҷ. Иҷрои уҳдадорӣҳои пулӣ [Матн]: дис. ... номз. илм. ҳуқуқ: 12.00.03 / Мансурӣ Шодмон Ҷамолиддинзода. – Душанбе, 2021. – 196 с.

[202]. Махмадшоев, Ф.А. Правовое обеспечение индивидуального предпринимательства в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Махмадшоев Фарход Абдурахмонович. – Душанбе, 2012. – 201 с.

[203]. Мирзомуродзода, Д.Г. Масъалаҳои танзими ҳуқуқи маданияти хизматрасонии муздноки байторӣ дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: [Матн] / дис. ... номз. илм. ҳуқуқ: 12.00.03. / Мирзомуродзода Дустмурод Гулмурод. – Душанбе, 2024. – 205 с.

[204]. Новоселова, Л.А. Проблемы гражданско-правового регулирования расчетных отношений [Текст]: автореф. дисс... докт. юрид. наук: 11.00.03 / Новоселова Людмила Александровна. – М., 1977. – 55 с.

[205]. Полуяхтов, И.А. Гражданский оборот имущественных прав

[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Полуяхтов Илья Анатольевич. – Екатеринбург, 2002. – 183 с.

[206]. Приходин, С.А. Правовое регулирование валютных бирж в России и других странах [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Приходин Сергей Александрович. – М., 2004. – 206 с.

[207]. Ражков, Р.А. Гражданско-правовое регулирование оборота валютных ценностей [Текст]: диссертация... кандидата юридических наук: 12.00.03. / Ражков Роман Алексеевич. – Екатеринбург, 2007. – 220 с.

[208]. Рашиди, М.Г. Теоретические и практические аспекты формирования валютного рынка в условиях переходной экономики (На прим. Респ. Таджикистан) [Текст]: дис. ... канд. экон. Наук: 08.00.01 / Рашиди Манижэ Гусейновна. – Душанбе, 1998 – 158 с.

[209]. Самадов, Б.О. Правовой режим индивидуальной предпринимательской деятельности в Республике Таджикистан и в Российской Федерации: сравнительно-правовой анализ [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Самадов Бахтиёр Одилджанович. – М., 2010. – 213 с.

[210]. Селивановский, А.С. Проблемы совершенствования понятийного аппарата валютного законодательства [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Селивановский Антон Сергеевич. – М., 2000. – 165 с.

[211]. Степанченко, А.В. Правовое регулирование гражданского оборота иностранной валюты в Российской Федерации [Текст]: диссертация ... кандидата Юридических наук: 12.00.03 / Степанченко Андрей Валерьевич; [Место защиты: ФГБОУ ВО «Уральский государственный юридический университет»], 2018. – 204 с.

[212]. Степанян, М.Г. Правовые вопросы использования иностранной валюты во внешнеторговой деятельности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03 / Степанян Мария Григорьевна. – М., 2001. – 188 с.

[213]. Страунинг, Э.Л. Самозащита гражданских прав: [Текст]: автореф дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03 / Страунинг Эдуард Леонидович. – М., 1999. – 26 с.

[214]. Узойкин, Д.А. Сделки с валютными ценностями и проблемы их недействительности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Узойкин Денис Анатольевич. – М., 2002. – 195 с

[215]. Харатян, А.Ж. Регулирование оборота валютных ценностей [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харатян Артак Жирайрович. – М., 2000. – 207 с.

[216]. Хисайнов, С.Д. Развитие валютно-финансовой интеграции стран СНГ [Текст]: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.10 / Хисайнов Содик Давлатович. – 2003. – 332 с.

ФЕҲРИСТИ НАШРИЯҶОИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои баррасишаванда ва тавсиядодаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М]. Каримов, Х.С. Табиати ҳуқуқии муомилоти маданияи сарватҳои асбӯрӣ [Матн] / Х. С. Каримов // Маҷаллаи илмӣ-иттилоотии ҳаёти ҳуқуқӣ. – Душанбе, 2020. – №4 (23). – С. 174-178; ISSN 2307 – 5198.

[2-М]. Каримов, Х.С. Доир ба баъзе масъалаҳои мафҳум ва мавзӯи ҳуқуқи асбӯр [Матн] / Х. С. Каримов // Маҷаллаи илмӣ-амалии давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – Душанбе, 2022. – №3 (27). – С.190-198; ISSN 2414 – 9217.

[3-М]. Мансурӣ, Ш.Ҷ., Каримов, Х.С. Маҳмашарифзода, А.М. Дар бораи мафҳум ва таснифоти уҳдадорихои пулӣ [Матн] / Ш.Ҷ., Мансуров, Х.С.Каримов, А.М. Маҳмашарифзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2023. – №1(45). – С.134-138; ISSN –2305-0535.

[4-М]. Мирзозода, П.З., Каримов, Х.С. Омилҳои молу мулкӣ ҳуқуқи муомилоти маданияи сарватҳои ашёӣ [Матн] / П.З. Мирзозода, Х.С. Каримов// Маҷаллаи илмӣ-иттилоотӣ ҳаёти ҳуқуқӣ. – Душанбе, 2024. – №2 (46). – С.81-90; ISSN 2307 – 5198.

II. Мақолаҳои илмӣ, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[5-М]. Каримов, Х. С. Танзими ҳуқуқи ашё [Матн] / Х. С. Каримов // Материалы шестой международной научно – практической студенческой конференции на тему: “Актуальные вопросы юриспруденции”, (26 апреля 2019 года). – Душанбе: РТСУ, 2019. – С. 102-104.

[6-М]. Каримов, Х.С. Моҳияти иқтисодӣ ва ҳуқуқи сарватҳои ашёӣ [Матн] / Х.С. Каримов // Маҷмӯаи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Конститутсияи ҚТ ва низомӣ ҳуқуқи миллӣ, заминаҳои рушд ва дурнамои илмӣ ҳуқуқшиносӣ” бахшида ба 25-солагии қабули Конститутсияи ҚТ ва “70-солагии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ” – Душанбе, 2019. – С.351-353.

[7-М]. Каримов, Х.С. Танзими ҳуқуқи бозори ашё [Матн] / Х.С. Каримов // Маҷмӯаи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ назариявӣ ҳаёти устодону кормандони ДМТ бахшида ба “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ 2019-2021) ва “400-солагии Миробид Сайидо Насафӣ” – Душанбе, 2019. – С.136-138.

[8-М]. Каримов, Х.С. Мафҳум ва моҳияти пул ҳамчун арзиши ашёӣ [Матн] / Х.С. Каримов // Маҷмӯаи конференсияи илмӣ амалӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Масъалаҳои мубрами қонунгузорӣ оид ба рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” (8-уми октябри соли 2020). – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2020. – С. 133-136.

[9-М]. Каримов, Х.С. Ҳуқуқи уҳдадорӣ оид ба сарватҳои асбӯрӣ [Матн] / Х. С. Каримов // Маҷаллаи илмӣ-амалии давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – Душанбе, 2020. – №4 (20). – С. 155-160; ISSN 2414 – 9217.

[10-М]. Каримов, Х.С. Омилҳои амволи ҳуқуқи муомилоти мадания сарватҳои асбӯрӣ [Матн] / Х. С. Каримов // Нашрияти солони ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва хусусӣ (маводи конференсияи илмӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии ҚТ ва 80-солагии доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон Шомурат Менглиев) – Душанбе, 2021. – С. 131–135.

[11-М]. Каримов, Х. С. Ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои иштирокчиёни муомилоти мадания арзишҳои асбӯрӣ [Матн] / Х. С. Каримов // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Рушди қонунгузори Тоҷикистон оид ба самтҳои алоҳидаи соҳибкорӣ” аз 7-уми октябри соли 2021. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2021. – С.230-233.

[12-М]. Каримов, Х. С. Танзими ҳуқуқи асбӯр [Матн] / Х. С. Каримов // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодони кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ бахшида ба “75-солагии Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон”, “115-солагии академик Бобоҷон Ғафуров, “Соли 2023 – соли забони русӣ” ва “соли 2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо”. – Душанбе, 2023. – С.160 -166.

[13-М]. Каримов, Х.С. Оид ба баъзе масъалаҳои танзими ҳуқуқи асбӯр дар ҚТ [Матн] / Х.С. Каримов // Маводи конференсияи умумидонишгоҳии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба “30-юмин солгарди қабули Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон шудани соли 2024” ва “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020 – 2040)” Душанбе, 2024. – С.203-208.

III. Воситаи таълимӣ:

[14–М]. Сангинов, Д.Ш., Азамқулов, Ф.Ҳ., Каримов, Х.С., Раҷабзода, Х.Р. Ҳуқуқи асъори Ҷумҳурии Тоҷикистон. Васоити таълимӣ. [Матн] / Д..Ш. Сангинов, Ф. Ҳ. Азамқулов, Х. С. Каримов, Х. Р. Раҷабзода. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – 144 с.